BİLDİĞİMİZ TARIMIN SONU

KÜRESEL İKTİDAR VE KÖYLÜLÜK

ÇAĞLAR KEYDER
ZAFER YENAL

iletişim

ÇAĞLAR KEYDER - ZAFER YENAL

Bildiğimiz Tarımın Sonu

İletişim Yayınları 1861 • Araştırma-İnceleme Dizisi 316
ISBN-13: 978-975-05-1166-0

1. BASKI 2013, İstanbul

EDİTÖR Kerem Ünüvar
KAPAK Burak Şuşut
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Remzi Abbas
DİZİN Murat Bozluolcay
BASKI ve CİLT Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 03 21

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721
Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

ÇAĞLAR KEYDER - ZAFER YENAL

Bildiğimiz Tarımın Sonu

Küresel İktidar ve Köylülük

ÇAĞLAR KEYDER 1947 yılında İstanbul'da doğdu. İlk ve orta öğretimini İstanbul'da tamamladıktan sonra ABD'de lisans ve doktora eğitimi gördü. 1969 yılında ODTÜ Ekonomi Bölümü'ne asistan olarak girdi. ODTÜ'deki öğretim üyeliği 1982'ye kadar devam etti. Bu tarihten sonra New York Eyalet Üniversitesi Binghamton kampüsü'nde Sosyoloji bölümü'nde öğretim üyesi oldu. 1994'te Bogazici Universite Sosyoloji bolumunde ders vermeye basladi. Halen Bogazici ve Binghamton üniversitelerinde öğretim üyeliği yapmaktadır. Keyder'in ilk kitabı 1976 yılında Birikim Yayınları'ndan yayımlanan *Azgelişmişlik, Emperyalizm ve Türkiye*'dir. 1978 yılında *İngiltere ve Fransa'da İktisadi Büyüme 1870-1914: Yirminci Yüzyıla İki Yol* (P. K. O'Brien ile beraber) adlı kitabı, 1982'de ise *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye, 1923-1929* (Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1993) başlıklı tezi yayımlandı. 1987 yılında Verso Yayınları tarafından *State and Class in Turkey* adıyla yayımlanan kitabının Türkçesi 1989'da *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar* adıyla İletişim Yayınları'ndan çıktı. 1975 ile 1985 arasında tarımsal yapılar ve dönüşümler üzerine bir dizi makale yazmış, yine bu yıllarda Osmanlı toplumsal yapısı üzerine çeşitli çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmaları *Toplumsal Tarih Çalışmaları* kitabında bir araya getirilmiştir (Dost Yayınları, 1983; İletişim Yayınları, 2009). 1993'te yayımlanan *Ulusal Kalkınmacılığın İflası* (Metis Yayınları, 1993) adlı kitabında global dönüşümler ve bu dönüşümlerin Türkiye'ye etkileri incelenir; 1999 yılında basılan derlemesi *İstanbul: Küreselle Yerel Arasında* (Metis Yayınları, 2000) ise aynı dinamiklerin kentsel etkilerini çözümlemeye yöneliktir. Makalelerini derlediği *Memalik-i Osmaniye'den Avrupa Birliğine* başlıklı diğer bir kitap ise 2003'te İletişim Yayınları tarafından yayımlanmıştır.

ZAFER YENAL 1967 yılında Konya'da doğdu. Konya Anadolu Lisesi'nde orta, Ankara Fen Lisesi'nde lise eğitimini tamamladıktan sonra 1989 yılında ODTÜ Ekonomi Bölümü'nden mezun oldu. Doktorasını Binghamton Üniversitesi'nde yaptı. Halen Boğaziçi Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde öğretim üyesidir. *Journal of Agrarian Change, Austrian Journal of Development, International Journal of Sociology of Agriculture and Food, New Perspectives on Turkey, Toplum ve Bilim, Birikim* ve *İstanbul* dergilerinde makaleleri yayımlandı. Meltem Ahıska ile beraber yazdığı *Hikayemi Dinler misin? Tanıklıklarla Türkiye'de İnsan Hakları ve Sivil Toplum* (Tarih Vakfı Yayınları) 2004'te; *Aradığınız Kişiye Şu An Ulaşılamıyor: Türkiye'de Hayat Tarzı Temsilleri, 1980-2005* (Osmanlı Bankası Yayınları) 2006'da yayımlandı.

Faruk Tabak'ın anısına...

İçindekiler

ÖNSÖZ

Bu derleme 10 yılı aşkın bir ortak çalışmanın ürünü. Hatta bu kitabı oluşturan makalelerin arkasındaki temel soruları ve kavramsal çerçeveyi ortaya çıkaran birlikte düşünme, tartışma ve öğrenme süreci daha da gerilere gidiyor. 1990'da ODTÜ'de bir lisans üstü dersinde hoca-öğrenci olarak tanıştığımızda henüz "neoliberalizm" kavramı ve bu kavram etrafında oluşan devasa bir literatür yoktu. 1970'ler dünya ekonomik krizi sonrasında dünya ekonomisindeki değişiklikleri ve yeniden yapılanma süreçlerini incelerken daha çok "örgütsüz kapitalizme", "post-Fordizme", "Düzenleme Okulu'na" atıfta bulunuluyordu. "Küreselleşmenin" başlı başına bir araştırma alanı hale gelmesinin ilk zamanlarıydı. Yine o zamanlarda "tarım sorunu" üzerine düşünmek daha henüz gözden düşmemişti.

1970'lerde büyük ölçüde modernizasyon perspektifinin yetersizliği, kırsal kalkınma modellerinin başarısızlığı ve köylülüğün birçok ülkede siyaseten önemli olmaya devam etmesi, tarımda kapitalizmin gelişmesi ve kırsal kesimdeki toplumsal eşitsizlikler gibi konuları birçok araştırmacı-

nın ilgi alanına soktu. Kautsky'nin o dönemde yeniden hatırlanan "tarım sorunu" (*die Agrarfrage*) etrafında Marx'tan Chayanov'a uzanan bir entelektüel zemin üzerinde, Bolşevikler'den Narodnikler'e, sosyalizmden kapitalizme, Latin Amerika'dan Hindistan'a birçok tür siyaseti, ekonomiyi ve ülkeyi kapsayan konularla ilgili akademik merak 1990'ların başında hâlâ canlıydı. Türkiye'de de kırsal alanlarda üretim ilişkileri, toprak mülkiyeti yapısı ve toplumsal farklılaşma gibi konular hakkında araştırmalar yapılıyordu ve bu meseleler genellikle küçük üreticiliğin sürekliliğini/kalıcılığını sorgulamak üzere gündeme geliyordu.

Kısacası Türkiye'de sosyal bilimlerde 1990'lara kadar "tarım sorunu" ve kırsal yapıların dönüşümü araştırma gündeminin önemli bir parçasını oluşturmaya devam etti. Ne var ki, köy çalışmaları son zamanlarda hızını ciddi derecede kaybetti. Ulusal kalkınmacılığın sona ermesi ve Türkiye ekonomisinin yeniden yapılanması, dikkati kırsal kesimden hemen tümüyle kent odaklı yeni araştırma konularına kaydırdı. Kimlik ve kültür, neoliberalizm, yoksulluk, küreselleşme ve tüketim gibi konuları ele alan, son on yılda üretilen akademik çalışmaların büyük bölümü şehirlerdeki gelişmeler üzerine yoğunlaştı. Bu süreçte, yapısalcılık sonrası yaklaşımların ve ilgili araştırma alanlarının özellikle sosyoloji ve antropoloji alanlarında popülerlik kazanmasının da kısmi bir rol oynadığı söylenebilir.

Bu kitabın en temel amaçlarından birisi, tarım sorununu yeniden tartışmaya açmak. 2010'lu yılların dünyasında ve Türkiye'sinde bu konuları konuşmak belki her zamankinden daha önemli. Ekonomisiyle, siyasetiyle, ekolojisiyle kentle kırın birbirine bu kadar çok yaklaştığı ve de tarımın sanayi, hizmet ve finansla bu kadar girift ilişkiler içine girdiği bir dönem belki de hiç olmadı. Böyle bir dünyada değişen yoksulluğu, mülksüzleşmeyi, dışlanmayı, etnik şiddeti,

toplumsal eşitsizlikleri de, bunlara karşı verilen mücadeleleri de hakkıyla tartışabilmek için tarımı ve kırdaki dönüşümü konuşmak gerekiyor. Tarım sorununu yeniden düşünmeye davet çıkararak, bugünün birçok can yakıcı sorunu hakkında bereketli tartışma ortamlarının oluşmasına katkıda bulunmayı umuyoruz.

Bu kitaptaki makalelerin ilk halleri, önce Binghamton Üniversitesi daha sonra Boğaziçi Üniversitesi'nin çatısı altında kaleme alındı ve bu yazılardan birisi haricinde diğerleri daha önce farklı yerlerde yayımlandı. Ancak bu kitabı yayına hazırlarken daha önce yayınlanan makaleler üzerinde tekrar çalıştık ve kimilerini neredeyse yeniden yazdık. Bu yeniden yazma "Artık Her Şey Metalaşıyor" ve "Köylülük ve Proleterleşme Süreçleri" makalelerinde iyiden iyiye elzemdi, çünkü bu makaleler daha önce İngilizce yayınlanmıştı. Daha önce Türkçede yayınlanan "Kırsal Dönüşüm ve Sosyal Politikalar" ile "Tarım ve Gıda Üretiminin Yeniden Yapılanması" makalelerinin ilk yayın tarihlerinden (2002 ve 2004) bu yana çok zaman geçtiği için bu makalelerin ciddi bir gözden geçirilmeye ve verilerin güncellenmesine ihtiyaçları vardı. Öyle yaptık; bu kitapta bu iki makale güncellenmiş ve kimi yerleri büyük oranda değişmiş durumda. Kitabın girişindeki "Bir Köy Vardı Uzakta" yazısı ile "2000'lerde Devlet ve Tarım" makalesi ise bu kitapta ilk defa yayınlanıyor. Son olarak, "Köylülük ve Proleterleşme Süreçleri" makalesiyle ilgili de küçük ama bizim için çok önemli bir ayrıntı: Biz bu makalenin ilk halini 18 Haziran 2009'da kaybettiğimiz Giovanni Arrighi'nin anısına hazırlanan bir özel sayıda *Austrian Journal of Development* dergisinde yayınladık. Giovanni bizim için sadece çok iyi bir dost değildi; aynı zamanda düşünme biçimiyle, dünyaya bakışıyla, tartışma üslubuyla, çalışkanlığıyla ve insanlığıyla eşi bulunmaz bir sosyal bilimciydi.

Bu kitabı oluşturan makalelerin araştırması ve ön hazırlığı için Population Council'e bağlı Middle East Awards'tan ve Boğaziçi Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri fonundan (BAP 233 ve BAP 6343) destek aldık. Yine bu kitaptaki makalelerin birçoğunun araştırma sürecinde ve verilerin derlenip toparlanmasının çeşitli aşamalarında Deniz Yonucu, Derya Nizam, Enis Köstepen ve Ulaş Atalay'ın büyük katkıları oldu. Kendilerine minnettarız. Kitapta daha önce İngilizce yayınlanan makalelerin ilk çevirisini yapan Zeynep Ekmekçi'ye teşekkür ederiz. Bu kitabı oluşturma fikrini kendisiyle paylaştığımız andan itibaren bizden her türlü desteğini ve yardımlarını esirgemeyen editörümüz Kerem Ünüvar'a şükran borçluyuz. Bu kitabın yayına hazırlanmasında aklıyla ve gözüyle bize büyük katkı sağlayan Burak Şuşut'a da gönülden müteşekkiriz.

Son olarak: Bu kitabı 2008 yılında çok zamansız aramızdan ayrılan çok sevgili dostumuz Faruk Tabak'a adıyoruz. Umarız ki ona layık titizlikte, derinlikte ve iyilikte bir çalışma olmuştur.

14 Ocak 2013, İstanbul

BİR KÖY VARDI UZAKTA...

Şehirleşen dünyada köy ve tarım

Artık şehirli bir dünyada yaşıyoruz. 2008 yılından beri dünya nüfusunun yarısından fazlası şehirlerde oturuyor. Sadece ekonomisiyle, siyasetiyle, öncelikleriyle, idealleriyle değil, mekânsal ve demografik bileşenleri açısından da şehirli bir dünya söz konusu... Böyle bir dünyada köyün ve tarımın yeri ne? Köyde olup bitenler hakkında konuşmak neden önemli? Tarımsal dönüşümler şehirde yaşayanlar için ne tür sonuçlara gebe? Bu kitapta yer alan makaleler, 1980'ler sonrası dönemde Türkiye'de tarım ve köy alanında olup bitenlere odaklanarak, bu tür sorulara cevap bulmayı amaçlıyor. Başka bir deyişle, tarımsal dönüşümlerin hangi toplumsal koşullar içinde geliştiği ve nasıl sonuçlara yol açabileceği sorularının tartışılması bu kitabın temel hedefi.

Bu meselelerin etraflı bir şekilde değerlendirilmesi günümüzde özellikle önemli, çünkü giderek şehirleşen dünyada birçok yerde olduğu gibi Türkiye'de de tarım ve köyle ilgili konular gündemde yer bulamıyor. Bu nedenle de tarım ve

köye dair süreçlerin toplumsal yapıların şekillenmesindeki kurucu rolünü ve önemini kavramak daha zorlaşıyor. Bütün bunlar, şehirdeki sofrayla köydeki tarla arasındaki mesafenin giderek arttığının belki de en açık göstergesi.

Köyü şehre bağlayan en önemli unsur, kuşkusuz yemek. Şehirde yenilip içilen hemen her şeyin hammaddesi köyde üretiliyor. Ve yemek konusu (bütün dünyadaki trendi takip ederek) hiç olmadığı kadar çok ve türlü biçimlerde konuşulmaya başlandı son zamanlarda. Yiyecek içecek reklamları her zaman en önlerde. Televizyonda yemekle ilgili programlar en çok seyredilenler arasında. Gazete ve dergilerde restoran değerlendirmeleri, "gurme" yazarların köşeleri sıradanlaşmış durumda. Sıra dışı aşçılar (*chef*ler) artık *celebrity* konumunda. Sadece iyi yemek, farklı yemek, "kültürlü" yemek değil, az yemek, doğal yemek, ekolojik beslenme gibi temalar etrafında da yemek her zaman gündemde kendine bir yer buluyor. "Taş devri" diyetiyle "Karatay diyeti" arasındaki ince farklar, sayıları son yıllarda giderek artan organik pazarlar, çinekop olsun kalkan olsun balıkların nizami avlanma boyları ya da GDO'lu ürünlerle ilgili tartışmalar birçok insana artık hiç yabancı değil. Daha doğal, daha organik beslenmek için sütünü her hafta çiğ olarak şehre yakın bir çiftlikten getirtenler de var, Ege'deki bir köyden internet üzerinden siparişle sebzesinin, meyvesinin, tarhanasının teslimatını yaptıranlar da. Kısacası, sofrayla yani yemeği tüketmekle ilgili konular şu ya da bu şekilde sık sık karşımıza çıkıyor ve özellikle ekonomik/kültürel sermayesi yüksek toplumsal sınıfların gündelik hayatında ciddi bir yer işgal ediyor.

Öte yandan, tohumdan son ürüne, gıdanın üretimiyle ilgili süreçlere eşit düzeyde bir ilgiden bahsedemiyoruz. Türkiye'de gıda sertifikasyonu alanında yaşanan son gelişmeler bunun en açık göstergelerinden birisi. 'Doğal' tarım ya da

organik üretimi belgeleyen sertifikalara sahip taze sebze ve meyvelerin satışı özellikle büyük şehirlerdeki marketlerde son yıllarda arttı. Bununla birlikte, özellikle Avrupa'da çoğalan, tarımdaki emek süreçlerinde etik davranıldığını ya da ticaretin adil yapıldığını belgeleyen sertifikasyon biçimlerinden Türkiye'deki tüketiciler henüz haberdar değil. Tarımda ve gıdada üretim süreçleriyle ilgili meseleler, ancak mevsimlik işçi taşıyan bir kamyon kaza yapıp onlarca insan öldüğünde veya sakat kaldığında kendine medyada bir yer bulabiliyor. Tarımdaki küçük üreticilerin karşı karşıya kaldığı sorunlar, değişen tarım politikaları ve bunların toplumsal etkileri gibi meseleler çok nadir gündeme geliyor. Çevreyle ilgili sorunlar söz konusu olduğu zaman bunların nadiren bütünlüklü ve sistematik bir biçimde, yani genel üretim rejimleriyle ilişkilendirilerek, konuşulduğunu duyuyoruz. Nesli tükenen balık cinsleri bir av mevsiminden diğerine hatırlanıyor; tarımsal üretimde kullanılan kimyasallar ancak başka ülkeler Türkiye'den gelen ürünleri fazla kimyasal içerdiği için kabul etmediği zamanlar gazetelere çıkıyor; GDO'lu ürünlere yapılan muhalefette vurgu, çevresel risklerden ziyade insan sağlığıyla ilgili riskler üzerine yoğunlaşıyor.

Buraya kadar söylediklerimizden iki genel sonuca ulaşmak mümkün. Birincisi, 1980 sonrası dönemde yemeğin ve gıdanın tüketimine dair konular hakkında bir ilgi artışı yaşanırken üretime dair eşit düzeyde bir merak çoğalmasından bahsetmek çok zor. İkincisi, çevre, emek, değişim ilişkileri gibi üretimle ilgili konular genellikle bölük pörçük bir şekilde, sınırlı ölçeklerde ve devamlılığı olmaksızın gündeme geliyor.

Sözü edilen çarpıklık tabii ki neoliberal dönemde toplumsal ve ekonomik dokunun radikal dönüşümüyle ilişkilendirilebilir. Ancak biz burada neoliberal dönemde yaşanan radikal iktisadi/siyasi dönüşümlerin tümüne değil, özel-

likle tarımla alakalı boyutlarına değiniyoruz. Bu bağlamda tarımdaki maddi ilişkilerin göz ardı edilmesinin belirleyicilerinden bir tanesi tüketimin ön plana çıkması. Dünyada birçok yerde olduğu gibi Türkiye'de de bu dönemde üretim faaliyetlerine nazaran tüketim pratiklerinin görünürlüğü çok arttı ve yaygınlaştı. Bu sonucun ortaya çıkmasında genel ekonomik yapı içerisinde finans ve hizmet sektörlerinin ağırlığının artması, birçok yerde sanayi işletmelerinin mekânsal olarak yer değiştirmesi, maddi olmayan üretim biçimlerinin yaygınlık kazanması ve bu alanda istihdamın büyümesi gibi hem ulusal hem de küresel ölçekteki gelişmeler önemli rol oynadı. Aynı dönemde, tarım ürünlerinin küresel düzeyde tedariki tüketim olanaklarını hiç olmadığı kadar genişletti: Dünyanın her köşesinden gelen ve de fiyatları yerel ürünlere göre çok da aşırı olmayan gıda maddeleri pazarlarda, marketlerde kolayca bulunur oldu. Alışveriş merkezleri çoğaldı ve çeşitlendi; reklam ve pazarlama sektörleri büyüdü; bütün bunlar tüketimin gündelik hayat içerisindeki ağırlığını ciddi şekilde artırdı.

Sosyal bilimlere baktığımızda da sözünü ettiğimiz çarpık yapının geçerli olduğunu görüyoruz. Aslında çok uzun zamandır edebiyat ve sanatta olduğu gibi sosyal bilimlerde de karşımıza çıkan anlatılarda şehirler ve şehirleşme teması hep daha ön plandaydı. Ne de olsa buralardaki anlatıların genel çerçevesini oluşturan modernlik ve modernleşme projeleri özünde şehirliydi ve şehirleşmeye öncelik veriyordu. Şehirlerin küresel akışlar açısından daha da önem kazandığı son otuz senede, şehirlerin sosyal bilimlerdeki hegemonyası daha da belirgin hale geldi. Neoliberalizm, dünya şehirleri, kayıtdışılık, refah politikaları gibi sosyal bilimlerde yakın zamanda çok çalışılmış konuların hemen hemen hepsinde şehirler ve şehirlerle ilgili mevzular öne çıkıyordu. Türkiye'yle ilgili sosyal bilimler alanında yapılan çalışmalarda or-

taya çıkan eğilimlerin de bu genel resimden çok farklı olduğunu söylemek zor. Türkiye'de sosyoloji, antropoloji, siyaset bilimi ve ekonomi alanlarında son zamanlardaki popüler araştırma konuları düşünüldüğünde, tarım ve köylülük temalarının ihmal edildigi, hatta unutuldugu, açık.

Oysa 1970'lerin başlarında Theodor Shanin köylülük ve tarımla ilgili araştırma alanının öncü çalışmalarından birisi olarak nitelenen *Köylüler ve Köylü Toplumları* başlıklı kitabın giriş bölümünde, "köylülerin yeniden keşfedildiğinden" bahseder. O dönemde Vietnam savaşı, Hindistan'da yoksulluk, Latin Amerika'daki gerilla hareketleri, Afrika'da açlık gibi sorunlar, Çin'deki kolektivizasyon ve sanayileşme hamlesinin özellikle kırda yaşayanlar açısından acı sonuçları gibi gelişmeler, dünyanın dört bir yanında köylülerin görünürlüğünü ve siyasi açıdan önemini artırıyordu. Hatta bütün bunlar köylülükle ilgili meselelerin siyasi ve toplumsal gündemin baş köşesine oturmasına neden olmuştu. Yine aynı dönemde sosyal bilimlerde köylülük, tarım ve sosyal değişim konularında yapılan yayınlar ve bunların popülaritesi de çok ciddi şekilde çoğaldı. Örneğin, *Köylüler ve Köylü Toplumları*'nın 1971'de yapılan ilk baskısı 50.000'den fazla sattı. Yine aynı yıllarda bu çalışma alanının en prestijli dergilerinden *Journal of Peasant Studies* (Köylü Çalışmaları Dergisi) yayın hayatına başladı. Bu dönemde aynı zamanda Kautsky'nin ve Chayanov'un çalışmaları İngilizce de dahil olmak üzere birçok dile çevriliyor, Marx'ın ve Lenin'in tarım ve köylülükle ilgili yazdıkları yeniden yorumlanıyordu. Sosyal bilimlerde devlet-köylü-tarım ilişkisi, toprak reformları, tarımsal modernizasyon, kırda sınıfsal ilişkiler ve bu çerçevede özellikle küçük meta üreticiliği gibi konular üzerine çok sayıda araştırma yapılıyor, konferans düzenleniyor, makale yayınlanıyordu. Kısacası, bu dönemde sosyal bilimlerde yeniden keşfedilen sadece köylülük olmadı; aynı zaman-

da "tarım sorunu" da (*die Agrarfrage*) yeniden hatırlandı.

Shanin, *Köylüler ve Köylü Toplumları*'na yazdığı girişte sosyolojik bir kategori olarak "köylülük" kavramının ayırt edici özelliklerini şöyle sıralıyordu:

- Aile emeğine dayalı bir tarımsal işletme (çoğunlukla tarla) ve bunun etrafında örgütlenmiş bir iş bölümü: Mülkiyet, üretim, tüketim, refah, kimlik ve sosyal saygınlığı ilgilendiren birçok sosyal süreç aile ilişkileri etrafında düzenlenmiş bu tarımsal işletme ekonomisiyle yakından ilgilidir.
- Ana geçim kaynağı olarak toprak tarımı: Köylü tarımı daha geleneksel olarak tanımlanmış ve görece daha düşük düzeyde uzmanlaşma gerektiren işlerden oluşur. Mevsimsel ve doğal değişiklikler, sınırlı kaynaklarla hayatlarını idame ettirmeye çalışan köylülerin hayatını ciddi şekilde etkiler.
- Küçük köy topluluğuna (cemaatine) uygun yaşam biçimini yansıtan bir kültür: Köyde mekâna dair özgünlüklerle şekillenen toplumsal dayanışma ağları ve kolektif bilinç, daha geleneksel ve konformist davranış kalıplarına yaygınlık kazandırır.
- Siyasi/ekonomik iktidara uzaklık ve mağduriyet: Köylüler mevcut tahakküm ilişkilerinden en çok haksızlığa uğrayan toplumsal gruplar arasındadır. Bu durum zaman zaman önemli ayaklanmalara ve muhalefet hareketlerine sebebiyet verir.

Shanin'e göre, dünyanın farklı bölgelerinde köylülerin nitelikleri iktisadi/siyasal/kültürel açıdan çeşitlilik gösterse de birbirleriyle bağlantılı bu dört özellik, parçalarının toplamından çok daha fazlasına tekabül eden bir bütüne (*Gestalt*'a) gönderme yapıyor ve en klasik anlamıyla "köylülük"ü tanımlıyordu. Öte yandan artık çok iyi biliyoruz ki, 1970'lerden bu

yana dünyayla birlikte köylüler de değişti. Öyle ki 20. yüzyılın belki de en önemli tarihçisi Eric Hobsbawm 1994'te yazdığı, 20. yüzyıldaki tarihsel gelişmeleri değerlendirdiği *Aşırılıklar Çağı* adlı kitapta "köylülüğün ölümünü" ilan ediyordu: "Bizi geçmişin dünyasından ilelebet koparıp çıkartan, bu yüzyılın ikinci yarısındaki en etkileyici değişim, köylülüğün ölümüdür." Burada Hobsbawm'ın özellikle işaret ettiği gelişme, çok eskiden bu yana dünyada köylülüğün kalesi olarak bilinen Avrupa'nın güneyi ve doğu bölgeleri de dahil olmak üzere Latin Amerika, Kuzey Afrika, Yakındoğu, Güneydoğu Asya ve Doğu Asya'da bile köylülerin nüfus içerisindeki ağırlığının inişe geçmesiydi. Haliyle Shanin'in köylü tipolojisinin günümüzdeki kırsal ilişkileri ve tarım ekonomisini anlamakta ne kadar isabetli bir model olduğu da artık oldukça tartışılır.

1970'lerde klasik anlamda "köylü" olarak niteleyebileceğimiz nüfus az gelişmiş olarak tanınan ülkelerin hepsinde önemli bir yer tutuyordu. Daha çok geçimlik tarımla uğraşan bu köylüler, iç pazarın gelişmesiyle, yavaş bir tempoyla da olsa küçük meta üreticiliğine doğru dönüşmeye başladılar. 1980'lerde ise küreselleşme olgusu pazara yönelik üreticiliğe geçişi hızlandırdı. Ama yine de tarımda ve kırda karşımıza çıkan gelişmeler önemli ölçüde çeşitlilik ve karmaşıklık gösteriyordu. Çevre ülkelerin bir kısmında pazara yönelik küçük meta üreticiliğinin yanı sıra daha ziyade geçimlik üretime odaklanan köylü tarımı da hâlâ yaygın olarak görülüyor. Bununla birlikte, yine aynı dönemde kırda birçok ailenin geçimi için tarım dışı istihdam ve gelirin önemi arttı; piyasa ilişkileri kırsala ve tarıma daha çok ve derinden nüfuz etti; toprak, su, emek ve hatta genetik özellikler gibi birçok doğal kaynak alınır/satılır mal haline geldi. İçerisinde kırsal nüfusun yaşamı açısından çok ciddi sonuçlar barındıran bütün bu gelişmeler, son dönemlerde köy ekonomisi-

nin ve kırsal bölgelerin önemli yapısal dönüşüm geçirdiğinin göstergesi.

19. yüzyılın sonlarına doğru dönemin siyasi tartışmalarına damgasını vuran "tarım sorunu" temel olarak kırda kapitalist dönüşümün yani kapitalist üretim süreçlerinin ve ilişkilerinin kıra nüfuz etmesinin siyasi sonuçlarıyla ilgiliydi. Bugün üretim, istihdam ve yerleşim anlamında tarımın ve kırın toplumdaki ağırlıkları ciddi olarak azaldı. Bununla birlikte, tarım sorunu hâlâ aciliyetini ve önemini korumaya devam ediyor. Dünyada olsun Türkiye'de olsun yoksulluk, bölgesel eşitsizlikler, çevre, sosyal politikalar, toplumsal hareketler gibi birçok önemli meseleyi anlamlı bir şekilde konuşabilmek için tarımda ve kırda olup bitenleri hesaba katmamak imkânsız. Bu kitabı oluşturan makaleleri birbirine bağlayan ana sorunsal, "tarım sorununun" Türkiye'de günümüzde geldiği nokta ve aldığı yeni biçimler. Dolayısıyla tarım sorununu oluşturan farklı düzeyleri daha ayrıntılı olarak tartışmak bu kitabın arkasında yatan kavramsal çerçeveyi anlamak açısından önemli. Bu giriş yazısında sözünü ettiğimiz konuyu üç ana başlık çerçevesinde tartışıyoruz: Metalaşma, köylünün mülksüzleşmesi ve siyaset.

Metalaşma

Bilindiği gibi modern dünyanın kapitalizm altında şekillenmesini analiz ederken Marx meta kavramını irdeleyerek işe başlar. Bizim de bu kitapta üzerinde durduğumuz temalardan belki en kapsamlısı "metalaşma" diye adlandırdığımız, daha önce alış/satış pratiğinin dışında bırakılan şeylerin piyasanın hükmettiği alana girmesini anlatan süreç. Zaten küreselleşme hikâyesini derinleşen bir metalaşma ivmesi olarak da okumak mümkün. Kapitalizmin tüm dünyaya nüfuz etmesi her yerde kapitalist üretim ilişkileri ortaya çıkar-

masa dahi piyasa mantığını ve pratiğini yerleştirmekte olağanüstü bir başarı elde ediyor. Devletlerin neoliberalleşmesi diye adlandırabileceğimiz süreç devlet politikalarının bireyleri daha etkin piyasa oyuncusu olmaya itelediği bir evreyi tarif ediyor. Bu evrede, daha önce olmadığı kadar yüksek bir hızla, pazarın genişlediğini ve derinleştiğini görüyoruz. Kendi buğdayının unuyla kendi ekmeğini yapan köylünün ürününü satıp ekmeğini parayla almaya başlaması yeni bir şey değil; ama kendi ürettiğini kendi tüketme şansı kalmamış köylünün sürekli piyasaları, oluşan fiyatları takip etmeye mecbur kalması, kendi emeğinin ve toprağının kullanım şeklini de bu fiyatlara bakarak tespit etmeye çalışması bayağı yeni bir olgu. Tarım dışı yaşamlardan da bildiğimiz gibi metalaşmanın süregiden ve hükmettiği alanı genişleten bir süreç olduğunu söylemek gerekiyor. Daha doğrusu metalaşmadan kazancı olan güçlerin daha çok malın piyasada değerlenmesini ve el değiştirmesini çeşitli yollarla sağlamaları söz konusu olan. Polanyi'nin terimleriyle konuşursak, "ekonomi" maddi hayatın nasıl devam ettirildiğini anlatır. Ekonomiyi mümkün kılan pratikler illa piyasayı, yani iktisat kitaplarında yazan pazar alış verişini gerektirmez. Mesela ev ekonomisi diye bir şey vardır; ama herkes ücret karşılığı çalışıyorsa yemek yapmaya zaman ve enerji kalmaz. Telefonla akşam yemeğini ısmarlamak doğru seçenek olarak ortaya çıkar. Böylece pizzacılara, dönercilere, tavukçulara ve de motorla yemek taşıyanlara da ücretli emek kapısı açılmış olur. Daha önceki dönemden kalma komşuların birbirlerine yardımı gibi, yine maddi hayatın sürdürülmesine yönelik pratiklerin ise artık çok marjinal kaldığını biliyoruz.

"Artık Her Şey Metalaşıyor" makalesinde anlattığımız metalaşma süreci ekonomiyi ayakta tutan çeşitli pratiklerin öneminin piyasa lehine azalması anlamına geliyor. Bu süreçle birlikte sadece hane içinde üretilen değerler değil, kar-

şılıklılık ve (bu dönemde sadece devletten beklenilen) yeniden dağıtım da önemlerini yitirirler. Neoliberal dönüşüm devlet politikalarının ekonominin işlemesi üzerindeki etkisini azaltmaya yönelikti. Ama bu dönüşüm aynı zamanda piyasanın derinleşmesini sağlayan unsurlar içeriyordu. Özellikle istihdam olanaklarının genişlemesi insanların kendi emeklerini köy çerçevesinde veya hane ekonomisi sınırları içinde değil, aynı zamanda dışarıda, yani meta olarak değerlendirebilmeleri anlamına geliyordu.

Doğal olarak, metalaşmanın genişleyip derinleşmesi aynı zamanda meta fetişizmi diye adlandırılan olgunun daha yaygın bir hâkimiyet kazanması anlamına geliyor. Bu fetişizm kavramını (yani gerçek toplumsal ilişkilerin bir perde arkasında bırakılıp görünmez kılınmasını) çevre ve ekolojik denge kaygılarını da gündeme getirecek şekilde yorumladığımız takdirde son yıllarda sıklıkla kullanılan diğer bir kavramı gündeme getirebiliriz. Marx'a ait bu kavram *metabolic rift*. Özellikle ekoloji, kapitalist gelişme ve kırsal dönüşüm ilişkileri üzerine yoğunlaşan sosyal bilimciler tarafından kullanılan "metabolik yarılma" kavramı, iki uçlu bir ayrılmaya işaret ediyor: Bir yandan tarımın biyolojik temellerinden, diğer yandan da insanların doğadan kopması (Foster 1999, Moore 2010, Schneider ve McMichael 2010: 461).

Metabolik yarılmanın birbirine derinden bağlı her iki ucu da, çok genel olarak kapitalist büyüme, tarımın sanayileşmesi ve şehirleşmeyle ilgili süreçlerle doğrudan alakalı. Bilindiği gibi tarımın özgünlüğü, gerek üretim gerekse de tüketim açısından doğal ve biyolojik süreçlerden tam olarak bağımsızlaşamamasından kaynaklanıyor (Mann ve Dickinson 1978). Tarımın toprağa, suya, güneşe bağımlılığı tam olarak bir türlü kırılamıyor; bir yandan da insanların fiziksel olarak yeniden üretimleri için illa da birtakım doğal besinlere ihtiyaçları var ve beslenme faaliyetleri güçlü kültü-

rel normların etkisi altında gerçekleşiyor. Bununla birlikte sermaye uzun süredir tarımsal üretimle ilgili doğal süreçleri kimyasal girdiler (suni gübre, kimyasal ilaçlar, vs.) ve mekanizasyon aracılığıyla içermeye (*appropriationism*) gayret ediyor. Sermaye özellikle tüketimle ilgili süreçlerde de ikamecilik yoluyla (yapay tatlandırıcılar, katılaştırıcılar, vs.) müdahalelerde (*substitutionism*) bulunuyor ve daha doğal olana bağımlılığı azaltmaya çalışıyor (Goodman ve Redclift 1991). Tabii bütün bu müdahalelerin arkasında yatan temel itki, tarımsal üretimle ilgili doğadan kaynaklanabilecek belirsizlikleri/riskleri azaltmak, üretim sürecinde öngörülebilirliği sağlamak, standartlaşmayı ençoklaştırmak, verimliliği artırmak ve mal arzını/talebini daha istikrarlı kılacak koşulları yaratmak – yani rasyonalizasyon. Bütün bunlar, kent nüfusunun arttığı, giderek çoğalan sayıda insanın tarımsal ürünlerin üreticisi olmaktan çıkarak tüketici olduğu bir dünyada çok önemli. Sonuç olarak, tarımın sanayileşmesi, sermaye yoğunluğunun ve kimyasal girdi kullanımının artması, tarımın ve gıda üretiminin giderek biyolojik temellerinden ayrılmasını ve metabolik yarılmayı beraberinde getiriyor. Bu süreç son derece önemli ekolojik, toplumsal ve ekonomik sonuçlar içeriyor.

Özellikle biyoteknoloji ve genetik alanındaki ilerlemeler neticesinde genetiğiyle oynanmış tohumlardan tutun da klonlanan hayvanlara kadar birçok yeni tarımsal teknoloji ve girdinin küresel düzeyde dolaşıma girdiği son 20-30 yıl içerisinde metabolik yarılma derinleşirken bu sürecin sonuçları da küresel düzeye yayıldı. Aynı dönemde şehirleşme dinamiklerinin tarihsel seyrini sürdürmeye devam etmesi ve özellikle büyük şehirlerin küresel düzeydeki ekonomik akışların (mal, hizmet, para, sermaye) koordinasyonu ve regülasyonu açısından daha da baskın bir rol oynamaları kuşkusuz bu süreci güçlendirdi. Bu kitapta ayrıntısıyla tartışı-

ğımız gibi 1980'ler sonrası dönemde Türkiye'de de tarımsal yapıların ve gıda üretiminin hızla liberalleşmesi ve uluslararasılaşması beraberinde sermaye ve girdi yoğun üretimin hemen hemen bütün tarımsal ürünlerde yaygınlaşmasını, tarımda ve gıda üretiminde sanayileşmenin üst seviyelere çıkmasını beraberinde getirdi. Ülkede metabolik yarılma derinleşirken, bir yandan bolluk ve çeşitlilik, öte yandan da riskler ve güvensizlikler aynı anda gözlemlenebilir oldu. Bu dönemde farklı sebze ve meyve çeşitlerine ulaşılabilirlik açısından mevsimlerin belirleyiciliği kalmadı, probiyotiğinden yarım yağlısına yoğurtlar çeşitlendi, buduyla kanadıyla tavuklar parçalandı ve süpermarket raflarında artık hemen hemen dünyanın her yerinden ithal ürünlerle birlikte Türkiye'de üretilen hazır gıdalar albenili ambalajlar içinde yan yana satılır hale geldi. Tarımda ve gıdada ulusal pazarın diğer ülkelere kıyasla hayli geç oluştuğu Türkiye'de artık dünya piyasalarının etkileri her açıdan hissedilir hale gelmişti. Yine aynı dönemde insanlar sıklıkla hormonlu domateslerden, lezzeti azalan meyvelerden, antibiyotikli tavuklardan bahsediyor; deli dana, salmonella, kuş gribi hastalıkları insanların endişe ve korku dünyasına giriyordu. Bir yandan da büyük şehirlerde haftalık organik pazarlar kuruluyor, kimi süpermarketlerde organik ürün bölümleri açılıyordu. Bütün bu gelişmeler tarla ve sofra arasında giderek açılan ve belki de bir daha hiç kapanamayacak mesafenin yansıması olarak değerlendirilebilir. Bu durum, hiç kuşkusuz tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de derinleşen metabolik yarılmayla doğrudan alakalı.

Türkiye'de metabolik yarılma sürecinin derinleşmesi ve bunun maddi izdüşümleri, bize son dönemlerde yemeğin tüketimiyle ilgili konuların toplumdaki görünürlüğünün tarım ve üretimle ilgili meseleleri nasıl gölgede bıraktığına dair ipuçları veriyor. Schneider ve McMichael'a (2010) gö-

re metabolik yarılma, aynı zamanda tarımsal pratik ve yerel ekosistemlerle ilgili bilgiye dair bir "epistemik yarılma" üretiyor. Başka bir deyişle, metabolik yarılma formülü sadece maddi süreçlere değil aynı zamanda kültürel süreçlere de işaret ediyor. Başta tarımsal ekolojik pratikler olmak üzere insan/doğa ilişkisinin deneyimi ve bilgisinin kapitalist sistemde toplumsal hayatın örgütlenmesinden ve yeniden üretiminden giderek bağımsızlaşması bu epistemik yarılmanın özünü oluşturuyor. Metabolik yarılmayla birlikte sermayenin hegemonik dünya görüşü yerel kültürel/iklimsel/çevresel çeşitlilikleri düzleyip yok ederken, pazarın önceliklerini her yerde ön plana çıkarıyor, metaların arkasında yatan maddi ilişki ve süreçlerin gerek üretim ilişkilerine ait gerekse de ekolojik boyutlarının görülmesini ve bilinmesini zorlaştırıyor. Alış-veriş sırasında metanın arkasında yatan toplumsal ilişkinin unut(tur)ulması Marx'ın fetişizm adını verdiği olgu. Buradaki makalelerde meta fetişizminin arkasında kalan toplumsal dokunun nasıl ilişkilendiğine yönelik çözümlemeler sunuyoruz.

Pazarın öncelikleri maddi dünyanın toplumsalla nasıl ilişkilendiğine dair bilmemiz gerekenleri de karanlıkta bırakıyor. Biraz daha açacak olursak, burada iki tür bilgi kaybından bahsedebiliriz. Birinci tür bilgi kaybı, rekabetçi baskılar altında başta verimliliği artırarak geliri en çoklaştırmak için girdi yoğun endüstriyel tarım metotlarının kırsal bölgelerde yaygınlaşmasının bir sonucu olarak görülebilir. Bu koşullar altında ata yadigârı tohumlardan yöreye/iklime özgü yetiştirme ve bitki koruma tekniklerine varıncaya değin yerel habitata (*terroir*) ve ürünlere dair birçok bilginin korunması ve kuşaktan kuşağa aktarılması neredeyse imkânsızlaşıyor. Çünkü bu bilgi çoğunlukla sözel hafızadan beslenir ve üretim pratiklerine içkin bir nitelik taşır. Gerek üretim faaliyetlerinin endüstriyel dönüşümü gerekse de bunun sonucunda

ortaya çıkacak göç hareketleri, bu tür bilginin sahipliğinin ve yeniden üretiminin nesnel zeminini ortadan kaldırıyor.

Bu süreçte yaşanan ikinci tür bilgi kaybı ise, yereli ve yereldeki üretimle ilgili faaliyetleri aşan bir nitelik taşıyor. Burada söz konusu olan, bir bilgi kaybı kadar bilginin niteliğiyle ilgili bir dönüşümdür aynı zamanda. Şöyle ki artan uzmanlaşma, sanayileşme, ticarileşme ve metalaşmayla birlikte özellikle yiyeceklerin alışveriş kanallarında ve tüketim biçimlerinde yaşanan radikal dönüşümler, yiyeceklerle ilgili genel dolaşıma giren ve aranan bilginin niteliğinde ciddi değişimlere neden oldu. Söz konusu dönüşümler içerisinde değişen ve hızlanan yaşam tarzları, yiyecek alışverişinde artan süpermarketleşme, hazır gıda tüketiminin çoğalması gibi birtakım maddi süreçlerin yanı sıra yiyeceklere dair yeni hijyen, tazelik ve görünüm kriterleri, yeni kaygılar ve korkular ile birlikte değişen sağlık anlayışları gibi daha sembolik ve kültürel süreçler de bulunuyor. Bütün bunlar yiyeceklerin tüketimiyle ilgili genel yöntemleri, öncelikleri ve tercihleri zamanla değiştirdi.

Örneğin bir süpermarkette yiyecek alışverişini düşünün. Farklı yiyeceklerin kendine özgü kokularının neredeyse hiç fark edilmediği bir ortamda, dokunma ve tat alma duyularının da hemen hemen hiç kullanılmadığı, çoğunlukla göze ve okumaya dayalı bir beğenme ve seçme söz konusudur. Fiyat, marka, içindekiler, son kullanım tarihi gibi ürünle ilgili başlıca özellikleri anlamanın tek yolu okumaktır. Üreticiyle doğrudan bir karşılaşmanın kesinlikle olmadığı bir yerde malın güvenilirliğine ve iyiliğine dair yegâne işaretler, markadır ya da sertifikadır. Taze ürünler de dahil olmak üzere genelde malın albenisini artıran, yerel ya da doğal özelliklerden ziyade ambalajıdır, tasarımıdır. Dolayısıyla yiyeceklerle ilgili dolaşıma giren bilgiler ya nicelikseldir ya da kimyacısıyla, mühendisiyle, reklamcısıyla, pazarlamacısıyla ser-

mayenin gözünden oluşturulmuş kategorilerdir, sınıflandırmalardır. Burada artık yetiştiricinin kim olduğunun, kullanılan tohumun, tarlada kalış süresinin bir önemi yoktur. Keza dondurmasından salçasına hazır gıdaların çok önemli bir kısmının içerikleri ve lezzetleri itibariyle yerel/bölgesel farklılıkları yansıtmaktan çok uzakta olması kimsenin umurunda değildir. Sözün kısası, tüketim alanında *terroir*la ya da emek süreçleriyle ilgili önceliklerin, merakların ve tercihlerin giderek azalması, bu tür konuların görünürlüğünün ve duyulurluğunun çok olmaması, metabolik yarılma ve buna eşlik eden bilgi kayıplarıyla derinden alakalıdır.

Metalaşma sürecinin Türkiye'deki tarım üretimini ve gıda sektörünü tamamiyle hükmü altına aldığı çok açık; ve bu hâkimiyet son 20-30 yılın ürünü. "Artık Her Şey Metalaşıyor" ve "Tarım ve Gıdanın Yeniden Yapılanması" makaleleri bu süreci anlatmayı amaçlıyor.

Mülksüzleşme ve köylünün işçileşmesi

Bilindiği gibi meta kavramı Marx'ın, işgücünün metalaşmasını, dolayısıyla da sömürü ve sınıf oluşumunu anlatmak için de kullandığı bir anahtardır. Uzun dönemli bir perspektif içinde baktığımızda tarıma ilişkin en önemli sorulardan biri köylülüğün nasıl tasfiye edildiği, emeğin nasıl piyasada satılan işgücü haline geldiği, ve köylülüğün tasfiye şeklinin ekonominin, toplumun ve siyasetin niteliğini nasıl etkilediğidir. Kapitalizmin beşiği olan İngiltere'de köylülerin topraktan zorla çıkarılmaları feodal lordların kapitalist toprak sahibi olarak dönüşmesine izin vermişti. Kapitalist işletmecinin gerek duyduğu esas unsur ücretli işçidir. Topraktan koparılan, mülksüzleştirilen köylüler, başka bir şansları olmadığından, ücretli işçi olarak çalışma zorunluluğu ile tanışırlar, böylece sadece tarımda değil, aynı

zamanda kentlerde de kapitalist üretim şeklinin gelişmesine yol açılmış olur.

Karl Marx'ın ilkel birikim olarak adlandırdığı bu süreç esas itibariyle köylünün ücretli işçiye dönüşmesini anlatıyordu. Para her zaman bulunabilir: Tüccarlarda, bankerlerde, kira ve vergi toplayanlarda para vardır. Ama paranın sermayeye evrilebilmesi için ücretten başka geliri olmayan, yani emeğini metalaştırıp işgücü olarak satmaya mecbur olan, işçiye ihtiyaç vardır. Bu kişinin hukuki bakımdan özgür olması, yani bir lord'un veya ağanın kölesi yahut bağımlı *serf*'i olmaması gerekir. Ama potansiyel işçinin aynı zamanda kendi imkânlarıyla yaşamını sürdürecek imkânı olmaması, yani mülksüzleşmesi ve üretim araçlarına erişememesi de zorunludur. Marx'ın ilkel birikim modeli feodalizmin çözülmesini anlatıyor. Feodalite sürerken bağımlı köylünün kaçmaya, lordu terk etmeye özgürlüğü yoktur; feodal ilişkilerin icabı olarak da emeğinin bir kısmını veya bunun aynî ya da parasal karşılığını lord'a kira olarak vermek mecburiyetindedir. Yani, köylü sömürülmektedir; fakat yine feodal ilişkinin icabı olarak kendi geçimliğini üretebileceği bir toprak parçasını kullanma hakkı vardır. O nedenle de olumsuz anlamıyla da özgür değildir çünkü serflik statüsünü terk etmemek için bir nedeni vardır. Bu iki koşul yerine geldiğinde, yani hukuki anlamda bağımlılık bitip, aynı zamanda köylünün artık geçimlik elde edebileceği toprağa erişmek imkânı kalmadığında ilkel birikimin koşulları ortaya çıkar. Bundan sonrası sermayenin kendi tarihidir.

Marx'ın bu analizi özellikle 19. yüzyılın sonunda Orta Avrupa ve Rusya bağlamında cok tartışıldı. Tarım Sorunu olarak adlandırılan literatürde Lenin, Kautsky ve diğer birçok düşünür ve siyasetçi tarımda kapitalizmin nasıl gelişeceği sorusunu gündemde tuttular. Tahmin edileceği gibi köylünün devrimci politikalar bağlamında nerede durması ge-

rektiği esas kaygıydı. Devrimci yaklaşımı kabul etmek yerine kendi mülkiyetini güvenceye almak isteyen köylüler sol politikacılar açısından sorun teşkil ediyordu. Lenin, Marx'ın İngiltere örneğini takiben Rusya'da da tarımın sanayi gibi toplulaşma ve mülksüzleştirme dinamiklerine yenileceğini, ücretli emek kullanan kapitalist çiftçiliğin hâkimiyet kazanacağını düşünüyordu. Dolayısıyla köylünün yeri işçilerin yanı olmalıydı. Kautsky ise küçük aile işletmelerinin sermayeye bağımlı kılındığı, yani sanayideki gibi ücretli emek çalıştıran bir kapitalizm değil, tarımın dışından gelen üretici, tüccar ve finans sermayesinin kırsal aile işletmeleri üzerinde hâkimiyet kurduğu bir düzenin işlediğini anlatıyordu. Böyle bir çözümleme köylünün siyasi tutumunun ne olacağı konusunda kesin hüküm vermenin kolay olmadığını da gösteriyordu.

Buradaki makalelerde Türkiye tarihinin feodal yapılara hiç benzemediği ve küçük köylülüğün hâlâ kırsaldaki hâkim mülkiyet şekli olduğu öncülünden hareket ediyoruz. Bu anlatımın Türkiye'yi istisnai bir konuma koyduğunu söylemek yanlış olur. Köylünün topraktan koparak tasfiye edilmesi, mülksüzleştirilmesi, her yerde geçerli bir tarihsel kural olarak kabul edilemez: Dünyadaki örneklere baktığımız zaman toprakla ilişkisini koparmadan veya çok yavaş koparak işçileşme daha sıklıkla rastlanan bir eğilim. Bu olasılık daha çok klasik anlamda feodal ilişkilerin hüküm sürmediği veya feodalizmin köylü mülkiyeti lehine çözüldüğü coğrafyalarda söz konusu. Mesela, Fransa'da feodal mülkiyetin küçük köylü mülkiyeti lehine bitirilmesi İngiltere'deki işçileşme sürecinden farklı bir dinamiğe yol açtı. Tarımda kapitalist ilişkiler oluşmadı; topraksız kalan köylüler kentlere yığılmadı; ucuz işçi kullanımına bağlı bir sanayi yapısı ortaya çıkmadı. Köylüler geldikleri yörelerle ilişkilerini sürdürdüler. Türkiye gibi feodal olmayan bir geçmişten kaynaklanan

toplumsal yapıya sahip ülkelerde ise (ki Üçüncü Dünya'nın önemli bir kısmının böyle yapıların hâkimiyetinde olduğunu söyleyebiliriz) köylülerin çoğunluğu kendi topraklarının mülkiyetine veya kullanım hakkına sahipti. Bu köylülerin hukuki anlamda özgürlüğü vardı; ama bazı istisnalar hariç mülksüzleşerek olumsuz anlamda özgürleşmediler, yani geçimliklerini işgücünü satarak elde etme mecburiyetinde kalmadılar. Zaman içinde de küçük köylülükten küçük meta üreticiliğine dönüşerek pazarla bütünleştiler. Tabii ki yine, fakat uzun bir süreç içinde, köylü nüfusun çoğunluğu kentlere göçtü ve ücretli işçi oldu; ama bu sürecin gidişatı farklı toplumsal ve siyasal sonuçları içeriyordu.

Sözü edilen feodal veya feodal olmayan toplumsal oluşumu ve de giderek topraksızlaşma sürecini belirleyen kavram topraktaki mülkiyet ilişkileridir. Feodal düzende insanların zihniyetinde yer edinmiş bir ilke vardı: *Nulle terre sans seigneur*, yani maliki olmayan toprak olmaz. Oysa feodal olmayan ülkelerde toprağın çoğunluğu maliksizdir, ya da kurgusal olarak sultanın veya devletindir. Bu nedenle de kullanım hakkına benzer bir durum ortaya çıkar. Çünkü her şey devletin ise aslında hiçbir şey devletin değildir. Yani her toprak, devlet itiraz edene kadar, şahısların kullanımına açıktır. Feodal geçmişe sahip olmayan bu toplumlarda geçmişte hâkim olan "kullanım hakkı" türü bir mülkiyet algısının kapitalizmin getirdiği alınıp satılabilir özel mülkiyet ile çelişkili olduğu er geç ortaya çıkar. Özel mülkiyet pratiği yayılırken, önceki dönemlerde köylünün tarlasına katabildiği, hazine toprağı veya işe yaramayan, terkedilmiş toprak olarak görülen arazi birden üzerinde mülkiyet iddia edilen toprak olur.

Neoliberal pratik ve zihniyetin mülkiyet konusunda bu tür bir dönüşümü güçlü bir şekilde desteklediğini görüyoruz. Örneğin "kentsel dönüşüm" uygulamasında olduğu gi-

bi, 40-50 yıl önce sahibi olmadığı için kente göçenlerin kullanımına açık olan toprağın hazineye ait olduğu, yani devletin mülkü olduğu hatırlanır, ve bu toprak piyasa kurallarına göre metalaştırılır. Devlet toprak sahibi gibi davranmaya başlar, yani hazine toprağının bekçisi veya mütevellisi gibi değil, gerçekten sahibiymişçesine şahıslara satabilmeye başlar. Afrika'nın çeşitli ülkelerinde görülen yabancı devlet fonlarına veya şirketlere toprak satma bu nedenle tepkiye yol açıyor. Köylüler devletin toprağın gerçekten sahibiymiş gibi davranmasını kabul etmek istemiyorlar. Devlet vatandaşını kollayan ve kötü niyetli insanların toprağı köylü aleyhine çitlemesini önleyen merci gibi değil, kendisi eski hüviyetini reddeden ve köylüye rağmen toprağı özelleştiren bir derebeyi gibi davranıyor: Toprağın metalaşmasını sağlıyor.

Türkiye örneğinde bu özelleştirmenin tarımda kullanım boyutları sınırlı. Ama, makalelerde verdiğimiz örneklerde görüldüğü gibi büyük ölçekli seracılık yahut yine büyük ölçekli hayvancılık gibi faaliyette bulunacak sermayenin kullanımı için yapılan özelleştirmelerden bahsedilebilir. Mesela, her köyde köylülerin tümünün kullanabileceği ortak alanlar (mera) mevcuttur, ve merayı çeşitli amaçlarla (hayvan otlatmak, yakacak toplamak, vs.) kullanmak mümkündür. Köylüler bu kullanım hakkını kaybettiklerinde hane ekonomisi de yara alır, köy içindeki karşılıklılık ilişkileri de aynı şekilde sürdürülemez. Eskiden kullanıma açık olan toprağın tarım dışı kullanımı da benzer bir sonuç verebilir. HES'lere verilen suyu ve toprağı kullanma ayrıcalığı tam da anlattığımız zihniyet değişikliğine örnek teşkil eder. Devlet bütçeye gelir sağlamak adına kamu refahına katkısı gayet şüpheli görünen bir yatırımı teşvik ediyor, kamu malının özelleştirilmesine aracılık yapıyor. Anlatılan bu süreç birçok ülkede tepkiyle karşılanıyor, toplumsal direnmeyi be-

raberinde getiriyor. Sonucun kaçınılmaz olarak toprağın tümünün özelleşmesi anlamına geleceğini söylemek doğru olmayabilir. Yine de tüm toprağın özel mülkiyet olarak tescili, toprağın da diğer metalar gibi tüm kutsallıklarından (toplumsal anlamlarından) arınmış bir piyasa malına dönüşmesi, köylülüğün tasfiyesi yönünde bir etken olabilir.

"Proleterleşme Süreçleri" makalesinde de tartıştığımız gibi Türkiye'deki işçilerin önemli bir kısmı tam olarak mülksüzleşmedi, yani geçimlerini bütünüyle işgücünü satarak karşılamaya çalışmadı. Günümüzdeki kapitalizmin fazla işçiye ihtiyaç duymadığını görüyoruz. Her türlü ülkede işgücü fazlalığı var ve de emek ihtiyacını azaltacak teknolojiler ve üretkenlik artışı sürekli gündemde. Özellikle Üçüncü Dünya kentlerinde "fazla" nüfusun biriktiği, bu kentlilerin hiçbir zaman sürekli ve güvenilir istihdama kavuşamadıkları ve de kapitalist ilişkilere marjinal kaldıkları bir dönemden söz ediyoruz. Bu şartlar altında sözünü ettiğimiz durumu (mülksüzleşmenin gerçekleşmemiş olmasını) bir avantaj olarak değerlendirmek doğru olabilir: Yani kente gelen köylünün geri dönecek bir köyü ve toprağı olması, toprağı işletmese veya kiralamasa dahi çok az harcamayla yaşayabileceği bir ortama sahip olması toplumsal dengelerin devam ettirilebilmesi açısından belki de önemli bir artı. Nitekim "2000'lerde Devlet ve Tarım" makalesinde üzerinde durduğumuz bulmaca (*puzzle*), yani 2007'den itibaren kırsalda nüfusun, tarımda istihdamın artması, ancak köyden tam kopuşun yaşanmadığı bir ortamda mümkün olabilirdi. Başka bir deyişle, geri dönülebilecek bir evin, köyün ya da tarlanın mevcudiyeti, köylülükle olan ilişkilerin düzensiz de olsa devam etmesine bağlıdır. Belki birikim sürecinin hızı açısından köylünün mülksüzleştirildiği örneklerin bir üstünlüğü olduğu söylenebilir – çünkü sermaye böylece daha büyük güç kazanıp daha düşük ücretle işçi çalıştırabilecek ve daha çok birikim yapabilecektir.

Ama, refahın yayılması, toplumsal dengenin korunabilmesi açısından daha muhafazakâr olan yolun, yani tam proleterleşmenin gerçekleşmediği opsiyonun, yeğlenmesi için haklı nedenler olduğunu söylemek mümkün.

Üzerinde durulması gerekli olan diğer nokta ise tarımda kapitalizmin işleme biçiminin farklı olabileceği. Yukarıda sözünü ettiğimiz Kautsky modelinin günümüzde tam bir hâkimiyet elde etmiş olduğunu söyleyebiliriz. Neoliberal modelin anlatımında da bu konuda benzer bir analiz yapılıyor: Rant toplayıcı şirketlerin ve finans sektörünün asıl kazançlı çıkanlar olduğu söyleniyor. Rant toplayıcı şirketler şu veya bu nedenle piyasada ayrıcalıklı konum elde edenler. Bu ayrıcalık fikrî mülkiyet haklarıyla ilişkili olabilir: Mesela GDO'lu ürünlerde Monsanto'nun patentlerinin sağladığı konum gibi. Aynı şekilde tohum satan şirketlerin de tekel statüsü elde ettiği pazarların olduğunu biliyoruz. Rant, yani normalin üstünde kâr oranları, hâkim alıcı veya satıcı konumunda olan şirketler için de geçerli olabilir: Örneğin tüm bir yörenin ürününü satın alan bir süpermarket zinciri. Bu örnekler yukarıda sözünü ettiğimiz Kautsky'nin öne sürdüğü çözümlemenin geçerli olabileceğini gösteriyor. Küreselleşme ivmesinin parçası olarak, sermaye açısından gıda üretimi, ticareti ve finansmanında bugüne kadar görülmedik boyutlarda bir yoğunlaşma ve merkezileşme yaşanıyor. Dev gıda ve tarım şirketlerinin yanı sıra ilaç, enerji, turizm, biyoteknoloji, perakendecilik, tekstil, finans gibi alanlarda faaliyet gösteren çokuluslu şirketlerin üretim, yatırım ve ticaretle ilgili kararları kır ve köydekilerin hayatlarını doğrudan etkiliyor. Monsanto, Dow ve DuPont gibi şirketler tohum, gübre ve zirai ilaç gibi tarımsal girdilerin üretiminde ve ticaretinde dünya çapında tekel konumundalar. Bu şirketler aynı zamanda kimya sektöründe olsun ilaç sektöründe olsun birçok başka şirketle ortaklıklar kuruyor ve birlikte yatırımlar yapıyor. Ben-

zer şekilde Cargill, ADM, Continental, Bunge ve Green Giant gibi şirketler sebzeden hububata birçok farklı tarım ürününün tedariki konusunda dünyada hâkim pozisyondalar. Öte yandan, Nestle, Unilever, PepsiCo, Philip Morris gibi şirketler, birçok ülkede mağaza açan süpermarket zincirleri, hem üreticiden mal alırken hem de hazır gıda sektöründe satıcı olarak çok önemli pazar paylarına sahipler. Devletin neoliberalleşmesi, yani girdi ve ürün piyasalarından çekilmesi, tarım kredisi piyasasını bankalara terk etmesi, tam da anlatılan eşitsiz ilişkiye izin veren ortamı yaratıyor. Küçük üretici piyasadaki büyük ve çoğunlukla da tek alıcı veya satıcı konumunda olan şirketlerle karşı karşıya geliyor; onların dayattığı ve neticesinde rant elde edecekleri fiyatları ve koşulları kabul etmek zorunda kalıyor. Yani, küçük üretici ücretli işçi olmadan da kapitalist ilişki ağlarının (*network*) içine girerek sömürülebiliyor. Kautsky'nin tarımın farklılığından çıkarak önerdiği analizin geçerliliği, özellikle günümüzde, daha da belirginleşmiş durumda.

"Proleterleşme Süreçleri" makalesinde mülksüzleşmek ve küçük üretici olarak kalıp sömürülmek alternatifleri arasında farklı işçileşme yolları (*trajectory*) gerçekleştiğini anlatıyoruz. Aslında köylülüğün nasıl çözüldüğü üzerine yapılacak tartışma aynı zamanda Türkiye'de işçi sınıfının nasıl geliştiğini anlatan bir yaklaşımı içeriyor. İşçi sınıfının tarihini kentten ve kapitalist işletmeden başlatmak, Marx'ın terimleriyle, ilkel birikimi anlatmadan sermayenin tarihini yazmaya benzer. Bu makalede yapmaya çalıştığımız, bu ön aşamayı, yani köylünün nasıl ve ne şekilde işçileştiğini anlatmak oldu. Böyle bir okuma, Türkiye'de işçi sınıfı içindeki farklılıklardan tutun da işçi sınıfı siyasetinin özgünlüklerine varıncaya kadar birçok konuda yapılacak tarihsel ve bütünsel incelemelere katkıda bulunabilir.

Devlet ve siyaset

Tarım politikaları

Tarım sorununu tartışırken üzerinde durulması gereken üçüncü katman olarak karşımıza çıkan siyaset, en genel anlamda köylülerin siyasi eylemliliklerini ve devletin tarıma ilişkin politikalarını anlatır. Özellikle Engels'in bazı çalışmalarında 19. yüzyılda kıtalararası dünya gıda ve tarım piyasasının oluşmasıyla birlikte Avrupa'da köylülüğün içine girdiği kriz, mülksüzleşme ve kırsal ayrışma gibi meseleler etrafında kırdaki sınıfsal dengeler ve yapısal dönüşümlerin siyasi sonuçlarına odaklandığı görülür. İlk sanayileşen ülkelerde önce toprak sahibi sınıfla ilişkili sonra da köylülere yönelik politikaların ne olması gerektiği bütün 19. yüzyıl boyunca en ateşli tartışmalara konu olmuştu. 1945 sonrası döneme damgasını vuran tarıma yönelik devlet politikaları 1930'lar krizine ve savaş dönemi kıtlığına tepkiyle gıda üretimini güvenceye almaya yönelikti. Hemen her ülkede tarım sektörüne sübvansiyon ve destek veriliyor, üretimin artması için önlem alınıyordu. Ancak köylülerin siyasi gücünün hiç olmadığı ve devletin uzun dönemi pek düşünmediği, genellikle en yoksul ülkelerde tarımsal artığın bir an önce kentlere (ve sanayileşmeye) aktarılması için köylüye düşük fiyat veriliyor, bu arada tarımın da yoksullaşmasına yol açılıyordu.

20. yüzyılın ortalarında birçok ülkede karşımıza çıkan iç pazarın geliştirilmesine ve sanayileşmeye yönelik siyasi ve toplumsal hassasiyetler ile bunların şekillendirdiği ulusal kalkınmacı politikalar kırsal kalkınmayı, tarımsal alanın modernleştirilmesi ve dönüştürülmesine dair kaygıları da beraberinde getirmişti. Dolayısıyla bu dönemde hemen hemen her yerde korumacı ve tarımı destekleyen politikalar ve kurumlar oluşturuldu ve işlerlik kazandı. Nitekim 1950'li ve 1960'lı yıllarda birçok çevre ülkedeki toprak reformu dalga-

sı da bu gelişmenin bir sonucuydu. Tarımın modernizasyonu ve toprak reformları yoluyla devlet, bir yandan sanayileşme ve kalkınma için ekstra kaynak yaratılmasını hedeflerken bir yandan da kırda olası toplumsal muhalefet hareketlerine zemin hazırlayacak toprak mülkiyetine dayalı eşitsizlikleri ve kırdaki yoksulluğu azaltmaya çalışıyordu.

İçinde bulunduğumuz 1980 sonrası dönemde ise dünya savaşı sonrası konjonktürden hem ekonomi-politik hem de ideolojik açıdan büyük kopmalar ve radikal savrulmalar yaşandı. Birikim ve düzenleme rejimlerindeki dönüşümlere paralel olarak dünyada hemen her yerde, farklı düzeylerde de olsa, serbest piyasacı ve dünya pazarlarına eklemlenmeyi öne çıkaran politikalar benimsendi. Bu durumun tarıma yansıması ise özellikle çevre ülkelerde iç pazardan ziyade ihracat pazarlarına yönelik üretim ve ticaret rejimlerinin oluşturulması oldu. Birçok yerde, ama yine özellikle çevre ülkelerde, tarımsal üretimi ve yerel üreticiyi destekleme politikalarında çok ciddi geriye dönüşler oldu. Özü itibariyle içeride fiyat ve girdi desteğinin kesilmesine, dış ticarette ise koruma duvarlarının kaldırılmasına yönelik önlemler yoluyla dünya piyasalarıyla uyum ve bütünleşme hedeflendi. Yurtdışından gelen veya içerideki kapitalistlerle ortaklık kurmuş sermayenin tarım sektörüne ticaret ve finans alanında, ama daha da çarpıcı olarak doğrudan üretici olarak girmesi kolaylaştırıldı. Bütün bu gelişmeler kırsal bölgelerde hemen hemen her alanda artan ticarileşmeyi ve metalaşmayı beraberinde getirdi. Bu dönemde tarım sorununun aldığı yeni biçimler, sosyal bilimlerde tarım ve kırsal dönüşümlerle ilgili son otuz yılda ortaya çıkan akademik yazının en başta gelen temalarından birisidir ve önemli tartışmaların zeminidir.

1980'lerde yerleşmeye başlayan neoliberal zihniyet, piyasanın ve rekabet mantığının her türlü toplumsal davranışı

yönetmesi gerektiğine dair bir inancı savunuyordu. Bu inanç devlet politikalarını oluşturan ve yönlendiren bir iman haline gelince hem ABD ve Avrupa Birliği'nin hem de kalkınmacı devletlerin, iç pazara yönelik korumacı önlemlerden vazgeçmesi gündeme geldi. Bu projeye göre tarım ürünlerinde ticaret artacak; ithalatın sınırlandırılması, tarımsal ürün fiyatlarının yüksek tutulması ve üreticilerin çeşitli girdi sübvansiyonlarıyla desteklenme politikaları terkedilecekti. Yani tarımdaki küçük üretici bir yandan ticaretin serbestleşmesi, bir yandan da sermayenin tarıma nüfuz etmesiyle piyasanın çalkantısıyla karşı karşıya gelecekti.

Tahmin edileceği gibi bu radikal politika değişikliği oluşmuş toplumsal dengeleri bozup ülkelerin gıda güvenliğini de tehdit etme potansiyelini taşıyordu. Bu nedenle de hemen her ülkede direnişle karşılaştı. Dünya Ticaret Örgütü üye devletleri sübvansiyonlardan ve korumacılıktan vazgeçme konusunda anlaşamadılar. Çiftçiler hoşnutsuzluklarını sürekli gündeme getirdiler. Türkiye'de seçime dayalı bir rejim olması köylülerin pazarlık gücünü daha da yükselttiği için, istisnai dönemler haricinde devlet politikalarının tarımı kayırdığını söyleyebiliriz. Ancak 1980 sonrasında tarımı ve köylüleri tamamen piyasanın mantığına terk etmek gibi bir düşünce tarzı güçlenmeye başladıysa da, "Tarım Politikaları" makalesinde anlatıldığı gibi, hiçbir hükümet böyle yüzde yüz neoliberal bir yaklaşıma cesaret edemedi. Başlatılan politika dönüşümleri tersine çevrildi ve tarımın bir şekilde desteklenmesi sürdürüldü.

Fakat, küreselleşme neoliberal yaklaşımın birçok boyutunu dayatan bir rol oynadı. Ekonominin genelinde olduğu gibi tarım ve gıda üretiminde yaşanan sermaye yoğunlaşması ve merkezileşmesi, üretim, ticaret ve finansman alanlarında tarım ile sanayi, hizmet ve finans sektörleri arasındaki ilişkileri çok daha çeşitli, iç içe ve çetrefilli bir hale getiriyor-

du. Burada özellikle iki noktanın altını çizmek gerekir. Birinci nokta, "Tarım ve Gıda Üretiminin Yeniden Yapılanması" makalesinde anlatıldığı gibi, tarım ve gıda üretiminin giderek küreselleşirken aynı zamanda karmaşıklaşan yapısıyla ilgilidir. Dünyada artık her yerde tarım ve gıda alanındaki hâkim ilişkiler çoğu zaman küresel ölçekli sermaye ve ticaret ağlarını, mal zincirlerini, üretim ve dolaşım protokollerini (fikrî mülkiyet hakları, sertifikasyon, sözleşmeli çiftçilik, vs.) içermektedir. Tarımsal ürünlerde hem girdi hem çıktı düzeyinde standart, istikrarlı, güvenilir ve maliyeti ucuz bir arz akışını sağlamak amacıyla çok uluslu tarım ve gıda şirketleri, dünyanın dört bir yanına yayılan tedarik ağları, alım noktaları ve üretim anlaşmaları yoluyla tarım ve gıda alanının kontrolünde ve regülasyonunda çok merkezi bir öneme sahiptir. Dahası uluslararası sermayenin tarımda farklı düzenlemeler yoluyla çok çeşitli emek kontrol ve üretim biçimleriyle çalışabildiğini ve birikimini sürdürdüğünü söyleyebiliriz. Ücretli emek, ortakçılık, büyük aile işletmeleri, plantasyonlar, küçük meta üreticiliği ve kapitalist işletmeler gibi birbirinden farklı emek ve üretim süreçlerinin dünyanın pek çok yerinde aynı anda var olabiliyor olması bu yüzden şaşırtıcı değildir. Dolayısıyla günümüzdeki "tarım sektörünü" toprak sahipliği, tarımsal sermaye ve emek üçgeni etrafında ortaya çıkan toplumsal ilişkilerden ve farklı ölçeklerde tarımsal işletmelerden ibaret bir toplam olarak göremeyiz. Girdileri, çıktıları, sermayesi ve emeğiyle, tarım, artık bütünleşmiş ve karmaşık bir kapitalist dünya ekonomisinin bütünsel bir parçası olmuştur.

İkincisi, tarım sektörünün bu organik bütünselliğin içinde olması, içinde bulunduğu 'network' ilişkilerini çok daha karmaşık bir hale sokmaktadır. Öncelikle, küresel sermayenin birikim için tarımsal kaynaklı artığa ihtiyacı kalmamıştır. Ulusal düzeyde sermaye birikim süreçleri ise kırsalın dı-

şında ve küresel düzeyde sermaye akışlarıyla iç içe geçmiş durumdadır (Akram-Lodhi ve Kay, 2010: 264). Öte yandan, tarımsal sermayenin kökeninde de artık illa kırsal mülkiyet ve üretim süreçleri ekseninde ortaya çıkmış bir kaynak fazlası bulunmamaktadır. Hatta giderek artan oranlarda ve çeşitlilikte tarımsal ve yerli olmayan tarımsal sermaye akışları kırsal ekonomiye sirayet etmektedir (Bernstein 2004). Öyle ki bu koşullar altında "kırsal ekonomi" kavramının da artık boş bir gösterene dönüştüğü söylenebilir. 1980'lerde yerleşen küreselleşme döneminde hizmet ve finans sektörlerinin iyice büyümesiyle birlikte sermayenin akışkan ve ulus aşırı bir yapı kazanması söz konusu gelişmelere ivme kazandıran önemli bir unsurdur. Kırsala yapılan yatırımlar ve bu yatırımlardan elde edilen kazançlar para sermayesinden, fikrî mülkiyet haklarının getirdiği tekel rantlarından, gıda piyasasının çeşitli katmanlarının (organik, turfanda gibi) sağladığı kısa dönemli avantajlardan, pazarın bölünmüşlüğünden kaynaklanabilmektedir. Tarım sektörünün karmaşıklığı dünya kapitalist ekonomisinin karmaşıklığı ile iç içe geçmiştir.

Bu tartışmayla varmak istediğimiz sonuç şu: Devlet politikaları artık tarım sektöründeki gelişmeleri kontrol edebilecek, köylüyü veya küçük üreticiyi piyasaya karşı koruyabilecek kapasiteye sahip olamazlar. Devletler de kaçınılmaz bir şekilde neoliberal inanca biat etmişlerdir. Tarımdaki üreticiler kapitalist network'lerin dışına çıkamayacak kadar piyasayla ve sermaye akımlarıyla girift bir iç içelik yaşamaya mecbur kalmışlardır. Devletin fiyat desteği veya girdi sübvansiyon politikaları devam edebilir, ama eninde sonunda bunlar efektif bir düzenleme aracından ziyade, sadece üreticinin piyasada biraz daha iyi bir konum alabilmesi için yapılan marjinal katkılardan öteye geçemez.

Köylü hareketleri

Sözünü ettiğimiz gelişmeler ve devlet politikalarının yetersiz kalması, tarımdaki üreticiyi tam bir baskı altında bırakıyor. Nitekim, bu baskının bir sonucu olarak dünyanın birçok yerinde kırda siyasi hareketlilik ciddi bir şekilde arttı. Dünya gıda rejimi büyük dönüşümler geçiriyor; finans sektörünün en gerekli ürünler üzerinde spekülasyonu körüklemesi, fiyatların hiç olmadık şekilde dalgalanması, küreselleşmenin bir uzantısı olarak uzak coğrafyalardaki koşulların bunların üzerinde hiç kontrolü veya etkisi olamayan üreticileri yoksullaştırabilmesi, devletlerin daha önce tarımsal arazi olan toprakları yeni ortaya çıkan yatırımcılara peşkeş çekmesi, her gün gündeme gelen olaylar. Afrika köylüleri geleneksel topraklarının yabancı ülkelerden gelen yatırımcılara kiralandığını öğreniyorlar. Hızlı gelişen çoğu ülkede, Hindistan ve Çin'de olduğu gibi, yeni oluşturulan sanayi ve ticaret bölgeleri köylülerin zorla topraktan çıkarılması anlamına geliyor. Dahası çevre sorunlarının yol açtığı ve önümüzdeki dönemde daha da korkutucu dozda yol açabileceği felaketleri öngörmeye imkân yok.

Son yıllarda özellikle Güney ülkelerinde toprağın özelleşmesini tetikleyen ve metalaşma sürecini hızlandıran unsurların başında yabancı devlet fonları ve şirketler tarafından büyük toprak alımları ("land grabbing") geliyor. Bu süreci esas besleyen periyodik olarak gündeme gelen en temel gıda maddelerinde fiyat artışları. Dünya üretiminde küçülme olmamasına, üretimin dünya nüfusunun taleplerine cevap verebilmesine rağmen buğday, pirinç, mısır gibi tarım piyasasının önemli ürünlerinde birden fiyat fırlamaları ortaya çıkabiliyor. Tahmin edilebileceği gibi bu durum gıda açısından kendine yetecek üretimi yapmayan ülke hükümetleri için büyük bir tehdit. Ne kadar otoriter olursa olsun, ekmek

veya pirinç fiyatlarının birden yükselmesi hükümetleri tehdit edecek durumlara yol açar. Bu konjonktürel "krizler" genelde tahıl piyasalarında spekülasyon nedeniyle ortaya çıkıyor. Daha önce de belirttiğimiz gibi finansın her piyasadan pay almaya çalışması neoliberal dönemin bir özelliği. Devletler finansın (bu bağlamda spekülatörlerin) tarım piyasasına da girmesini sağlayacak kurumsal "reformları" yaptılar; böylece spekülasyonla uğraşan finans sermayesi tarımda vadeli piyasalarda, risk alma veya risk savuşturma alanında, ve de anlaması çok zor çeşitli bahislerde istediği gibi at oynatıyor. Tarım malları ticaretinden aldığı pay da fiyatları yükseltiyor: Fiyatlar (genellikle gelecekteki fiyatlar) yükseldiğinde gazeteler ve finansal analistler belli bir üründe kriz olduğunu yazıyorlar. Kriz algısı da gerek özel sermayeyi gerekse de devletleri, toprağa yatırıma sevk ediyor. Öncelikle Afrika'daki atıl toprakları satın alıp veya uzun müddetle kiralayıp üretim yapmaya karar veriyorlar. Bu konuda Türkiye'nin diğer birçok ülkeye nazaran iyi durumda olduğunu söyleyebiliriz. Bunun esas nedeni gıda üretimi konusunda ülkenin büyük ölçüde kendine yeterli olması. Ayrıca devlet politikaları da genelde tarım mallarının ithal edilmesini özendirmiyor, yani kısmen başarılı sayılabilecek bir ithal ikamecilik tarımda hâlâ sürüyor. "Tarım Politikaları" makalesinde belirttiğimiz gibi böyle bir politikanın maliyetleri olduğunu da söylemek mümkün, fakat kriz ve fiyat artışı korkusunu büyük çapta giderdiği de yadsınamaz.

Dünyada gıda üretiminde sorunlar çıkmasının diğer bir nedeni de gittikçe artan miktarda toprağın biyo-yakıtlara ayrılmasıdır. Bu minvalde başta Brezilya, Malezya, Endonezya, Hindistan ve bazı Afrika ülkeleri olmak üzere birçok ülkede giderek artan miktarda toprak üzerinde mısır, soya fasulyesi, şeker kamışı, yağ palmiyesi (*oil palm*), jatropha gibi ürünler yetiştiriliyor. Bu durum, elbette petrolün üre-

tim ve dağıtım maliyetlerinin yükselmesiyle ve Ortadoğu ülkelerine enerji açısından bağımlılığın azaltılması kaygılarıyla yakından alakalı. Bununla birlikte, biyo-yakıt alanında çok kısa sürede artan yatırımların ve ortaya çıkan sermaye yoğunlaşmasının da gösterdiği gibi, bu durum özellikle global enerji şirketleri ve tarım/gıda şirketleri için sermaye birikimi açısından yeni pazar ve yatırım imkânlarını da beraberinde getiriyor. Biyo-yakıtlar kimilerine göre çevreye zararlı var olan enerji kullanım biçimlerini değiştireceği ve azaltacağı için çevre dostu bir enerji kaynağı olarak da görülüyor ve lanse ediliyor. Bu görüşü "piyasa çevreciliği" olarak niteleyenler ise, büyük şirketler tarafından kontrol edilen ve yönlendirilen bu sürecin çevre sorunlarını azaltmak bir yana endüstriyel tarımı derinleştireceği ve sürdürülebilir olmayan bir enerji üretim biçimini teşvik edeceği için çevre sorunlarını katmerlendireceğini iddia ediyor. (Borras vd. 2012) Biyo-yakıt üretiminin çok büyük ölçekli tarım gerektirmesi, üründen yakıta dönüşüm oranlarının düşük olması ve böylelikle fosil yakıtlara kıyasla karbon salınımının daha yüksek olması gibi unsurlara dikkat çekiliyor. Bu sürecin toplumsal etkileri konusunda ise şimdiye kadar ortaya çıkan tablo daha net. Dünyada birçok yerde biyo-yakıt üretiminin alt yapısını oluşturmak üzere, hükümetlerin teknik destek sağladığını, enerji anlaşmaları yaptığını, büyük şirketlere ve yabancı devlet fonlarına toprak satışını desteklediğini ve piyasa odaklı toprak politikaları benimsediğini görüyoruz. Bütün bunlar da özellikle küçük üreticiler için mülksüzleşme ve topraksızlaşma anlamına gelebiliyor. Daha önce mera, otlak, orman arazisi olan geleneksel mülkiyet statüsündeki birçok yer hızla özelleşiyor ve ticarileşiyor. Bunlara tepki olarak da birçok ülkede başını kırda yaşayanların ve hayatını topraktan kazananların çektiği toplumsal hareketlerin ortaya çıktığı görülüyor.

Özellikle 1990'lı yıllarla birlikte Meksika, Brezilya, Hindistan, Endonezya gibi yerlerde ortaya çıkan ve yaygınlaşan, köylülerin başını çektiği toplumsal hareketler şimdiden siyasi muhalefet ve direniş tarihinin önemli örnekleri olarak hafızalara kazınmış durumda. Meksika'da Chiapas bölgesinde devlete karşı ayaklanan Zapatistalar ile Brezilya'da özellikle toprak işgalleriyle ve alternatif yaşam örgütlenmeleriyle tanınan Topraksız Köylüler Hareketi (MST) bu bağlamda ilk akla gelen örnekler. Hindistan'da özellikle "yeşil devrimin" en başarılı olduğu yerlerde 1980'lerin sonlarından itibaren adını duyuran "yeni çiftçiler hareketi" ya da Uttar Pradesh'deki tarım işçileri tarafından örgütlenen ve Hindistan'ın tarihinde ilk defa kast hiyerarşisinde en aşağılardaki "dokunulmazlardan" gelenlerin eyalet seçimlerini kazanan bir koalisyona girmesiyle sonuçlanan siyasi hareketlilik, tarım sorununun bir parçası olarak siyasetin oldukça önemli olmaya devam ettiğinin işaretleriydi.

2000'li yıllarda, özellikle Via Campesina örneğinde çok açık olarak görülebileceği gibi, bu hareketlilik kimi zaman uluslarötesi bir hal aldı. Başka bir deyişle, dünyanın farklı yerlerinde örgütlenen köylü hareketlerinin pek çok kereler eylem birliği içine girdiklerini gördük. Birçok ülkede Cargill ya da Archer Daniels Midland gibi hububat tüccarlığı yapan dev şirketlere ya da FAO gibi uluslararası örgütlere karşı işgal ya da protesto eylemlerinde Koreli çiftçilerle Hintli köylü örgütlerinin temsilcileri Via Campesina çatısı altında bir araya gelebiliyorlardı. Bu tür ittifakların ortaya çıkmasında özellikle Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) ve politikalarına karşı yapılan muhalefet çok önemli bir rol oynadı. Özellikle 1999 yılında Seattle'da DTÖ zirvesi sırasında başlayan (sonra Cancun toplantısında devam eden) Sosyal Forum hareketi sırasında Via Campesina uluslarötesi bir köylü hareketi olarak kendinden söz ettirmeye başladı. Tek başına, gıda

egemenliği kavramının uluslararası birçok siyasi platformda tartışılmaya başlaması bile Via Campesina'nın siyasi etkinliği hakkında bize bir fikir verebilir. Ekoloji, üretim, ticaret, kadın emeği gibi konularda yaşanan sorunların ve eşitsizliklerin birbirinden ayrılmazlığından ve bütünselliğinden hareketle kurgulanan bu kavram sayesinde bugün BM, FAO gibi birçok uluslararası örgüt dünyadaki tarım ve gıda üretimi ve ticaretinde yaşanan sorunlar hakkında daha eleştirel bir noktaya çekilebildi. Yine bu dönemde yukarıda bahsettiğimiz şirketler ve devlet fonları tarafından yapılan büyük toprak alımlarına karşı birçok ülkede muhalefetin örgütlenmesinde Via Campesina çok önemli bir rol oynadı.

Türkiye'de köylülerin başını çektiği siyasi örgütlenmelerde ve toplumsal hareketlerde son zamanlarda bir çoğalmadan bahsedilebilir. Bu çerçevede ilk akla gelen örneklerden birisi Çiftçi Sendikaları Konfederasyonu (Çiftçi-Sen) ve bu sendikanın başını çektiği muhalefet hareketleri. 2000'li yıllarda farklı tarımsal sektörlerdeki çiftçilerin ve tarım işçileriyle ilgili sorunlarla uğraşmak için kurulan Üzüm-Sen, Tütün-Sen, Fındık-Sen, Ayçiçek-Sen, Hububat-Sen, Zeytin-Sen ve Çay-Sen sendikalarının bir araya gelerek 2008 yılında oluşturdukları bu şemsiye örgüt bugüne kadar birçok alanda faaliyet yürüttü. Tarım alanında sendikal faaliyetlerin Türkiye'deki tarihi oldukça yeni sayılır. Bu sendikaların 1990'lı yılların sonlarına doğru ortaya çıkması elbette tesadüf değil. Çiftçi-Sen kuruluş bildirgesinde neden kurulduklarını açıklarken özellikle son dönemde global şirketler ve uluslararası kuruluşların hegemonyası altında tarım sektöründe yaşanan yeniden yapılanmaya vurgu yapıyor: "Dünyanın yeniden yapılandırıldığı bu süreçte Türkiye tarımı tahrip ediliyor, çiftçiliği ortadan kaldırıp yerine şirket tarımcılığını ikame edecek ekonomik, sosyal, politik adımlar atılıyor. Oysa tarım bir kültür ve yaşama biçimidir. Şirketlere

bırakılamayacak kadar hem üreticiler hem de tüketiciler için yaşamsal önemdedir... (A)zgelişmiş ülkelere kabul ettirilmeye çalışılan politikalar; tarımsal ürün ve girdi piyasalarındaki destekleme alım, destekleme ve sübvansiyon gibi müdahalelerin tasfiyesidir. Bu tasfiye aslında çiftçilerin tasfiyesi anlamına gelmektedir." Bu bildirgede aynı zamanda çiftçiler için oluşturulması gereken sosyal güvence mekanizmaları, tohumun patentlenmesi ve sakıncaları, çevre kirlenmesi gibi birçok alanda verilecek mücadelenin çiftçilerin yaşam hakkı açısından öneminin altı çiziliyor.

Nitekim kuruluşundan bu yana Çiftçi-Sen'in GDO'lu mısır ithalatı, şeker fabrikalarının özelleştirilmesi gibi konularda basın açıklamaları yapmak, toplantılar düzenlemek, kimi zaman da doğrudan eylem yoluyla aktif politika yürüttüğünü görüyoruz. Bu arada temsilcilerinin neredeyse köy köy dolaşarak örgütlenme faaliyetlerini tabana yaymış olması ve hiyerarşik örgütlenmelerden büyük ölçüde kaçınmaya çalışması Çiftçi-Sen'i diğer sendikal örgütlenmelerden ayıran özelliklerden. Dahası, Via Campesina'nın önayak olduğu birçok toplantıya ve kampanyaya temsilcileriyle katılan Çiftçi-Sen, Türkiye'de kendini uluslarötesi muhalefet hareketlerinin bir bileşeni olarak tanımlayan nadir siyasi örgütlerden birisi. Bu haliyle de gerek üye sayısı gerekse de kamuoyunda bilinirlik düzeyi henüz düşük olsa da Türkiye'deki alternatif toplumsal hareketler arasında müstesna bir yere sahip olduğunu söyleyebiliriz.

Daha önce de altını çizdiğimiz gibi Türkiye'de son dönemlerde toprakta artan ticarileşme ve metalaşma bu kitapta en çok üzerinde durduğumuz temalardan birisi. Bu sürecin kırda yaşayanlar ve geçimini topraktan sağlayanlar için son derece önemli sonuçlara gebe olduğu çok açık. Özellikle son yıllarda devletin ve kimi şirketlerin kırsal bölgelerdeki enerji, turizm ve madencilik yatırımları bu süreci hem hızlandı-

rıyor hem de derinleştiriyor. Dünyada başka yerlerde olduğu gibi, meralar, otlaklar, ormanlar ve nehirler süratle "ortak kaynak" olma özelliklerini kaybediyor ve özelleştiriliyor. Türkiye'de özellikle kırsal bölgelerin önemli bir bölümünde hâlâ tapu kadastro çalışmalarının tamamlanamamış olması bu süreci kolaylaştırıyor. Hemen hemen her bölgede on yıllardır barınma, beslenme, ısınma, sulama, hayvan otlatma gibi hem yaşama hem de üretme anlamında köylülerin çok önemli ihtiyaçlarını karşılayan ortak doğal kaynaklar madencilik, enerji, turizm şirketlerinin eline geçiyor. Son zamanlarda Doğu Karadeniz bölgesinde su kaynaklarının özelleşmesi, Akkuyu'da yapılması planlanan nükleer santral için yapılan çevre düzenlemeleri, muhtelif yerlerdeki orman özelleştirmeleri ve madencilik yatırımları (örneğin Bergama'yı hatırlayalım) bu sürecin daha çok bilinen örnekleri. Buralarda da özellikle o bölgelerde yaşayan köylüler tarafından mevcut uygulamalara ve ticari anlayışa karşı muhalefet hareketlerinin örgütlendiğini ve sürdürüldüğünü görüyoruz. "Fındıklı Derelerini Koruma Platformu" Doğu Karadeniz'de son yıllarda sayıları giderek artan Hidro-Elektrik Santrali (HES) yatırımlarına ve icraatlarına karşı mücadele veren çok sayıda yerel örgütlenmeden birisi. Bu platform, 2010'da yaptığı kampanyalar için hazırladığı afişlerden birinde HES'lere karşı çıkma nedenlerini şu sözlerle ifade etmiş: "Sularımızla, derelerimizle, doğamızla, kültürümüzle, çayımızla, fındığımızla ve onurumuzla yaşamak için." Bu sözler, doğanın ve insan yaşamının metalaşmasına karşı bir tutumu ifade ediyor. Yine bu sözler, Polanyi'nin deyişiyle "hayali metalar" (*fictitious commodity*, hiçbir zaman tam metalaşamayacak ama metalaşması yönündeki kurumsal ve siyasi müdahaleler dolayımıyla toplumsal, kültürel ve ekolojik dokuya tahribat verecek nesne) etrafında örgütlenen bir toplum tahayyülünün ve ekonominin hem yaratacağı/yarattığı tahribatın hem de bu tahribata

karşı verilecek/verilen mücadelenin ne kadar çok boyutlu olduğunu göstermesi açısından ufuk açıcı.

Burada Polanyi'nin 19. yüzyıl liberalizmini tartıştığı *Büyük Dönüşüm* kitabından "çifte hareket" (*double movement*) tezini hatırlamak yararlı olabilir. Polanyi'ye göre, ekonominin serbest piyasa ilkelerine göre düzenlenmesi toplumda tahribat yaratacak ve de kaçınılmaz olarak tepkiye yol açacaktır. "Çifte hareketin" birinci aşamasında sadece piyasa kurallarının serbest olduğu ve piyasanın yasalarının toplumsal önceliklerin üzerine çıktığı bir düzenin tesisine giden yolda bir dizi siyasi müdahale ve yaptırımlar söz konusudur. Bu birçok toplumsal kesim için son derece sancılı bir süreçtir; bilhassa daha dezavantajlı gruplar sözüm ona "kendi kendini düzenleyen piyasaların" işleyişinden mağdur olurlar. Çünkü piyasa düzeni artan metalaşma ve mülkiyet ilişkilerinin hemen hemen her alana yayılmasıyla birlikte özellikle mülksüzleşenler için sosyal koruma duvarlarının ve refah olanaklarının aşınmasını beraberinde getirir. Polanyi'nin "çifte hareket"inin ikinci evresi bu noktada devreye girer: Liberalizm ne kadar kendiliğindenlikten uzaksa liberalizmin yarattığı toplumsal tahribata karşı verilen tepki ve mücadele (karşı hareket, *counter movement*) o derecede kendiliğindendir, "doğaldır" ve tabandan kaynaklanır. Dolayısıyla her liberal dönem farklı toplumsal kesimlerin hayatta kalabilmek için liberal düzene karşı verdiği farklı direniş çabalarından oluşan "toplumun kendini korumasıyla" sonlanır. Yine Polanyi'ye göre, liberalizm küresel bir ekonomik düzendir; ona karşı verilecek mücadele de küresel olacaktır (Block 2008). Son dönemlerde merkezine neoliberalizme ve neoliberal politikalara karşı direnişi alan uluslararası köylü hareketlerinin Türkiye de dahil dünyanın hemen hemen her yerinde çoğalarak devam etmesi, belki de "toplumun kendini koruma" sürecinin bir parçası. Bu haliyle de muhteme-

len daha uzun sürecek bir dönemin başındayız. Bu kitaptaki makalelerden birinin başlığında da söylediğimiz gibi eğer "artık her şey metalaşıyorsa" ve Türkiye kırsalında piyasa çıkarları toplumsal önceliklerin yerini alıyorsa bu sürece karşı direniş hareketlerinin önümüzdeki dönemlerde belki de artarak süreceğini kestirmek zor değil.

"Toplumun kendini koruma" sürecinin hangi yöne evrileceği devlet politikalarıyla da ilgili. Son makalede muhasebesi yapılan tarım politikalarının vereceği sonuçları şu anda değerlendirmek kolay değil. Bir yandan neoliberal öğretiler izlenirken bir yandan da popülist dönemin pratikleri, değişerek de olsa devam ettiriliyor. Öte yandan, toplumun kendisini korumak için verdiği mücadelenin şekli de değişimin yönünü belirleyici bir unsurdur. Dünyanın dört bir tarafında göçmen düşmanlığının, etnik gerginliklerin ve çatışmaların, köktendinciliğin ve ırkçılığın ve de bunlara dayalı şiddetin yükselişe geçtiği bir ortamda, daha baskıcı, totaliter, ırkçı ve daha adaletsiz rejimlerin ortaya çıkması da yaşadığımız dönemde gerçek tarihsel alternatiflerden birisi. Başka bir deyişle, neoliberalizme verilen mevcut tepkiler toplumsal parçalanmayı ve gerilimi daha da artıracak, yerelden beslenen *particularist* ve gerici siyasi oluşumların da mayası olabilir. Ama sürecin o yöne değil de daha özgürlükçü, demokratik, eşitlikçi ve adil bir dünyaya doğru evrilebilmesi için gerek gündemleriyle gerekse örgütlenme biçimleriyle bu değerleri sahiplenen toplumsal muhalefet hareketlerinin sürmesine ve çoğalmasına ihtiyacımız olduğu ortada (Wallerstein, 2009). Via Campesina'sıyla, Çiftçi-Sen'iyle, Fındıklı Derelerini Koruma Platformu'yla günümüzdeki köylü hareketleri bu yönde çok anlamlı örnekler sunuyor ve "başka bir dünyanın mümkün olabileceğini" bize hatırlatıyor.

ARTIK HER ŞEY METALAŞIYOR: KÜRESELLEŞEN TÜRKİYE'DE TARIMSAL DÖNÜŞÜM

Kırsal yapılar, bölgesel farklılıklar

Küreselleşmenin tarım üzerindeki en önemli etkisi üreticileri, üretim kaynakları ile tüm ticaret ve kredi akışlarını nihai olarak pazarın işleyişine bağımlı kılmak oldu. Hemen hemen her yerde bu süreç piyasa güçlerinin hâkimiyetini ve küresel ağların ortaya çıkmasını beraberinde getirdi. Bu durum aynı zamanda devletin uzun zamandır korumacı politikalarla tarımsal kesime verdiği desteğin sona ermesi anlamına geliyordu. Elbette bütün bu dönüşümlerin yoğunluğu, keskinliği ve zamanlaması, dünyadaki zenginlik ve güç eşitsizlikleri paralelinde yerel/ulusal farklılıklar gösterdi: Fakir ülkeler genelde bu dönüşümü daha ani ve yoğun yaşarken, başta Amerika Birleşik Devletleri, AB üyesi devletler ve Japonya olmak üzere zengin ülkelerde, tarımsal kesime verilen destekler (sübvansiyonlar) ekonomideki ulusal düzenlemelerin bir parçası olmaya önemli ölçüde devam etti. Türkiye gibi mali imkânları kısıtlı ve uluslararası kuruluşların baskılarına direnç gösterememiş ülke-

lerde, piyasa aktörlerini ve önceliklerini merkezine alan iktisadi ve siyasi dönüşüm görece daha süratli ve yoğun yaşandı. 1980 sonrası döneme damgasını vuran çeşitli yasal ve siyasi değişikliklerle ulusal kalkınmacı dönem boyunca tarım ve gıda sektöründe kademeli bir şekilde oluşmuş düzenleme rejimi ve bu rejimi belirleyen temel ilkeler ve siyasalar ya kabuk değiştirdi ya da yürürlükten kalktı. Art arda gelen liberalleşme dalgaları sırasında, fiyat ve girdi destek politikaları pek çok ürün için değişti ve azaldı, devlet tarafından üreticilere verilen ucuz kredilerde önemli düşüşler yaşandı. Kısacası, pek çok sektörde tarımsal üreticiler yeni piyasa koşullarının belirsizlikleri ve gelgitleriyle başbaşa bırakıldılar.

Ulusal kalkınmacı dönemde tarımda korumacı politikalardan piyasayı merkezine alan bir rejime geçiş, kimi bölgelerde kendi kendine yeten köylü kesimlerinin nihai yok oluşuyla çakıştı. Bilindiği gibi, Türkiye'de köylülükten kopuş, coğrafi bölgeler arasında ciddi farklılıklar gösteren ve hâlâ devam eden bir süreçtir. Pazara bağımlı küçük meta üreticileri, önceleri ülkenin kıyı bölgelerinde ve büyük şehirlerin etrafında yoğunlaşmıştı. Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında, ekonomide büyümenin yaşandığı yıllarda ulusal pazarın oluşma sürecine paralel olarak, özellikle iç bölgelerdeki hububat üreticileri de pazardan gelen sinyallere ve bu sinyalleri çekip çeviren devlet politikalarına uygun bir şekilde kendilerini konumlandırdılar. Bu sürece uyum gösteremeyen, rekabet gücü olmayan ve yoksullaşan, çoğunluğunu küçük toprak sahiplerinin oluşturduğu bir kesim şehirlere göç etmeye yöneldi. Öyle ki 1980'lerin ortalarından itibaren kırsal nüfus mutlak olarak azalmaya başladı. Bu dönemde köy nüfusunun azalması ve verimi düşük (marjinal) toprakların tarımsal üretimden çıkartılması, "birikime yönelik küçük meta üretiminin" özellikle kırsal bölgelerde iyi-

den iyiye yerleşmesine ve yoğunlaşmasına da önayak oldu (Llambi 1989).

Bu kısa değerlendirmeden de anlaşılacağı gibi 1950-75 yıllarında yaşanan ekonomik büyümenin tarımsal yapılar üzerindeki etkileri çok önemliydi. Bu dönem sonunda geleneksel köylülüğün çok büyük bir kısmı, tarımsal yapılardaki dönüşümlerin görece çok sınırlı yaşandığı Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki daha fakir bölgelerde yoğunlaştı. Bu köylüler ağırlıklı olarak Kürt'tü; genellikle gündelik geçimlerine ancak yetebilecek kadar üretim yapıyorlardı ve sosyal ve kültürel olarak ülkenin diğer bölgelerinden çok ciddi farklılıklar gösteriyorlardı. Bu köylü nüfusun büyük bir kısmı, 1990'larda bölgede süren savaş sırasında yaşadıkları yerlerden göç etmek zorunda kaldı. Bu durum, daha önceleri tarım arazisi olarak kullanılan geniş toprakların boş kalmasına ve bu dönemde civardaki şehir merkezlerine ya da başta İstanbul olmak üzere Batı'daki büyük şehirlere göçenlerin süratle şehirli alt sınıflara dönüşmesine yol açtı (Sönmez 2008). Tarımsal üretim koşullarındaki iklimsel ve coğrafi olumsuzluklardan dolayı diğer bölgelerle rekabet imkânlarının sınırlı olduğu Doğu'daki bölgelerde er geç bir köylülükten kopuş süreci yaşanması belki de kaçınılmazdı; ancak bu süreç savaş ve savaşın beraberinde getirdiği güvensiz ortam nedeniyle bir hayli hızlandı. Türkiye'de geleneksel köylülüğün son cephelerinden birisi de böylece –tarihte sıkça rastlandığı üzere şiddet yoluyla– sona ermiş oldu (karş. Bernstein 2006). Böylece Türkiye'nin neredeyse tamamında kırda yaşayan nüfus pazarın etki alanına girmiş oldu.

Türkiye'de tarımsal destek politikalarının önemli ölçüde kabuk değiştirmeye başlaması ve pazarın etki alanını genişleten siyasi ve iktisadi düzenlemelerle birlikte, gerek ulusal gerek yabancı üretim ve ticaret noktaları daha geniş global ağlarla bağlantılı hale geldi ve küreselleşme tarımdaki

ürün zincirlerinin uluslarötesileşmesine yol açtı. Böylelikle her ne kadar hemen hemen bütün üreticiler bu uluslarötesi dolaşımların hükümranlığına boyun eğmek zorunda kaldıysa da, tahmin edilebileceği gibi, özellikle dayandıkları üretim tabanı daha istikrarsız olan üreticiler pazardan gelen sinyaller karşısında kendilerini daha teslimiyetçi bir konumda buldular. Şöyle ki, İç Anadolu'daki tahıl, bakliyat ve şeker pancarı üreticilerinin, sürekli değişen fiyat ve kârlılık koşullarında bile üzerinde düşünecek pek fazla bir seçeneği bulunmuyordu. Çünkü bu ürünlerin üretimi emek-yoğun olmadığından ve üretimde kullanılan teknolojilerin maliyetleri zaman içerisinde düştüğünden, farklı bir ürüne geçmek buradaki üreticiler için kolay bir alternatif değildir. İç bölgelerdeki hanelere baktığımızda karşımıza genellikle mevcut tarlaların işlenmesi için gerekli emeği karşılamaya uygun istikrarlı yapılar çıkar: Bu bölgelerde nüfus uzun yıllardır ciddi dalgalanmalar göstermez ve hane içerisinde fazla gelir yaratma amacıyla farklı istihdam olanaklarına kanalize olabilecek bir emek kapasitesi yoktur. Ancak özellikle Akdeniz ve Ege'deki kıyı bölgelerde benzer bir durumdan söz etmek mümkün değildir. Zira bu bölgelerde civar şehirlerden gelen ticari tarım ve turizm emeği talebinin sağladığı istihdama yönelik fırsatlar, hanelerin özellikle genç üyelerini sürekli tetikte olmaya iter ve demografik açıdan daha hareketli hane yapılarının ortaya çıkmasına yol açar. Nitekim özellikle son dönemlerde kıyı şeridindeki köylerin nüfusunda artışlar görülmektedir; buralarda emek-yoğun ürünlerin yetiştirilmesine yönelik artan ilgi, çevrede yeni iş olanakları ve ek kazanç getirme potansiyeli taşıyan ticari ağlarla ilişkiye geçme hevesi, haneleri daha hareketli hale getiren unsurlar arasında sayılabilir. Yine bu dönemde, köyde temel geçim kaynağı olan topraktan bile gerektiğinde vazgeçilebildiğini ve pazarlık konusu olabildiğini görüyoruz. Bütün bu süreçler-

de kendini gösteren pazarın kurallarına göre oynama gerekliliği ve istenci, kaçınılmaz olarak üreticiler için büyük bir belirsizliği beraberinde getirdi. Sonuç olarak, günümüzün küreselleşen dünyasında birçok üreticinin hayatı aslında bir çeşit kumara dönüştü. Ulusal kalkınmacı devletin "korumasının" yıllardır alışık olduğumuz haliyle sona erdiği yerde üretici, çoğunlukla dev tarım, finans ve turizm şirketlerinin yönettiği bir kumarhanede "kendi kaderinin efendisi" olmak zorunda kaldı.

Türkiye'de kırsal bölgelerin dönüşümü meselesine tarihsel olarak baktığımızda, bu sürecin bölgeler arasında dengesiz yaşandığını görürüz.[1] Bunun önemli bir nedeni, pazarın farklı bölgelere farklı zamanlarda nüfuz etmiş olmasıdır. Karadeniz bölgesinin sahil şeridinin bazı bölgeleriyle birlikte Akdeniz ve Ege kıyıları nispeten daha erken bir dönemde pazarla bütünleşmiş ve buralardaki köylüler küçük meta üreticilerine dönüşmüştür. İç bölgelerdeki köylüler de 1960'lardaki ekonomik büyüme ve teknolojik kazanımların ardından ulusal pazar için genelde tahıl üreten çiftçiler olmuşlardır. Buna karşın, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde, kırdaki hanelerin sosyo-ekonomik açıdan hayatta kalması giderek imkânsız hale geldiği günümüze kadar daha ziyade içe kapalı geleneksel köylülük koşulları hüküm sürmüştür. Öte yandan iç bölgelerde ve doğuda, ürün piyasalarındaki rekabet karşısında ayakta kalabilecekleri kendilerine uygun bir yer bulamayan ve haliyle salt kendi geçimine yönelik üretim yapan köylerde zamanla göç nedeniyle ciddi nüfus kaybı yaşanmıştır. Bu köylerden bir kısmı günümüzde, özellikle yaşlı kuşakların ailenin köy dışında hayatını sürdüren fertlerinden gelen paralar, emeklilik maaşla-

---

1 Farklı köy yapıları üzerine yapılan bu tartışma Bahattin Akşit ve Çağlar Keyder'in 1980'li yılların başlarında yaptığı araştırmaya dayanmaktadır (bkz. Keyder 1983; Akşit 1985).

rı ya da diğer aktarımlar yardımıyla hayatlarını sürdürdükleri yerleşkeler haline gelmiştir.

Bizim bu makalede üzerinde durduğumuz köyler ise çoğunlukla, piyasalara erken entegrasyon ve şehir merkezlerine yakınlık avantajlarından yararlanan, nispeten verimli arazilere sahip, emek-yoğun ürünlerin yaygın olduğu ve farklılaşmaya açık küçük meta üreticisi hanelerden oluşmaktadır. Değişik ürün yetiştirilmesine yönelebilmek için maddi ve iklimsel imkânların mevcudiyeti, küçük ölçekli ticaret ve taşımacılık gibi kırsal ve kentsel alanlar arasında sürdürülen ekonomik faaliyetlerin yaygınlığı ve köyde yaşayanların civardaki tarım dışı istihdam olanaklarına erişimindeki kolaylıklar, bu köylerin demografik açıdan canlılıklarını muhafaza edebilmelerine katkıda bulunur. Yine bu köyler mal ve teknoloji piyasalarındaki yenilikleri denemeye açık, görece genç ve artan bir nüfusa sahiptir; ki bu özellikleriyle küreselleşme döneminde ortaya çıkan yeni rekabet ve üretim koşullarıyla baş edebilme konusunda özellikle avantajlı bir konumda oldukları söylenebilir. Beklenileceği gibi, bu köylerin çoğu Akdeniz ve Ege kıyısındaki tarımsal ve coğrafi açılardan imtiyazlı bölgelerde yer almaktadır. Bu bölgelerde piyasaya uyum sağlama, üretimin çeşitlendirilmesi ve tarım dışı gelir kaynaklarına yönelme konularında olumlu anlamda ciddi dönüşümler yaşanmıştır. Buralarda özellikle istihdam stratejileri bağlamında son yıllarda önemli farklılaşmalar ortaya çıkmıştır. İster kısa süreli ya da mevsimlik istihdam olanaklarına (köy ya da köy dışından) yönelmek yoluyla olsun ister farklı aktarımlar ve kira gelirleri vasıtasıyla olsun yaratılan tarım dışı gelirlerle topraktan elde edilen kazancın takviye edilmesi kıyı bölge hanelerindeki gelir yaratma stratejilerinin çok önemli bir parçasını oluşturmaktadır.

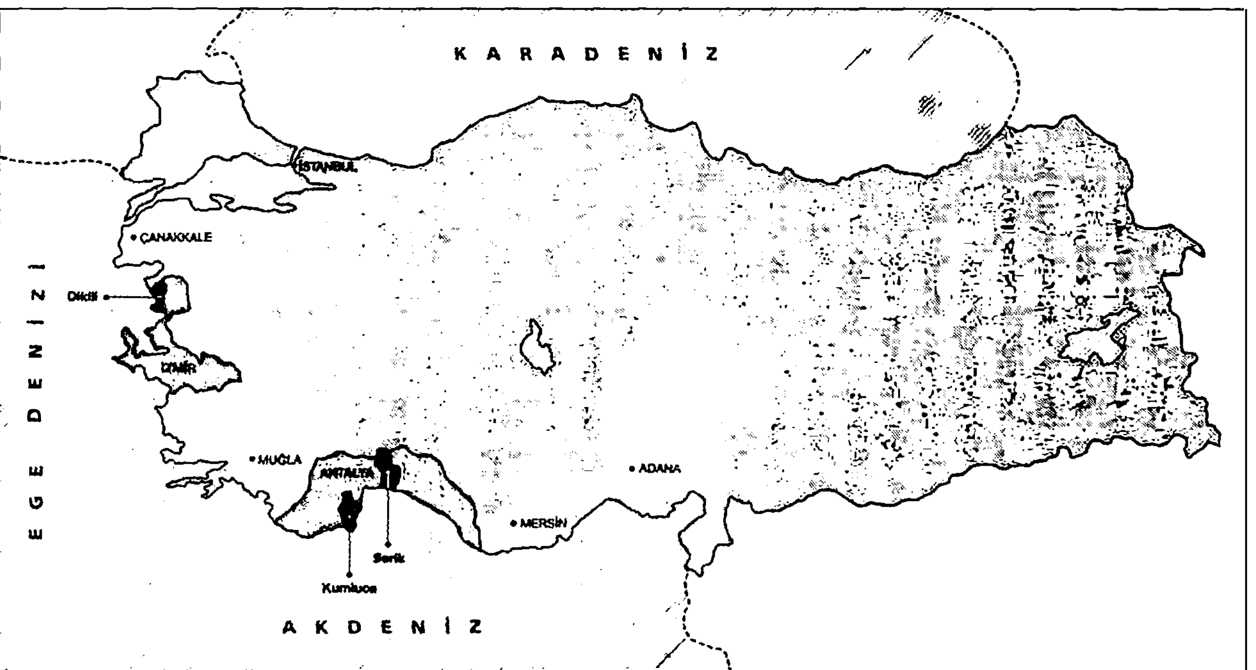
Burada anlatılanlar beş yıllık bir süre içerisinde 12 köye farklı kereler yaptığımız ziyaretleri kapsayan bir saha ça-

lışmasının ürünüdür[2] (bkz. Harita 1). Bu makalede sadece ürünlerin değil girdilerin de yoğun bir metalaşma süreci içerisinden geçtiği bir dönemde Türkiye tarımındaki değişimin çarpıcı boyutlarını, küresel pazarda ayakta kalma mücadelesi veren köylere odaklanarak ortaya koymaya çalıştık. Aşağıda önce geçtiğimiz yıllarda tarım ve gıda üretimi ve ticaretindeki liberalleşme ve uluslararasılaşmaya paralel olarak değişen üretim ve ticaret parametrelerini tartışacağız. Bunu yaparken üzerinde duracağımız örnek, dış pazarlarla ilişkinin en yoğun yaşandığı Akdeniz bölgesindeki sera üretimi olacak. Daha sonra çiftçilerin giderek daha istikrarsız hale gelen pazar koşullarıyla baş etmek için benimsemek zorunda kaldığı bazı yeni stratejileri –ürün çeşitlenmesi, sözleşmeli çiftçilik ve sertifikasyon– ele alacağız. Makalenin son bölümünde, tarımda yaşanan dönüşümün toplumsal etkileri itibariyle en önemli sonuçları arasında gördüğümüz, toprağın metalaşması ve kırda ücretli istihdamın artması süreçlerine daha yakından bakacağız.

Tarım politikalarının değişen çehresi

Türkiye'de, özellikle küresel pazarlarla iyice bütünleşmiş bölgelerde, mevcut tarımın en göze çarpan özelliklerinden biri, çiftçilerin üretim ve ticaret kararlarının sonuçlarıyla ilgili beklentilerinde yaşadıkları giderek artan bir güvensizlik ve belirsizlik duygusudur. "Kumar", çiftçilerin hayatları üzerinde ciddi olumsuz etkileri olabilen ve hızla değişen

2 Bu çalışma, 2003 yazında İzmir'in Dikili ilçesi ve Antalya'nın Kumluca ve Serik ilçelerinde toplam 11 köyde yaptığımız saha çalışmasına dayanıyor. Bu köyleri bir süre sonra, 2008 yazında tekrar ziyaret ettik. Araştırma yaptığımız köyleri seçerken demografik ve ekonomik koşullar, üretim ve ürün çeşitleri ile tarım dışı gelir olanakları gibi ölçütlere göre birbirinden ayrışan köyleri örneklemimize dahil etmeye çalıştık. Böylelikle son dönemde tarımda dönüşme eğilimlerini olanca çeşitliliğiyle kavrayabileceğimizi ve yansıtabileceğimizi düşündük.

KARADENİZ
İSTANBUL
ÇANAKKALE
EGE DENİZİ
Dikili
İZMİR
MUĞLA
ANTALYA
ADANA
MERSİN
Serik
Kumluca
AKDENİZ

Harita 1.

pazar koşullarına ilişkin endişelerini ve kuşkularını tanımlamak için sıklıkla kullanılan bir tabirdir. Üreticiler aldıkları kararların ve yaptıklarının olası sonuçlarını tahmin etmekten çok uzak bir konumdadırlar. Aslında dünyada hemen hemen her yerde üreticilerin uzun süredir mal piyasalarında sık rastlanan risklere maruz kaldığını biliyoruz.[3] Agresif bir finansallaşmanın damgasını vurduğu yaşadığımız dönemde özellikle küçük üreticiler açısından bu tür sıkıntıların daha da arttığından bahsedilebilir.[4] Örneğin McMichael'a göre, günümüzde "tarım sorunu"nu bütün boyutlarıyla anlayabilmek için, artan finansallaşmanın, fikrî mülkiyet haklarıyla ilgili yeni uluslararası anlaşmaların, dev gıda şirketleri tarafından oluşturulan küresel tedarik ağlarının küçük üreticiler üzerindeki etkilerine bakmak gerekmektedir. Bütün bunlar birçok ülkede küçük üreticiliğin mevcudiyetine ve sürdürülebilirliğine ciddi tehdit oluşturmaktadır (McMichael 2006, 407). Bu durumun ortaya çıkmasında, hiç şüphesiz ki özellikle çevre ülkelerde ulusal kalkınmacı dönemde yerel üreticileri mal ve para piyasalarındaki dalgalanmalardan sakın-

---

3 Cronon (1991) 19. yüzyıl Chicago örneğine odaklanarak, tahıl ticaretinde küresel bir vadeli işlemler piyasası oluşumunu incelikli bir biçimde tartışır. Yeni örgütsel ve kurumsal değişimler, tahılı standart ölçülerle bir metaya dönüştürerek (örneğin tahıl ambarının gelişi, bir tasnif sisteminin oluşturulması ve özel kurumlarca düzenlenen merkezi bir pazar) tahıl ticaretinde, küresel finans spekülasyonunu mümkün kıldı. Pamuk, tütün, kahve ve şeker gibi diğer tarım ürünlerinin ticaretinde de finans spekülasyonuna zemin hazırlayacak benzer piyasa yapılarının oluşması 20. yüzyılda gerçekleşti (Daviron 2002).

4 Birçok sosyal bilimciye göre, 1970'li yıllardan sonra yaşanan dünya çapındaki ekonomik krizle birlikte finans sektörü çok büyüdü ve dünya ekonomisinde en başat sektörlerden birisi haline geldi (Arrighi 1994; Harvey 2005). Üretim ve finans arasında bir kopuşu da beraberinde getiren finansallaşma, konuttan teknolojiye birçok önemli ekonomik sektörde oldukça spekülatif yatırım piyasalarının ortaya çıkmasında önemli rol oynamıştır (Janszen 2008; MacKenzie 2008). Küresel finans ilişkilerine içkin belirsizlik ve istikrarsızlığı tasvir etmek için "kumarhane kapitalizmi" tabirini ilk defa kullanan Susan Strange'e göre finansla beraber spekülatif yatırımların ekonomideki ağırlığının artması, herkesi "zoraki kumarbazlara" dönüştürdü (Strange 1998, 4).

mak için oluşturulan koruma duvarlarının artık geniş ölçüde yıkılması büyük rol oynadı.[5]

Türkiye'de tarımın küresel ticaret ve finans ağlarına dahil olması, 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar giden bir geçmişe sahiptir. Türkiye'deki üreticiler, finans ve mal ağlarını iç içe geçiren bu tür piyasalarla 19. yüzyılda tanıştı. Tüccarların ürünün daha sonra teslimi koşuluyla üreticilere borç vermesi (*à livrer*), mahsulü satın alanlara iyi bir pazarlık pozisyonu sağladı ve üreticileri değişen pazar koşullarına karşı görece ikircikli bir durumda bıraktı (Tökin 1934; Keyder 1981). İçinde bulunduğumuz dönemin önceki dönemlerden farkını ve kumar metaforunun üreticiler arasındaki yaygınlığını anlamak için Türkiye tarımının 1980'lerden sonra geçirdiği radikal dönüşüme bakmak gerekir. Bu dönemde, ekonominin IMF ve Dünya Bankası denetiminde neoliberal yeniden yapılandırılışına paralel olarak, kamu harcamalarını azaltmak ve gıda piyasalarını liberalleştirmek amacıyla birçok yapısal reform ve tedbir uygulamaya konuldu (Yenal ve Yenal 1993). Aydın'ın (2010) da belirttiği gibi, son birkaç yılda tarım sektörünü daha da liberalleştirmeyi hedefleyen ekonomik reform politika paketlerinin yürürlüğe girmesiyle birlikte tarımın önemli ölçüde devletin koruma alanından çıkması ciddi bir ivme kazandı.

Fiyat destek politikaları, tarımsal girdilere verilen sübvansiyonlar, tarım kredi ve satış kooperatifleri ile birlikleri (bu kooperatifler tarım ürünlerinin belirlenmiş asgari fiyatlarla tedarik edilmesinden, depolanmasından ve satılmasından sorumluydu) ve korumacı bir ticaret rejimi, dünyadaki birçok başka ülke gibi Türkiye'de de tarımın temel direkleriy-

---

5 Bilindiği gibi devletin tarım sektörünü düzenleme ve destekleme politikalarından vazgeçmesi, Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası öncülüğünde yapısal uyum sürecine tabi tutulan birçok çevre ülkesinde 1970'ler sonrası döneme damgasını vurmuştur. Bununla birlikte aynı dönemde ABD ve Avrupa ülkelerinde tarımsal destekleme ve koruma politikalarında çok ciddi bir gerileme yaşanmamıştır.

di. Gıda ve tarım ürünlerinin kalitesi konusunda standartların belirlenmesi ve bunların yetiştirici ve üreticilerin nezdinde uygulanması ve yaygınlaştırılması da birlik ve kooperatifler de dahil olmak üzere gıda ve tarım sektörünün düzenlenmesinden sorumlu kamu kuruluşlarının sorumluluk alanına girmekteydi. Bu şartlar altında, 1950'lerden 1980'lere kadar üreticiler büyük ölçüde koruma altındaydılar ve piyasadaki dalgalanmalardan etkilenmeleri göreceli olarak daha zordu. Her ne kadar kimi dönemlerde (1991-1993 ve 1997-1998'deki gibi) özellikle seçim zamanlarında bazı alt sektörlerde tarımsal desteklerin artmasıyla bu politikada bazı geri dönüşler olduysa da (Oyan 2002, 60-1) 1980'lerden sonra daha önceki düzenleyici rejimin kademeli olarak devre dışı bırakılmasına tanık olduk. Bu sonuca en çok katkıda bulunan süreç, IMF ve Dünya Bankası ile imzalanan borç erteleme anlaşmalarıydı. Bu anlaşmalar, ekonominin topyekûn liberalleşmesi koşulunu ve Dünya Ticaret Örgütü üyeliğinin ve Ticaretle Bağlantılı Fikrî Mülkiyet Hakları Anlaşması'nın (*TRIPs, Trade Related Intellectual Property Rights*) gereklerine bağlılık vaadini içeriyordu (Tahsin 2001; Arı 2006). Tarım ve gıda sektöründeki devlet düzenlemelerinin kaldırıldığı sürecin son safhası, Dünya Bankası'nın 2001'deki tarım reform programının bir parçası olan Tarımda Reform Uygulama Projesi (*ARIP, Agrarian Reform Implementation Project*) ile gerçekleşti (Çakmak 2004, 12). Tarımda Reform Uygulama Projesi Anlaşması'nın temel amaçları fiyat ve girdi sübvansiyonlarının geri çekilmesi ve onların yerine doğrudan gelir desteklerinin getirilmesi, tarım teşvik kredilerinin bırakılması,[6] tarımsal sanayideki kamu iktisadi

---

6 1930'lu yıllardan itibaren, Ziraat Bankası ve Tarım Kredi Kooperatifleri, üreticilere çok düşük faiz oranlarıyla tarım kredisi ve borçlanma imkânı sağlayan en önemli kamusal finans kurumları arasındaydı. Özellikle 2001'den sonra devletin bu kurumlara yaptığı finansal destek çok ciddi bir biçimde azaldı ve bu durum üreticiler için kayda değer kredi sorunlarına neden oldu.

teşekküllerinin (*KİT*) özelleştirilmesi ve satış kooperatiflerinin yeniden yapılandırılmasıydı. Bu projenin uygulanmasının tarım ürünlerinin pazarlanması ve kalite kontrolü üzerindeki yetki ve sorumluluğun kamu kuruluşlarından özel kurumlara kayması gibi bir etkisi de oldu.

Tarım ve gıda sektöründe pazar hâkimiyetine doğru güçlü bir yapısal eğilimden söz ederken, devletin bu alandan tamamen çekildiğini iddia etmenin yanlış olacağını vurgulamalıyız. Devletin tarımda hâlâ mevcut ve müdahil olduğunu gösteren birçok gelişme yaşanmaktadır. Doğrudan gelir desteğinin devreye sokulması, bilhassa sertifikalı sebze ve meyve yetiştiricilerine sağlanan girdi sübvansiyonları, üretim zararlarının sübvanse edilmesi ve telafi edici ödemeler; tarım ve gıda sektöründe devlet desteğinin devam ettiğini gösteren örneklerdir.[7] Ancak, burada devletin tarım sektöründeki rolünün tam yetkili bir yöneticilikten ziyade giderek daha fazla pazar mekanizmalarını tamamlayıcı, çiftçinin pazara daha avantajlı olarak girmesini hedefleyen bir unsura dönüştüğünün altını çizmeliyiz. Tarım satış kooperatiflerinin, Tarımda Reform Uygulama Projesi kapsamında geçirdiği değişim bu-

---

7 Doğrudan gelir desteği, 50 hektara kadar büyüklükteki tarlaları eken üreticilere sabit bir fiyat üzerinden hektar başına yapılan ödemelerdir. Bu sistem, esas olarak büyük toprak sahiplerini kayırdığı ve ülkedeki tapu kaydı sorunlarını göz ardı ettiği için geniş ölçüde eleştirilmiştir (bkz. Güven 2009, 179). Fark ödemeleri, 2000'li yıllarda tarım desteklerinin doğrudan gelir desteğinden sonra en büyük ikinci dilimini oluşturur. Bu ödemeler en çok yağlı tohumlar, pamuk, zeytinyağı ve mısır için uygulanmaktaydı. Hedef fiyat ve pazar fiyatı arasındaki fark, üreticilere ödenecek fark primi olarak belirlenmekteydi. Fark ödemelerinin, Türkiye'nin kendi kendine yeterli olmadığı ürünlerin üretimini canlandırmak için kullanılan bir politika aracı olması hedeflenmekteydi. Öte yandan telafi edici ödemeler, çiftçilerin tütün ve fındıktan alternatif ürünlere geçişini kolaylaştırmayı amaçlamaktaydı. Hayvan yetiştiriciliği sübvansiyonları, kırsal kalkınma destekleri, ürün sigortası ödemeleri ve çevre sübvansiyonları 2000'li yıllardaki devlet destek politikalarının diğer bileşenleri oldu. Bu dönemde resmî anlayış, pazarın işleyişine müdahale etmeyen bütün bu politika araçlarının AB'nin Ortak Tarım Politikası ve Dünya Ticaret Örgütü'nün Tarım Anlaşması'yla uyumlu bir biçimde benimsenmesiydi (TKB 2006).

nun bir göstergesidir. 1980'de 400.000'den fazla üyesi olan 703 kooperatifin faaliyetlerini denetleyen ve koordine eden 33 tane tarım satış kooperatifleri birliği vardı. Bu birlikler, tarım ürünlerinin iç ve dış pazarlarda piyasaya sürülmesi ve pazarlanmasından sorumlu, devlet tarafından kontrol ve finanse edilen tedarik kurumlarıydı. Devlet, 1935'ten beri tarım piyasalarını düzenlemek; üreticileri, fiyat ve girdi sübvansiyonları ve kolay krediler sağlayarak ve depolama sorunlarını çözerek desteklemek amacıyla satış kooperatiflerinin kuruluşunu teşvik etmekteydi. Her ne kadar 1980'lerdeki yapısal uyum politikalarının yürürlüğe konulmasına paralel olarak teşvik düzeyleri giderek azalsa da, 400 satış kooperatifi ve 725.000 civarında kayıtlı üyenin bağlı olduğu 16 birlik, 1990'ların sonunda sınırlı devlet desteğinden hâlâ yararlanıyordu (Kazgan 2003, 379-80, 398).

Tarımda Reform Uygulama Projesi'yle başlatılan değişikliklerin ise iki temel amacı vardı: Kooperatifleri işletme açısından özerk, finansal açıdan ise bağımsız kılmak. Bu hedefe uygun olarak, 2000'de yürürlüğe giren yeni bir yasa, hükümetlerin tarım kooperatiflerine verilen finansal desteği durdurmalarını şart koştu; böylece bu kuruluşlar pazar mantığına teslim olmak zorunda kaldılar. Buna ilaveten, kooperatiflerin tüketici piyasası için gıda malı üretmeleri yasaklandı; kooperatifler üretim faaliyetlerini tarım ürünlerinin ilk işlenme aşamasıyla kısıtlayacaklardı; ayrıca işlem yaptıkları fabrikaları özelleştirmeleri için de teşvik edildiler. Bu sırada aynı yasa, üyelerinin çoğunluğu devlet tarafından atanan bir yeniden yapılandırma kurulu oluşturarak hükümetin bu kuruluşlar üzerindeki siyasi gözetiminin yaygınlaşmasını sağlıyordu (Oyan 2001, 35-6). Başka bir deyişle kooperatifler finansal konularda tek başına bırakılırken, kooperatiflerin gündelik konulardaki davranışı denetlenmeye devam edecekti. Sonuç olarak kooperatifler ciddi finansal sı-

kıntılar içine girdi ve pamuk, tütün, üzüm, incir, ay çiçeği, fındık ve zeytin gibi Türkiye tarımının önde gelen ürünlerinin üretim ve pazarlama koşullarını düzenleme kapasiteleri büyük ölçüde azalmış oldu (Yıldırım 2007).

Pazarın insafına kalmış küçük çiftçiler

İç ve dış pazar fırsatlarının büyümesi, kredi/girdi/ürün piyasalarında çeşitlenmeler ve küresel düzeyde bağlantılar ve daha ileri teknoloji ve üretim tekniklerine kolay erişim gibi gelişmeler küreselleşmenin üreticiler üzerindeki olumlu etkileri olarak görülebilir. Öte yandan bütün bu gelişmelerin topyekûn bütün üreticilerin özgürlük ve fırsatlarını artırdığını ileri sürmek çok anlamlı olmayacaktır. Çünkü bütün bunlar aynı zamanda köylüler için endişe ve belirsizlik üretecek dinamiklerin de tetikleyicisi olmuştur. Bu durum, hızla büyüyen sebze tarımı sektöründe en iyi şekilde görülebilir. Son yirmi yılda yaş sebze ve meyve yetiştiriciliği en dinamik tarımsal faaliyet alanı haline geldi. Sebze ve meyve, ihracatta başı çekiyor: 1996 ve 2004 arasındaki toplam tarım ürünü ihracatının yarısından fazlasını oluşturuyor (Yercan ve Işıklı 2006). Yıllık yaş sebze ve meyve üretimi, toplam tarım üretimi değerinin yaklaşık dörtte birine eşittir. Şu anda Türkiye, dünyadaki en büyük 10 domates, salatalık, patlıcan ve soğan üreticisi arasındadır. Avrupa Birliği, Rusya ve bazı Ortadoğu ülkeleri, Türkiye'nin en büyük sebze ve meyve ihracat pazarlarını oluşturur (Çakmak 2004). Bu durum aynı zamanda üreticilerin üzerinde hiçbir denetimlerinin olmadığı küresel akışlarla giderek daha fazla bütünleştiğine işaret etmektedir. Sebze yetiştiriciliğinin durumuna yakından bakmak, hızla ulusaşırılaşan pazarların kucağına düşen çiftçilerin karşı karşıya kaldıkları zorlukları ve bunların sebebiyet verdiği endişe, güvensizlik ve belirsizlikleri açıklamamıza yardımcı olacaktır.

Antalya Türkiye'de yaş ürün tarımının en önemli merkezidir; ülke genelindeki toplam sera alanının yaklaşık üçte biriyle sebze üretiminde başı çeker. Seraların çoğu 3-5 dönümlük (0.3-0.5 hektar) araziler üzerindeki aile işletmeleridir; ağırlıklı olarak domates, yeşil biber, patlıcan, salatalık ve kabak gibi emek-yoğun sera üretiminde uzmanlaşmışlardır (Karaçay 2002, 105). 2003 ve 2008'de Antalya'daki en eski ve en geniş tarım bölgelerinden biri olan Kumluca'da dört köyü ziyaret ettik. Buralardaki köylüler ağırlıklı olarak küçük ve orta ölçekli sera sebzesi üreticileriydiler. Bölgede sözleşmeli sera üretimi ile sebze ve meyve pazarlaması konusunda faaliyet gösteren birçok büyük şirketin mevcudiyeti göze çarpmaktaydı. Bu şirketler genellikle Türkiye ve yurtdışındaki büyük süpermarket zincirleriyle çalışmaktaydılar. Bütün bu manzara, Antalyalı yetiştiricilerin küresel girdi ve çıktı piyasalarıyla büyük oranda bütünleştiğine ve bu halleriyle de özellikle fiyat dalgalanmalarına karşı oldukça hassas bir konumda bulunduklarına işaret etmekteydi.

Alan araştırmamız sırasında yetiştiricilerle yaptığımız görüşmelerde karşımıza en sık çıkan tema, üreticilerin değişen pazar koşullarına gereken hızda uyum sağlama konusunda karşılaştıkları sorunlardı. Yetiştiricilerden kimileri beklenmedik fiyat dalgalanmaları karşısında yaşanan zorluklara değinirken kimileri de yabancı pazarlarda istikrarsızlık ve belirsizliklerden dem vurdu. Kısacası, yetiştiricilerin önemli çoğunluğu, üretim ve pazarlamayla ilgili karar süreçlerinde hesaba katmaları gereken, kimi zaman birbirleriyle de çelişebilen pazara bağlı değişkenler yüzünden ayaklarını yere sağlam basamamaktan şikâyetçiydiler. Bu değişkenlere dair ilk akla gelenler arasında, mevcut fiyatlarla ileride oluşacak fiyat tahminleri arasındaki tutarsızlıklar, üretimle ilgili değişen düzenlemeler, en büyük alıcı konumunda olan dış pazarlardaki (AB üyesi ülkeler gibi) kalite kontrol standartla-

rı, süpermarketler gibi büyük alıcıların olası davranışlarına ilişkin söylentiler ve girdi fiyatlarındaki artışlar bulunmaktaydı. Yetiştiricilerin üretim ve pazarlama anlamında alacakları bütün kararları doğrudan etkileyen belirsizlikler, üreticilerin bugüne ve ileriye dönük endişelerini artırmaktaydı. Bu nedenle birçok üreticiyi neyi, ne kadar üreteceklerinin kendilerine dikte edildiği "planlı ekonomi"nin erdemlerinden bahsederken görmek bize çok da şaşırtıcı gelmedi. Bununla birlikte konuştuğumuz üreticiler "kazanma" şanslarından vazgeçme konusunda da çok istekli görünmüyorlardı, en azından kısa vadede. Eğer sebze/meyve yetiştiriciliğinin maddi çıkar anlamında artık kumar oynamaktan farkı kalmadıysa, bu kumardan elde edilecek kazançlar, mevcut belirsizliklere ve risklere rağmen üreticiler için (özellikle de herhangi başka bir olası alternatifin yokluğunda) oldukça cezbedici duruyordu.

Bahisleri daha da yükseltmek arzusu, bu bölgedeki arazi fiyatlarını Türkiye ortalamalarının epey yukarısına çekti. Eğimli arazinin sera üretimi için uygun olmadığı yüksek rakımlı köylerde bile araziler düzleştirildi, bu iklim ve coğrafyaya uygun seralar kuruldu. Son yıllarda bu bölgede sulak arazilerin çoğu kurutuldu, kalitesi düşük topraklar iyileştirildi ve sera tarımına açıldı. Örneğin Kumluca'nın komşusu Serik'te önceleri pamuk yetiştirmek için kullanılan arazilerde giderek daha fazla sera üretimi yapılmaya başlandı. Özellikle yüksek rakımlı yerlerde uzun yıllardır köylüler, pamuk üretimine yönelik önemli bir tarım satış kooperatifi olan AntBirlik'ten elde edilen girdi sübvansiyonları ve ucuz krediler sayesinde pamuk üretimine bel bağlamışlardı. Ancak, AntBirlik satış kooperatiflerinin 2000'lerdeki yeniden yapılandırılmasına paralel olarak geçirdiği önemli değişimler, girdi fiyatlarının artmasına ve ciddi pazarlama sorunlarına neden oldu. Sonuç olarak pamuk üretimi azaldı ve bunun yerini sera

üretimi aldı. Fakat bu geçişin yumuşak yaşandığını söylemek çok zordur. Sera üretimi başlangıçta ciddi bir sermaye yatırımını gerektirir.[8] Sonuç olarak birçok köylü, seraların inşaat maaliyetlerini ve sulama altyapısı için gerekli diğer ilk harcamaları karşılayacak parayı sağlamak amacıyla arazilerinin bir kısmını satmak zorunda kaldı. Bu, özellikle pamuk üretimi sırasında zaten borçlu durumdayken sera üretimine geçmeye karar vermiş çiftçiler için geçerli bir durumdur.

Borçlanma, sadece Serik'teki üreticilerin sorunu değildir. Birçok yerde üreticilerin ticari bankalar ve devlet bankaları da dahil olmak üzere farklı kredi kuruluşlarına, kredi kooperatiflerine, tefecilere ve komisyonculara giderek artan miktarlarda borçlandığı görülür. Örneğin Kumluca'daki birçok üretici, son on senede bir borçlanma döngüsüne girmiştir. Üreticiler bu durumdan en çok giderek artan girdi fiyatlarını ve ürün fiyatlarındaki dalgalanmaları sorumlu tutar. Düzenli ve sabit geliri olmayan üreticiler, girdi maliyetlerini karşılamak için giderek daha sık kredi piyasalarından medet umar. Eski dönemin kredi mercii Ziraat Bankası'nın verdikleriyle karşılaştırıldığında çok daha yüksek faiz oranlarıyla ticari bankalardan kredi alırlar. Buradan bakıldığında, kırsalda ortaya çıkan kredi piyasasını hedefleyen, son dönemlerde oldukça sık reklam ve pazarlama kampanyalarıyla karşımıza çıkan ticari bankaların sayısında bir artış olması hiç

8 Üretim sürecinin ilk aşamalarında karşılaşılan zararlı böcek ve hava koşullarından kaynaklanan üretim zararlarından ve hasarlarından kaçınmak, üretkenliği artırmak ve üretim süresini kısaltmak için Antalya'daki üreticiler son yıllarda ağırlıklı olarak fide kullanımına geçtiler. Buna bağlı olarak, bölgedeki fide üretimi ve ticareti önemli miktarda arttı. Hatta, bazı araştırmacılar, sera üretiminin gerçekleştiği tüm bölgelerde bunun genel bir eğilim olduğunu söylüyor (Tüzel 2003). Sera üretiminde fide kullanımının artması birçok özel girdi ihtiyacına neden olduğu için bu süreç içerisinde üreticilerin en azından girdi temini için pazara olan bağımlılıklarının arttığı söylenebilir. Başka bir deyişle, üreticilerin pazar koşullarını bir nebze olsun stabilize etme yönündeki niyet ve gayretleri paradoksal olarak piyasa ilişkilerinin daha da derinleşmesini beraberinde getirmiştir.

de şaşırtıcı değildir (*Radikal* 2007). Bu dönemde kredi piyasalarında komisyoncular da daha etkin bir konuma gelmiştir. Şöyle ki, alıcı tüccar ile üretici arasında çoğu zaman aracılık yapan komisyoncu, üreticiler için başka bir kredi kaynağıdır. Çiftçiler genellikle, ürünlerini teslim ettikleri zaman ödemek üzere komisyonculardan avans alırlar. Üretici aynı zamanda kredi için ticari bankalara başvurduğunda komisyoncusunu kefil olarak gösterir.

Son yıllarda kırsal bölgelerde borçlanmanın giderek çoğalmasının temel nedenlerinden biri üretim maliyetlerinin artmasıdır. Son dönemlerde girdi sübvansiyonlarında azalmalar yaşanırken, tarımda bir yandan girdi kullanımında yükselmelere bir yandan da girdi fiyatlarında ciddi artışlara tanık olduk (Günaydın 2008). Girdi pazarlarında uygulanan özelleştirmeler sıkıntıları daha da belirgin hale getirdi. Burada bu duruma küçük bir örnek olarak kısaca tohum sektöründe son yıllarda yaşananlardan bahsedilebilir. Üretimi ve dağıtımı hâlâ kamu kuruluşlarının denetiminde olan tohumlardaki (buğday, arpa, yem bitkileri gibi) fiyat artışları, denetimi özel kurumlar tarafından yapılan tohumlardaki (mısır, ay çiçeği ve sebze gibi) fiyat artışından çok daha azdı (Miran 2005, 34). Türkiye de dahil olmak üzere benzer süreçleri yaşayan dört farklı ülkede (Bangladeş, Hindistan, Zimbabve ve Türkiye) devletin tohum ve diğer tarım girdilerinin üretimini ve ticaretini düzenlemekten çekilme politikalarının etkisini inceleyen bir araştırmada, "dünya pazarına girişin en keskin yaşandığı ülkenin Türkiye" olduğu belirtilir (Gisselquist vd. 2002, 247). Devletin tarım alanından çekilme süreci Türkiye'de hem birçok ülkeden daha önce (1980'lerde) başladı hem de yoğunluğu ve kapsamı daha büyük oldu. İthalat denetimlerinin gevşemesi, tohum sektöründe süratli bir ticarileşmeye ve uluslararasılaşmaya neden oldu. 2000'li yılların başlarında, özel tohum şirketleri tohum piyasasını çok-

tan ele geçirmişlerdi (Açıkgöz vd. 2000) ve Pioneer, Novartis, DuPont, Bayer ve Cargill gibi küresel devler birçok tarım mahsulüne önemli ölçüde hâkim olmuştu. Sera üretimi için sebze tohumu ithalatı, özellikle de tercih edilen hibrid (melez) çeşitler 1980'li yıllardan sonra hızla çoğaldı (Açıkgöz vd. 2000). Örneğin 2004'te hibrid sebze tohumlarının aşağı yukarı yüzde sekseni yurtdışından ithal ediliyordu (Özalp 2005, 19). 2006'da hükümet, üyelerinin ezici çoğunluğunu özel şirketlerin oluşturduğu "kamu kuruluşu niteliğindeki bir meslek kuruluşunu", yani Tohum Sanayicileri ve Üreticileri Alt Birliği'ni tohum piyasasının düzenleyicisi sıfatıyla çeşitleri kayıt altına alması, sertifikalaması ve kayıt dışı tohumların pazarlanmasını engellemesi için yetkilendiren bir tohum yasasını yürürlüğe koydu.[9] Bu durum, yüksek maliyetli sertifikasyon sürecini tamamlayamayacakları için piyasada rekabet edemeyecek kamu kuruluşlarının ve sıradan üreticilerin tohum piyasasının dışında kalmasına yol açtı. Böylece ulusaşırı tohum şirketlerinin ve genelde ortaklıklarla birbirine bağlanmış daha büyük yerli tohum üreticilerinin piyasadaki avantajlı konumu daha da güçlenmiş oldu. Tohum üretiminin yanı sıra domates ve kavun yetiştiriciliğinde özellikle yaygın olan fidanların kullanımı üretim maliyetlerinin yükselmesine neden oldu. Girdi yoğun tarım gerektiren tohum ve fidanların kullanımının artması aynı zamanda girdi tedariği için pazara olan bağımlılığın artmasına sebebiyet verdi (Tüzel 2003). Kısaca, tohum piyasasındaki yeni gelişmelere bakarak, oyunu yeni kurallara göre oynama zorunluluğunun, pazara olan bağımlılığı artırdığı ve üreticileri daha da korunaksız hale getirdiği söylenebilir.

Kredi ve borçlanma mekanizmalarının tarımsal ilişkilerin hemen hemen her alanına sirayet etmesiyle kendini göste-

9 Kanun metni için bkz. http://www.tarim.gov.tr/Files/Mevzuat/kanun_son/TKB_Kanunlar/TohumculukKanunu.pdf

ren finansallaşma süreci, kırsal bölgelerde pazar ilişkilerinin derinleşmesine katkıda bulundu. Bu durum, başta toprak ve sermaye kaynakları kısıtlı çiftçiler olmak üzere, bütün çiftçilerin üretim koşullarını daha riskli hale getirdi. Son yıllarda kredi piyasaları bir hayli ticarileşti. Bu, üreticilerin devlet bankaları ve devlet destekli kredi kooperatiflerinin sağladığı daha ucuz kredilerden kolay ödeme koşullarıyla faydalanabildikleri önceki dönemlerle karşılaştırıldığında radikal bir değişimdir. Böylelikle nispeten ucuz ve formel kredi kanallarına ulaşımı olmayan fakir çiftçiler için hayat daha da zorlaştı. Türkiye'nin bazı yerlerinde tapu ve kadastro kayıtlarının tam olmaması ve buna karşın bazı bankaların verdikleri kredilere teminat olarak tapu belgelerini görmek istemesi durumu daha da karmaşıklaştırır. Kısacası, kredi piyasalarının ticarileşmesi, kırsal bölgelerdeki üretim ilişkilerinde yeni dışlayıcı süreçleri ortaya çıkarmış ve finansallaşmayı daha külfetli hale getirmiştir.

Pazar koşullarının değişkenliğinin ve finansallaşmanın, kırsal bölgelerdeki geçim koşulları üzerindeki istikrarsızlaştırıcı etkilerini artıran bir diğer etken, yetiştiriciler ve alıcılar arasındaki bilgi asimetrisinin artmasıdır. Sıradan bir üreticinin değişen pazar koşulları hakkında güvenilir bilgilere erişimi kısıtlıdır. Seralı sebze üretiminin parçalanmış yapısı yetiştiriciler lehine bilgi akışını iyice güçleştirir. Üstelik aynı yapı, üreticileri rekabet kaygıları yüzünden birbirleriyle bilgi paylaşımı konusunda isteksiz davranmaya iter. Aslında, mevcut düzenlemeler kapsamında büyük perakendecilerle doğrudan bir iş ilişkisi ve daha önceden yapılmış bir anlaşması olmayan yetiştiricilerin çoğunun, sebze-meyve halinde ürünlerini satabilmek için bir aracıyla (komisyoncuyla) çalışmaya ihtiyacı vardır (Çimen 2001). Bu sebeple yetiştiriciler, ürünleri halin kapısından girdikten sonra fiyatlandırma üzerinde hiçbir söz haklarının olmamasından şikâyet eder-

ler. Fiyatlar, komisyoncu ve toptancı arasında yapılan anlaşmayla belirlenir. Başka bir deyişle pazar koşullarının ağırlığının yanı sıra, sıradan bir yetiştiricinin iyi bir fiyat elde edebilme şansı neredeyse sadece komisyoncunun pazarlık yeteneğine, bağlantılarına ve bilgisine bağlıdır. Doğrudan süpermarket zincirleriyle çalışmak da kimi zaman iyi bir alternatif olmayabilir. Birçok yetiştirici, süpermarketlerin alış veriş koşullarını kendi lehlerine dayatma ve sıklıkla da manipüle etme gücünden şikâyet eder. Örneğin, süpermarketlerin üreticilere ürünlerini satılamaz kalitede olduğu iddiasıyla iade etmesi sık karşılaşılan bir durumdur. Antalya'daki bazı büyük yetiştiricilerin, yabancı toptancılarla daha doğrudan ilişkiler kurmak yoluyla pazardaki konumlarını güçlendirmeye çalıştıklarına da şahit olduk. Bu tür çabaların neticesinde son zamanlarda sayıları kısıtlı olmakla birlikte bazı büyük yetiştiriciler, kendi depolama, sınıflandırma ve paketleme olanaklarını yaratarak ihracatçı firmalara dönüşmüş durumdadır (Karaçay 2002, 104). Bu, büyük üreticilere rekabet avantajı sağlayabilecek ve eninde sonunda arazilerin yoğunlaşmasının artmasına ve tarım üreticilerinin sayısının azalmasına neden olabilecek bir eğilimdir.

Alıcılar cephesinde ise durum oldukça farklıdır: Son yıllarda, doğrudan üreticilerle tüketiciler arasında aracılık yapan perakendeci ve toptancı firmalar ile süpermarket zincirlerinin tarım sektöründeki etkinlikleri oldukça arttı. Gerek aracı firmalar gerekse de perakendeciler için giderek artan bir konsolidasyon eğilimi vardır (Özkaya 2008). Uluslararası ve ulusal süpermarket zincirlerinin ve büyük toptancıların piyasalar üzerindeki hâkimiyetlerinin küresel ölçekte ciddi olarak arttığı bir dünyada bu gelişmeler aslında hiç de şaşırtıcı değildir.[10] Bu büyük alıcıların, oldukça esnek te-

---

10 Dev gıda ve içecek şirketlerinin yanı sıra dünyadaki mevcut küresel gıda pazarının giderek daha büyük bir kısmına hâkim olan büyük süpermarket zincirle-

darik ve satış stratejileri ve de piyasalarla ilgili bilgilere hızlı ve detaylı erişimleri sayesinde (Biles 2007), gerek bugunün gerekse de gelecekteki piyasa koşulları hakkındaki beklenti ve tahminleri çok daha isabetlidir. Kaldı ki pazardaki dalgalanmaları yaratan en önemli unsurlardan birisi, bizzat aynı büyük alıcıların alım satım faaliyetlerine dair aldıkları kararlar ve uyguladıkları politikalardır. Ayrıca, bu şirketler talep koşullarındaki ani değişikliklerle baş etmek konusunda çok daha fazla donanımlıdır.

Çiftçilerin pazarla baş etme stratejileri

Buraya kadar tarımda özellikle üretici kesimler arasında son yıllarda artarak karşımıza çıkan güvensizlik ve endişe halinin arka planında yatan iktisadi ve siyasi gelişmeleri anlatmaya çalıştık. Şimdi Türkiye tarımında yaşanan büyük dönüşümün üreticilerin geçim stratejilerindeki yansımalarına daha yakından bakacağız. Bunu yaparken de bir önceki bölümde olduğu gibi yine kıyı bölgelerine odaklanacağız.

Ürün çeşitlenmesi

Eğer tarımsal piyasalar artık küresel bir kumarhanedeki farklı oyun istasyonlarıysa, bu kumarhanenin oyuncuları farklı stratejilerle bahisleri yükseltip azaltarak kazançları-

ri birçok tarım ürününde büyük alıcıların hâkimiyetindeki küresel ağların ortaya çıkmasında çok etkin rol oynadı. (Biles vd. 2007; Gereffi 1994). Taze sebze meyveden hububata varıncaya kadar birçok tarımsal üründe daha ucuz, güvenilir, kalıcı ve istikrarlı mal ve hammadde arzı arayışında olan bu şirketler için dünya çapında esnek tedarik ağları örgütlemek her zaman en önemli önceliklerin başında geldi. Dahası, çok büyük alıcılar olarak süpermarket zincirleri kendi ihtiyaçlarını zamanında karşılayabilmek için çok önceden belirlenmiş özelliklere ve takvime uygun olmak koşuluyla dünyanın birçok yerinde çok sayıda üreticiyle anlaşmalar yaparlar. Bununla birlikte çoğu zaman büyük perakende şirketleri ürün alımı ve fiyatlar konusunda üreticilere çok az güvence verir (Kritzinger vd. 2004, 17).

nı artırmaya çalışan üreticilerdir. Ve üreticilerin bu konumlanışları mümkün kılmak için izledikleri birtakım stratejiler vardır. Yapısal handikaplar yüzünden her ne kadar uzun vadede üreticilerin bu oyundan kazançlı çıkmaları hayli zor görünse de, kısa vadede üreticiler arasında elbette kazananlar da olacaktır. Bunlar genelde ortadaki birikim olanaklarını pas geçmeyerek gelirlerini artırmaya çalışanlar arasından çıkar. Şanslı azınlık arasında olabilmek için son yıllarda üreticilerin önemli bir bölümünün geleneksel olmayan ürünlere yöneldiğini görüyoruz. Ürün çeşitlendirme stratejisinin ortaya çıkmasında devletin geleneksel ticari ürünler için uyguladığı korumacı politikalardan vazgeçmesinin ve alıcı şirketlerin gölgesine bu ürünler için piyasaların giderek daha istikrarsız hale gelmesinin önemli bir payı olmuştur. Türkiye'de birçok yerde bu eğilimi görmek mümkün. Karadeniz'in kıyı köylerindeki çay ve fındık üreticileri için durum budur. Öte yandan, Muğla'nın on iki köyünü konu alan bir çalışma, buradaki yeni ürüne yönelme eğilimini tütün ekiminde kendini gösteren zorunlu azalmayla ilişkilendirir. Tütüne uygulanan destekleyici politikaların sona ermesiyle birlikte üreticilerin tütün ekmekten vazgeçtikleri için kaybettikleri geliri ikame etmek üzere, meyve bahçesi ve sebze ekimini artırmışlardır (Öztürk 2008). Benzer bir biçimde İzmir'in Dikili ilçesinde, tütün ve pamuk gibi "geleneksel" ihracat ürünlerine verilen devlet desteğinin inişe geçmesiyle birlikte, bu ürünlerin ekimi ciddi oranda azaldı.[11] Birçok köylü, bu ürünlerin yerine bamya, mercimek ve zeytin gibi

11 Tütün ekimi göreceli olarak daha az miktarda girdi ve su kullanımı gerektirdiği için, başta toprağı olmayan aileler olmak üzere köylülerin bir kısmının, küçük miktarlarda da olsa tütün yetiştirmeye devam ettiğini gözlemledik. Bu köylüler çoğunlukla başka ürünler için uygun olmayan arazileri kiralıyorlar ve tütün ekiyorlardı. Oldukça emek yoğun bir tarımsal faaliyet olan tütün yetiştiriciliği, hanenin kendi emeğini daha fazla işe koşarak sömürmesine (*self-exploitation*) görece daha fazla imkân tanımasından dolayı, toprak sahibi olmayan fakir aileler için uygun bir hayatta kalma stratejisi olarak görülebilir.

alternatif ürünlere geçti.[12] Bamya özellikle hasat zamanı çok yoğun emek gerektiren ve angaryası fazla bir ürün olmasına rağmen bölgede üretimi son yıllarda en çok yükselen ürünler arasında. Öyle ki Dikili'de yerel aracılar tarafından işletilen bamya satın alma merkezlerinin sayısı epey artmış durumda. Bu aracılar, komisyon karşılığında yerel üreticilerden aldıkları bamyaları komşu şehirlerdeki toptancı tüccarlara satıyor. Büyüyen bamya üretimi ve ticaret zincirinin son halkasının ya konserve işleme fabrikaları ya da dış pazarlar olduğu görülmektedir (Çelebi 2008).

Ürün çeşitlendirilmesi, Türkiye'nin diğer kırsal bölgelerinde de güçlü bir eğilim olmuştur. Örneğin, 1990'lı yıllardan beri Akdeniz'deki sera yetiştiricilerinin sayısı durmadan artmaktadır – bu durum mevsim dışı, eski deyimiyle turfanda sebze üretiminin kayda değer miktarlarda olmadığı yerler için bile geçerlidir. Yerel iklim koşulları nedeniyle, sera üretimi yakın zamana kadar ağırlıklı olarak kıyı bölgelerinde yoğunlaşmıştı. Ancak, 1990'lı yılların ortalarından itibaren daha yüksek yerleşim yerlerindeki köylerde de mevsim dışı sebze üretimi için seralar kurulmaya başlandı. Bununla birlikte, kimi sera sahibinin de ürün tabanlarını genişlettikleri ve domates, fasulye ve patlıcan gibi daha geleneksel mevsim dışı sebzelere ek olarak Brüksel lahanası, avokado, muz gibi daha egzotik sebze türleri ve çeşitli çiçekler yetiştirmeye yöneldikleri de sıklıkla görülmektedir.

12 2005 yılında, en az 10 dönümlük arazi sahibi olan zeytin yetiştiricileri için devlet tarafından yeni bir teşvik paketinin hazırlanması, son yıllardaki zeytin üretiminin artışındaki temel sebeplerden biri olarak düşünülebilir. Farklı zeytin çeşitleri için değişik destek fiyatları olan bu yeni teşvik mekanizmaası, Türkiye'de sertifikalı zeytin ağacı dikimini desteklemeyi amaçlıyordu (*Referans* 2007). Ancak birçokları, daha büyük toprağa ve parasal kaynağa sahip olan üreticileri kayırdığı için söz konusu teşvik türünü eleştirmiştir. Burada temel eleştiri, acil nakit ihtiyacı olan sıradan üreticilerin, genç zeytin ağaçlarının meyve verecek kadar olgunlaşmasını bekleyemeyecekleri konusunda yoğunlaşmıştır.

Sözleşmeli çiftçilik

Bir yandan devletin tarıma müdahale biçimlerinde yaşanan radikal dönüşümler, bir yandan da büyük alıcıların pazar koşullarını belirleme konusunda artan gücü, yukarıda tartışıldığı gibi üreticilerin hayatında belirsizlik ve güvensizliğin artması anlamına geliyordu. Böyle bir atmosferde birçok üretici açısından ekonomik istikrar adına öne çıkan alternatiflerden birisi, sözleşmeli çiftçilik oldu.[13] Aslında bu konuda yapılmış araştırmalarda sözleşmeli çiftçiliğin, sözleşme koşulları (girdi kullanımı ve üretim sürecine dair kararların alıcılar tarafından belirlenmesi, doğa olaylarına bağlı üretimde yaşanacak aksama ve zararların tazmin edilmemesi, üretimden kaynaklı risklerin eşit şekilde paylaşılmaması, buna karşın kalite standartları konusunda çok sıkı kurallara uyulması, vs.) genel olarak alıcılar lehine belirlendiği için çiftçileri dezavantajlı bir konuma soktuğundan sıkça bahsedilir (Watts 1994). Bu çalışmalarda gıda şirketleri ve perakendeciler gibi büyük alıcılar için sözleşmeli çiftçiliğin pazarda dikey bütünleşme stratejilerinin önemli bir ayağı olduğunun da sıklıkla altı çizilir. Peki bütün bunlara karşın kimi üreticinin kendi rıza ve isteğiyle, bir anlamda işçileşmeyi kabullenerek sözleşmeli çiftçilik yoluna girdiğini/girmek istediğini nasıl anlayacağız? Bu soruya cevap ararken sözleşmeli çiftçilikte ciddi bir artışın yaşandığı Dikili örneğine bir kez daha dönebiliriz. Dikili'de son zamanlarda sözleşmeli olarak üretilmeye başlanan ürün çeşitlerinin başında tütün, domates, ay çiçeği ve mısır tohumu gelir.[14] Tütün

13 Son yıllarda sözleşmeli çiftliğin artışı hakkında genel bir inceleme için bkz. Rehber (2004).

14 Sözleşme şartlarının ürün çeşidine göre değiştiği görülmektedir. Örneğin, tütün yetiştiriciliğiyle ilgili sözleşmelerde firmalar, genellikle üreticilere gerekli girdileri sağlamamakta ve sadece kullanılacak su ve gübrenin miktarını belirlemektedir. Ancak, domates, ay çiçeği ve mısır tohumu yetiştiriciliğiyle ilgili

üretiminde, sözleşmeli çiftçilik yapan Türkiye Tütünleri, Sunel Tütün ve Özege Tütünleri gibi birçok bölgesel ihracat firmasının yanı sıra Socotab gibi birkaç uluslararası tütün işleme şirketi de boy göstermektedir. Mısır ve ay çiçeğinde ise, Monsanto ve Syngenta gibi dev ulusaşırı şirketler yerel üreticilerle farklı tohum çeşitlerinin üretimi için sözleşme yaptıkları gözlemlenmektedir. Sözleşmeli çiftçilik, bir kısmı dış pazarlar için yetiştirilen domates için de geçerlidir.[15] Burada, küçük üreticilerin de sözleşmeli çiftçilik anlaşmalarına girmek istemelerine rağmen, satın alıcıların çoğunlukla geniş toprak sahibi daha büyük üreticileri tercih ettiğini belirtmek gerekir. Ancak yine de sözleşmeli çiftçilikte aile emeğine dayalı küçük işletmeler oldukça yaygındır. Bununla birlikte özellikle köylerin çeperlerinde genellikle yeni kullanıma açılan arazilerde seracılık, şarapçılık, butik zeytinyağı üretimi, mandıracılık gibi iş kollarında faaliyet gösteren küçük ölçekli kapitalist işletmelerin de sayıları son yıllarda artmıştır. Bu tür yerlerin genellikle şehirli yatırımcılar tarafından kurulduğu ve işletildiği görülmektedir. Bu yerlerin tıpkı turizm işletmeleri gibi köylülere ekstra istihdam imkânı sağladığı da söylenebilir.

Bulgularımız, dünyanın her yerinde olduğu gibi Türkiye'deki sözleşmelerin de üreticiler için oldukça detaylı ve zor denilebilecek şartlar ve yükümlülükler içerdiğini gösteriyor. Örneğin, domates ve tohum yetiştirmek için yapılan sözleşmeler genellikle sadece nihai ürünün şekli, kalitesi ve ağırlığına dair standartları değil aynı zamanda üretim sürecinde

sözleşmelerde, üretim sürecinde kullanılacak girdilerin çeşidi ve miktarıyla ilgili şartlar oldukça açık bir şekilde belirtilmekte ve gerekli girdi ve teknolojiyi üreticilere genellikle alıcı firmalar sağlamaktadırlar.

15 Bu domatesler ağırlıklı olarak domates salçası üretimi yapan Tukaş ve Burcu gibi şirketler için yetiştirilmektedir. Ancak, kurutulmuş domates üretimi yapan ve dış pazarlar için farklı domates çeşitlerini de yetiştiren üreticilerin sayısında son yıllarda artış olmuştur.

kullanılacak girdilerin çeşidini ve miktarını da belirler. Sözleşme, alıcıya üretim sürecini denetlemeye yönelik mutlak bir yetki verirken, alıcı, üretim koşullarına ve standartlarına uyulmaması halinde anlaşmadan tek taraflı olarak çekilme hakkını saklı tutar. Kısacası, çiftçilerin razı olması gereken ve alıcılar açısından belirsizliği en aza indiren şartlar kontratlarda kesin bir şekilde ifade edilmiştir. Ancak alıcının sorumluluk ve yükümlülükleriyle ilgili koşulların ifade edilişinde aynı kesinliğe rastlanmaz; ürünün fiyatlandırılmasıyla ilgili maddeler belirsiz ve karmaşıktır ve ödeme takvimi açık değildir. Mesela, domatesin birim fiyatı, teslimat zamanında piyasadaki ortalama kuru domates fiyatına sabitlenir. Mısırın fiyatı, belirli tohum çeşitleri için spesifik katsayılara dayanan karmaşık bir hesapla ve devlet tarafından konulan taban fiyatla belirlenir. Dahası, bütün sözleşmelerde, doğal ya da başka sebeplerden kaynaklanan zararlardan ötürü satın alıcının üreticiye herhangi bir tazminat ödemesi gerekmediği açıkça belirtilir.

Çiftçilik sözleşmelerindeki üreticiler aleyhine bu tür dengesizliklerin üreticileri yıldırmadığı ya da cesaretlerini kırmadığı görülür. Hatta küçük olsun büyük olsun hemen hemen bütün üreticiler sözleşmeli tarım yapmak için gönüllü ve arzuludurlar. Burada karşımıza çıkan paradoksal durum, tarıma damgasını vuran dönüşümleri göz önüne aldığımızda kolayca çözülür. Devletin alıcı olmaktan büyük ölçüde imtina ettiği ve piyasaların gölgesinde belirsizliğin ve istikrarsızlığın hüküm sürdüğü bir ortamda tarımı kumar olmaktan çıkartacak üreticiler açısından belki de yegâne seçenek sözleşmeli tarımdır. Başka bir deyişle, bütün dezavantajlarına rağmen sözleşmeli tarım, üreticiler tarafından hâlâ tercih edilir; çünkü bu işin sonunda bir alıcı olacağı için riski azaltma ihtimali olan tek alternatiftir. Echanove ve Steffen (2005) Meksika'daki sebze üreticileri arasında sözleşme-

li çiftçiliğin neden rağbet gördüğünü inceledikleri çalışmalarında benzer bir sonuca varırlar: "Sözleşmeli çiftçiliğin üreticiler için taşıdığı dezavantajlara ve üreticilerin göze aldığı orantısız risklere rağmen çiftçiler, bu anlaşmalara razı oluyorlar çünkü finansman, teknik danışmanlık ve pazara erişim için başka alternatifleri bulunmamaktadır" (Echanove ve Steffen 2005, 166).

Ürün kalitesine verilen önemin artması

Mal piyasalarında giderek artan belirsizliğe verilen bir başka stratejik tepki de tarım ürünlerinin üretimi ve pazarlanmasında ürün kalitesine yapılan vurgunun artmasıdır. Bu, bir yandan yerel tarım ve gıda sistemlerinin uluslararasılaşmasına diğer yandan da uluslararası aktörlerin gıda pazarlarını düzenleme girişimlerinin giderek artmasına paralel olarak daha fazla önem kazanan, oldukça yeni bir olgudur. Daha önce de belirtildiği gibi, devletlerin gıda ve gıda üretimi standartlarını geliştirme, koruma ve denetleme üzerindeki hâkim pozisyonlarından aşamalı olarak çekildikleri bir ortamda, büyük alıcıların kalite standartlarına verdikleri önemin artması, aracı kurum ve kuruluşların denetim ve sertifikasyon sistemlerinde giderek ön plana çıkmasıyla sonuçlandı (Hatanaka vd. 2006).[16] Avrupa'daki süpermarket zincirlerinin birçoğu, ürün kalitesini garanti altına almak amacıyla yaş meyve ve sebze tedarikçilerinden EUREP-GAP (Avrupa Perakendeciler Tarım Ürünleri Çalışma Grubu-İyi Tarım Uygulamaları) sertifikasına sahip olmalarını şart ko-

16 Son yıllarda bağımsız kurumlar tarafından verilen denetleme ve sertifikasyon hizmetleri, küresel düzeyde tarım üretiminde ve ticaretinde önemli bir düzenleyici mekanizmaya dönüştü. Giderek daha fazla sayıda süpermarket zinciri, tarım ve gıda ürünlerini tutarlı bir şekilde ayrıştırabilmek, kalite standartlarını güvence altına almak ve işlem maliyetlerini en aza indirmek için bu denetim ve sertifikasyon sistemlerini benimsedi (Hatanaka vd. 2005, 359).

şar.[17] Birçok yetiştiricinin, ürünlerini satabilmek ve yeni pazarlara erişebilmek için oyunu yeni kurallarıyla oynamaktan başka şansı bulunmamaktadır. Sertifika almak için gerekli kalite standartlarını karşılayamayan üreticiler, ürünlerini pazarlamada ciddi engellerle karşılaşma riski taşırlar. Ancak, özellikle küçük çiftçilerin yeni standartlar hakkında net bilgiler edinmeleri kolay değildir. Bu esas olarak, içinde bulunduğumuz dönemin alışılageldik (ve çoğunlukla ulusal) kalite standartlarından, "birbirinden farklı hatta çelişen değişiklikler"in (Daviron 2002, 177) yaşandığı yeni uluslararası kalite yönetimi yöntemlerinin ortaya çıkışına doğru bir geçiş döneminde olmamızdan kaynaklanır.

Türkiye'de İyi Tarım Uygulamaları (İTU) sertifikası sistemi 2000'li yıllarda bilinir hale geldi. Bunun asıl nedeni, Türk ihracatçılarının Avrupa pazarlarında karşılaştıkları pazarlama sorunlarıydı. Sonuç olarak, Tarım Bakanlığı 2004'te yeni kurulan bir kamu kuruluşu aracılığıyla tarım uygulamalarının denetlenmesinde ve sertifikasyonunda faal olan firmaların etkinliklerini düzenlemek ve koordine etmek için bir kararname çıkardı. Hatta Bakanlık, özellikle yaş meyve ve sebze üretiminde sertifikalı ürünlerin artışını desteklemek için uygun sertifikasyona sahip yetiştiricilere verilen devlet desteğini artırmaya başladı.[18] 2000'li yılların ortalarında

---

17 EUREP-GAP (Avrupalı Perakendeciler Tarım Ürünleri Çalışma Grubu-İyi Tarım Uygulamaları) kalite standardı, 2007'de İyi Tarım Uygulamaları için Küresel Ortaklık'a (GLOBALGAP) dönüşmüştür. İlk başlarda Royal Ahold, Safeway, Tesco, Marks&Spencer ve Sainsbury's gibi Avrupa'nın önde gelen perakende zincirlerinin de dahil olduğu bir konsorsiyum tarafından kurulan GLOBALGAP şu anda dünyanın en yaygın ve önde gelen sertifikasyon standartlarından biridir (Hatanaka ve Busch 2008, 74). Seksenden fazla ülkede sayıları yüzü aşkın bağımsız ve yetkili sertifikasyon kurumu GLOBALGAP için çalışmaktadır.

18 Ucuz kredi ve girdi sübvansiyonları yoluyla taze meyve sebze yetiştiriciliğinde uygulanan devlet desteği, başlangıçta İyi Tarım Uygulamaları (İTU) sertifikasyonuna sahip sebze ve meyve üreticilerine verilmiş olsa da desteğin kapsamı daha sonra diğer sektörlerdeki üreticileri de kapsayacak biçimde genişledi. Şu anda uygun yetiştirme yöntemlerine sahip üreticilere İTU sertifikası ver-

Türkiye'de denetim, teftiş ve sertifikasyon hizmeti veren sekiz uluslararası şirket (EuroCert, Skal International ve CMI Certification gibi) vardı (Akkaya 2006). Bazı gazete haberlerine göre, 2010'da uygun üretim sertifikasına sahip, aşağı yukarı 5.000 sebze ve meyve üreticisi vardı ve bunların çoğu ülkedeki önde gelen süpermarket zincirleriyle çalışıyordu.[19]

Türkiye'de sertifikasyon uygulamaları üzerine yapılan nadir çalışmaların birinde, Akkaya vd. (2006) bu sistemin daha da yaygınlaşmasının önündeki temel engelleri şu şekilde özetler: Parçalanmış üretim yapısının sebebiyet verdiği küçük ölçekli işletmeler, üreticilerin gerekli kayıtları tutmaması, üretici birliklerinin olmaması. Antalya'daki gözlemlerimiz söz konusu çalışmanın sonuçlarını büyük ölçüde destekliyor. Antalya'da neredeyse bütün küçük ölçekli yaş sebze meyve yetiştiricileri, standardizasyonun ve sertifikasyonun öneminin giderek arttığının farkında olmalarına rağmen, ürünlerinin sertifikasyonu için karşılamaları gereken teknik gereklilikler ve resmi prosedürler hakkında çok bilgi sahibi değillerdi. Sertifikasyon sürecinin gereklilikleriyle ilgili yeni bilgilere erişimi olanlar genellikle daha fazla teknik ve maddi donanıma sahip büyük yetiştiricilerdi ve bu yetiştiriciler değişen pazar koşullarına daha hızlı bir şekilde cevap verebiliyorlardı. Bu açıdan bakıldığında, süper-

---

mek üzere Tarım Bakanlığı'nın yetkili kıldığı on iki denetleme ve sertifikasyon firması bulunuyor. Bakanlık illerdeki müdürlüklerinde çalışan ziraat mühendisleri ve uzmanlar aracılığıyla yetiştiricileri ITU sertifikasyonu hakkında bilgilendirmeye çalışmaktadır. Ancak, ITU sertifikasyonunu yaygınlaştırmak için yapılan resmi girişimlerin büyük oranda etkisiz kaldığı söylenebilir. Biz araştırmamız süresince çok az sayıda yetiştiricinin ITU sertifikasyonunun gerekliliklerini bildiğini gördük. Bunlar çoğunlukla, ihracatçı firmalarla kontrollü üretim anlaşması olan yetiştiricilerdi. Kontrollü üretim anlaşmaları, sözleşmeli tarımdan farklıdır. Bu anlaşmalara firma ve yetiştirici arasında hiçbir alım-satım düzenlemesi dahil değildir. Firma, müfettişleri aracılığıyla çiftçilerin yetiştirme yöntemlerini düzenli olarak denetler ve çiftçilerin ürünleri için ITU sertifikası alma süreçlerini kolaylaştırır.

19 Örneğin bkz. *Radikal* (2010).

marketlerin büyük hacimli satın alma anlaşmalarını genellikle sertifikasyona sahip büyük yetiştiricilerle yapmaları hiç şaşırtıcı değildir. Sonuç olarak, sertifikalı üretime getirilen son düzenlemelerin ve bu konuda artan teşviklerin, tarım alanında genellikle daha büyük aktörleri kayırdığı, kırsal bölgelerdeki daha küçük yetiştiricilerin genel güvensizlik duygusunun artmasına önemli ölçüde katkıda bulunduğu söylenebilir.

Üretim kalitesinin giderek daha fazla önem kazandığını gösteren bir başka örnek, coğrafi işaret sertifikasyonunun da dünyada ve Türkiye'de son yıllarda genişliyor olmasıdır. Coğrafi işaretin önem kazandığı ürünlerden pamuk, zeytinyağı, muz, kahve ilk akla gelenler arasındadır. Bilindiği gibi, kitlesel pazarların yanı sıra daha özel, butik özellikler gösteren daha sınırlı pazarlar da tüketim piyasasının önemli bir parçasını oluşturuyor. Dolayısıyla üretimin köken (izlenebilirlik), kalite, üretim süreci ve girdiler bakımından giderek artan bir uzmanlaşma gerektirdiği bir dönemde, sertifikalı kitlesel üretimin yanı sıra butik üretimin özellikle üretim yeri açısından belgelendirilmesi yaygınlaştı. Son yıllarda Ege kıyılarında yetiştirilen pamuğun coğrafi tescille sertifikalandırılmasına yönelik girişimler, bu sürecin içerdigi toplumsal dinamikleri anlamak için aydınlatıcı bir örnektir.[20] Paralel bir çaba zeytinyağı üretiminde önce Ege daha sonra da Edremit için gösterilmiştir.

20 Tarihsel olarak bakıldığında Türkiye'de pamuk yetiştiriciliğinin esas olarak dört bölgede yoğunlaştığını görürüz: Ege, Çukurova, Antalya bölgesi ve Güneydoğu'da bazı yerlerde. Son on yılda küresel pazarlardaki düşük pamuk fiyatları, artan girdi ücretleri ve pamuk üreticilerine verilen devlet desteğinin azalması sonucunda, Antalya ve Adana'daki pamuk üretiminde önemli bir düşüş yaşandı. Ancak, Ege ve Güneydoğu'daki bazı iller önemli miktarlarda pamuk üretmeye devam ediyor. Güneydoğu'daki pamuk yetiştiriciliğinin başarısı düşük üretim maliyetlerine bağlanırken, Ege kıyılarındaki pamuk üretiminin sürmesi genellikle pamuğun kalitesiyle açıklanır. Başka bir deyişle, Ege pamuğu ulusal ve uluslararası pazarlarda uzunluk, incelik, olgunluk, sağlamlık ve renk bakımından yüksek pamuk lifliği kalitesi sayesinde ayakta kalabilmektedir.

Halen Ege bölgesindeki pamuk ticaretinde önemli kurumlardan biri olan İzmir Ticaret Borsası, son yıllarda, coğrafi işaret kaydı sistemini uygulamaya koydu ve Ege bölgesinde üretilen pamuğa, coğrafi işaret sertifikası verme hakkını elde etti.[21] Buradaki esas hedef, uluslararası pazarlarda Ege pamuğu markası yaratarak pazarda bir avantaj sağlamaktı. Pamuk üretimi ve ticaretindeki önemli aktörlerin çoğu; üretici kooperatifleri (örneğin TARİŞ), özel çırçır fabrikaları, tüccarlar, iplik eğiriciler, tekstil üreticilerinin yanı sıra sivil toplum örgütleri ve üniversiteler hep birlikte bu girişime destek verdiler. Bütün bu kuruluşlar, coğrafi işaretin "Ege pamuğu"nu diğerlerinden ayırmak ve küresel pazarda kendilerine kalıcı bir yer açmak için önemli bir güvence olacağını umdular. Sürece daha kavramsal bir yerden baktığımızda ise, burada söz konusu olanın pazarda yaşanan radikal dönüşümler karşısında çok aktörlü ve bölgesel bazda yaşanan bir tutunma ve ayakta kalma çabası olduğunu söyleyebiliriz. Tabii bu aynı zamanda tarımsal faaliyetlerin niteliklerini ulusal sınırların belirlediği bir düzenin nasıl giderek yok olduğunun da önemli bir göstergesidir. Bu konuyla ilgili özellikle dört noktanın altı çizilebilir:

İlk olarak, sözkonusu girişimin pamuk pazarlarında istikrarsızlığın eskiye kıyasla çok yükseldiği bir dönemde pamuktan daha yüksek bir katma değer elde etme amacını taşıdığının altı çizilmelidir. Dahası Ege bölgesindeki pamuk yetiştiricileri, tüccarları ve imalatçıları, ürünleri için daha is-

21 Coğrafi işaret (GI), Dünya Ticaret Örgütü'nün (DTÖ) Ticaretle Bağlantılı Fikrî Mülkiyet Hakları Anlaşması'na (*TRIP*) dahil olmuş yeni bir fikrî mülkiyet kategorisidir. 2003 yılından itibaren, bu anlaşmanın coğrafi işaretler için sağladığı koruma DTÖ'nün Doha Gündemi müzakereleri sırasında şarap ve alkol derecesi yüksek içkiler dışındaki ürünleri kapsayacak şekilde genişletildi. Avrupa Birliği bu genişlemede özellikle aktif bir rol oynadı. Coğrafi işaretlerin dünya tarım ticareti ve ekonominin diğer alanlarındaki öneminin, ürünlerin kökenine yönelik kamuoyunun artan ilgisine ve "adil ticaret" ve "organik" gibi daha özel pazar türlerinin büyümesine paralel olarak artması bekleniyor.

tikrarlı bir pazar segmenti yaratarak, pamuk piyasalarındaki dalgalanmalar karşısında ayakta kalma çabası içerisindedirler. İkinci olarak, bu yeni ve daha korunaklı bir ekonomik liman yaratma çabası, ulusal önceliklerden ziyade ağırlıklı olarak bölgesel çıkarları gözetmektedir. Bir başka deyişle, söz konusu girişim özünde, pamuk üretiminin ülke çapındaki geleceğinden ziyade bölgesel kaynakların yine bölgesel çıkarların savunulması ve desteklenmesi için harekete geçirilmesiyle ilgilenmektedir. Ülke çapında faaliyet gösteren pamukla ilgili birlik ve kooperatiflerin etkinliğini yitirmesi ve devletin pamuk alımıyla ilgili destek politikalarının sona ermesiyle birlikte, Ege'deki pamuk çiftçilerinin ve tüccarlarının, ülkenin diğer bölgelerindeki pamuk üreticileriyle işbirliği yapmak için hiçbir motivasyonu bulunmamaktadır. Bu durum, tarımsal sorunlarda ve bunlarla ilgili politikalarda ulus-devlet merkezli yaklaşımların giderek geçerliliğini yitirdiğinin başka bir göstergesidir. Üçüncü olarak, Ege bölgesinde pamuk üretim ve ticaret zincirini yeniden yapılandırmaya yönelik bu girişim, salt bu zincirdeki geleneksel aktörler arasındaki yetki konumlarını yeniden tanımlamıyor aynı zamanda bu sürece yeni aktörlerin katılımını da beraberinde getiriyor. Bu yeni aktörler arasında, çoğunluğu kamu kuruluşu olmayan kurum ve kuruluşların (örneğin sertifikasyon kurumları, STK'lar, denetim, gözlem ve teftiş kurumları gibi) olması özellikle dikkat çekicidir. Dahası, bu zincirdeki farklı halkalar arasındaki iletişim devlet ya da kamunun güdümünde değil özel girişimler aracılığıyla gerçekleşmektedir. Böylelikle, pamuk pazarlarında, devlet düzenlemesinden dümende özel aktörlerin bulunduğu bir düzenleme rejimine doğru bir geçişten bahsedilebilir. Dördüncü olarak, tıpkı Antalya'daki sebze yetiştiricilerinde olduğu gibi pamuk çiftçileri için de kalite standartlarını sağlama ve sertifikasyon, uluslararası pazarlarda daha iyi bir konum elde

etme yolunda en önemli stratejilerden birisi olarak öne çıkmaktadır. Yine de bütün bu örneklerde ortaya çıkan görece güvenli ve risksiz bir ekonomik ortam yaratma arayışlarının gelecekte ne tür sonuçlara gebe olduğunu şimdiden kestirmek çok zor görünüyor. Bu noktada pamuk pazarlarında faaliyet gösteren farklı yetkinliklere ve uzmanlıklara sahip ekonomik ve siyasi güç anlamında da birbirinden oldukça farklılaşan aktörleri bir araya getiren bu girişimin uzun vadeli sürdürülebilirliği konusunda bazı çekincelerden de bahsedilebilir. Öncelikle, burada coğrafi işaret sertifikasyonunun görece yeni ve küresel rekabete epeyce açık olduğunun altı çizilmelidir. İkinci olarak da, Ege pamuğu "markasını" oluşturma yönündeki girişimlerin sonuç vermesi durumunda dahi bunu mümkün kılan koalisyonun uzun vadede bir arada durabilmesinin karşısındaki yapısal zorluklara dikkat çekilebilir. Arz zincirinin farklı halkalarını oluştururken birbirinden farklı ve zaman zaman da birbiriyle çatışabilecek çıkarlara sahip aktörlerin çatışma yaşamadan sürdürülebilir bir ortaklık içerisinde bulunmaları hayli zor gözükmektedir (Rangnekar 2004).

Bu bölümde, özellikle küçük üreticilerin değişen piyasa koşulları karşısında ayakta kalma stratejilerini incelemeye çalıştık. Büyük süpermarket zincirleri, bankalar ve dev tarım şirketleri artık tarımda piyasa koşullarını belirleyen en temel aktörler arasındadır. Bu duruma paralel olarak küresel ve yerel piyasalara damgasını vuran yeni öncelikler ve beklentiler yeni dışlanma mekanizmalarını ortaya çıkarırken, üreticiler arasındaki parçalanma ve eşitsizlikleri de artırıyor. Öte yandan üreticilerin üretimi çeşitlendirmek, sözleşmeli tarım yapmak ve sertifikasyona gitmek gibi değişen pazar koşullarına uyum gösterme ve tutunma stratejileri, kırda pazar ilişkilerinin daha da derinleşmesine yol açıyor. Burada söz konusu olan sadece piyasaya sunulan ürünlerle alakalı süreç-

ler değil. Artık, toprak gibi emek gibi bugüne kadar tarımda piyasa ilişkilerinin görece dışında kalmayı başarabilmiş ve bu haliyle de tarımda bağımsız üretimin garantisi olmuş kaynaklar da kimi yerlerde piyasa aktörleriyle müzakere edilmek zorunda kalıyor. Yani sadece ürün değil, toprak ve emek de oyunun bir parçası haline geliyor. Köyün ortak arazilerinin; çayırların, meraların, otlatma alanlarının, ormanların ve hatta çayların, derelerin hızla özelleştirildiği bir dönemden geçiyoruz; bu durum ister istemez köylülerin kaynaklarını kullanma koşullarını etkiliyor ve geçinme stratejilerini kökten değiştiriyor. Bütün bunlar toprak ve emek kullanımı üzerine de ciddi kararlar almayı gerektirecek şekilde dönüşüyor. Bu durum, mevcut üretim araçlarında topyekûn bir metalaşmanın yaşandığı anlamına gelir. Toprak ve emekte yaşanan ticarileşme, pazar ilişkilerinin bu alanlara girmesiyle de eş anlamlı. Köy, artık bağımsız küçük meta üreticilerinden oluşan bir topluluk ve yerleşim birimi olmaktan yavaş yavaş uzaklaşmaktadır. Emeğin ve toprağın metalaşmasıyla birlikte Türkiye'de köylülüğün genel karakterini belirleyen en temel özelliklerin başında gelen bağımsız üreticiliğin sürdürülebilirliği de artık son derece kuşkuludur. Gelecek bölümde bu süreci anlatmaya çalışacağız.

Toprağın metalaşması ve kırsal alanın yeniden yapılandırılması

Marsden vd. (1993), İngiltere'de son dönemlerde kırsal bölgelerde yaşanan dönüşümlere odaklandıkları çalışmalarında yeni mekânsal üretim ve tüketim örüntüleri ile toprağın kullanımında giderek artan çeşitliliğe vurgu yapar. Marsden vd. için "son zamanlarda kırsal kesimlerde tarım üretiminin önceliğinin azalmasının" esas nedenleri arasında "kırsal bölgelerde tarım dışı kazançların ağırlığının artma-

sı" (9, 13), tarımda uygulanan korporatist politikaların etkinliğini yitirmesi ve buralarda yeni ve farklı yaşam tarzlarının ortaya çıkması bulunmaktadır. Marsden vd.'nin İngiltere kırsalında gözlemlediklerine benzer şekilde biz de Türkiye'de kırsal bölgelerin mekânsal olarak yeniden yapılandırılmasının son yıllarda güçlü bir eğilim olarak ortaya çıktığını düşünüyoruz.[22] Başka bir deyişle, tarım ve gıda sektörünün uluslararasılaşması ve turizmin büyümesi, Türkiye'nin kırsal bölgelerinde toprağın yeni kullanım şekillerinin ortaya çıkmasına yol açtı (Tanrıvermiş 2003). Genelde alternatif kullanım imkânları düşünülmeden, âdet olduğu üzere çiftçi aileler tarafından ekilen ya da köy topluluğu tarafından geleneksel ve ekstansif hayvan yetiştiriciliği için kullanılan araziler, artık fırsat maliyeti hesaplanması gereken birer kaynak olarak görülmek zorundadır. Dolayısıyla artık tarım, toprağın tek olası kullanım şekli olarak düşünülmüyor. Çiftçiler bundan böyle "doğal" kaynağı kullanma şekillerini farklı bir ekonomi çerçevesinde *rasyonel* olarak değerlendirmek ve bunu yaparken de aynı kaynağı kendisi kullanmak isteyecek başka olası kullanıcılarla da ister istemez rekabet etmek zorundadır.

Kocaoba örneği, özellikle bu açıdan aydınlatıcıdır. Kocaoba, Dikili'nin iç kısımlarında yer alan yaklaşık 700 kişilik bir köydür. 1950'li yıllardan beri köyün ekonomisi, koyun yetiştiriciliği ve zeytine dayanır. Zeytin ağaçları, çoğunlukla köyün tepelik bölgelerinde, köylü ailelerin mülkiyetindeki topraklarda bulunur. Öte yandan koyun yetiştiriciliği geleneksel olarak geniş mera arazilerinde sürdürülür; bu arazilerin mülkiyeti, hazine, yerel belediye ve köylülerin dahil olduğu, tarafların hepsinin hak iddia ettiği, uzun süre-

22 Antalya'nın Kumluca ilçesinde turizmin büyümesine ve tarım dışı istihdam fırsatlarının çoğalmasına paralel olarak değişen toprak kullanım biçimleri ve bunlar etrafında ortaya çıkan gerilimleri inceleyen bir vaka çalışması için bkz. Köstepen (2005).

dir devam eden bir ihtilaf konusudur.[23] Arazinin mülkiyetinin yerel belediyeye verildiği Haziran 2002 tarihli kararın ardından belediye, araziyi bir tarım ürünleri şirketi olan Agrobay'a uzun vadeli olarak kiraladı. Arazi üzerinde mülkiyet hakkı iddia eden köylülerden bazılarının karar için temyize başvurmasına rağmen, Agrobay bölgede bir sera tesisi kurmak üzere faaliyete geçmekte tereddüt etmedi. Bu sırada yüksek mahkeme, daha önceki kararı bozmadı ve dava belediyenin lehine sonuçlandı.[24]

Agrobay, esas olarak inşaat ve sigorta alanlarında faaliyet gösteren ulusal bir şirket olan Bayburt Grup'un alt kuruluşudur. Birkaç sene önce, bu grup tarım ve gıda sektörüne yatırım yapmaya karar verdi. Bu amaçla Agrobay, Dikili'de

23 Kocaoba'daki arazi ihtilafı istisnai bir olay değildir. Türkiye'nin kırsal bölgelerinde haritalama ve tapu kadastro kayıtlarında büyük eksiklikler bulunmaktadır. 2003 yılında kırsal bölgelerdeki kullanılan toprakların aşağı yukarı dörtte birinin tapu kaydının olmadığı tahmin ediliyordu (Temel 2005, 39). Tapu kadastro işlemlerinin tamamlandığı bölgelerde bile, tapu kayıtlarına ilişkin anlaşmazlıklara sıkça rastlanır. Son yirmi yılda tarımdaki uluslararasılaşma ve ticarileşme, toprağın metalaşma süreci üzerinde ekstra bir baskı yarattı ve Türkiye'nin *birçok bölgesinde halihazırda toprakların* statüsüyle ilgili *tartışmalar* devam etmektedir. Bu tartışmalara orman arazileri, maden sahaları, üzerinde elektrik santralı yapılması düşünülen nehirlere sahip topraklar da dahildir. Son yıllarda bu konuyla ilgili Doğu Karadeniz, Ege, Güneydoğu gibi birçok bölgede başını köylülerin çektiği önemli toplumsal hareketlerin ortaya çıktığı gözlemlenmektedir. Kimi araştırmacıya göre "toprak üzerindeki mülkiyet haklarının açıkça tanımlanmaması kırsal bölgelerdeki temel sorundur" ve "uygun kadastro çalışmalarının olmaması toprak piyasasının oluşmasını engellemektedir" (Çakmak ve Kasnakoğlu 2002, 37). Türkiye'de tarım alanlarındaki arazi kaydı ve kadastro sorunlarıyla ilgili genel bir bakış için bkz. İnan ve Yomralıoğlu (2006).

24 2008'de *Kocaoba'ya yaptığımız son ziyaret* sırasında, burada üretim *yapan şirket* sayısının arttığını gördük. Agrobay'ın yanı sıra Türkeli, Fidaş, Vegevital ve Agromar şirketleri de ağırlıklı olarak Rusya, Almanya ve Hollanda'daki ihracat pazarları için Kocaoba'da sera sebzeleri yetiştiriciliği yapıyordu. Termal yeraltı kaynaklarının, bu şirketleri bu bölgeye yatırım yapmaya iten başlıca etken olduğu çok açık. Bu şirketler, Bergama gibi civardaki ilçelerden sağladıkları yaklaşık 250 işçinin yanı sıra yaz aylarında artan iş gücü ihtiyacını karşılamak için daha fazla sayıda mevsimlik işçi istihdam ediyor. Bunlardan bazılarının, belirli sebze çeşitleri için bölgedeki bağımsız üreticilerle sözleşmeli tarım yaptıkları da anlaşılmaktadır.

sebze yetiştirmek için Agrobay şirketini kurdu ve sera yapımına girişti. Elbette sera tesisinin kurulacağı arazinin seçimi rastgele olmadı. Mevsim dışı sebze yetiştiriciliği için yeterince sıcak olmayan bir bölgede, serayı ısıtma maliyetini önemli ölçüde düşürecek bölgedeki yeraltı sıcak su kaynağının mevcudiyeti bu seçimdeki önemli faktörlerin başında geliyordu. Agrobay 2003'te 60 dönümlük alanda faaliyetlerine başladı ve 2008'de üretim alanını 200 dönüme çıkardı. İçinde paketleme tesisi de olan bu sera, türünün en büyük örneklerinden biridir. Şimdilerde ürün yelpazesini genişleten Agrobay başlarda esas olarak İngiltere, İsviçre ve Romanya'nın dahil olduğu dış pazarlar ve büyük süpermarket zincirleri için domates ve farklı renklerde Kaliforniya dolma biberi üretiyordu. Teknoloji, tohum, gübre ve kimyasallar da dahil olmak üzere Agrobay'ın kullandığı girdilerin çoğu ithaldir. Arazinin mülkiyeti üzerinde köylüler ve belediye arasında bir ihtilaf olduğu için şirket, bizim bölgeyi ziyaret ettiğimiz sıralarda civardaki köylülerin emeğini kullanmıyor; işçilerini diğer yerlerden getirmeyi tercih ediyordu.

Bütün bu sürecin yerel ekonomi için önemli sonuçları olmuştur. Köylüler daha önce koyunlarını otlattıkları araziden artık yoksun kaldıkları için birçok köylü koyun yetiştiriciliğini bırakmak ya da hayvan yemi kullanarak daha entansif yöntemlere geçmek zorunda kaldı. Köylülerle konuşmalarımızda koyun yetiştiriciliğinden beklentilerin hayli azaldığına tanık olmuştuk; bunda hayvan yemi maliyetlerinin koyunları otlatmaya kıyasla çok yüksek olması ve hayvan yetiştiriciliğine verilen devlet desteğinin 1980'li yıllardan itibaren geniş ölçüde geri çekilmesi sıklıkla dile getiriliyordu. Zeytin üretimi, köylülerin ekonomik olarak hayatta kalabilmek için dayanabilecekleri tek seçenek olarak kalmıştı. Ancak, çoğunluğu küçük toprak sahipleri olduğu için zeytin geliri, köylülerin acil ihtiyaçlarını karşılama-

ya ucu ucuna yetmekteydi. Sonuç olarak, başta genç erkekler olmak üzere köylülerin çoğu, hane gelirini desteklemek için Dikili'nin merkezindeki hizmet sektöründe geçici işlerde çalışmaya başlamıştı. Kısacası Kocaoba'daki köylülerin en azından bir kısmı için yetiştiricilik anlamlı bir geçinme alternatifi olmaktan yavaş yavaş uzaklaşmaktaydı.[25]

Çeşitli açılardan bakıldığında Kocaoba'da yaşananların istisnai bir durum olduğunu söyleyemeyiz. Burada tartışmaya çalıştığımız gelişmelerin temelinde, Avrupa pazarlarına yönelik yaş ve işlenmiş sebze ve meyve ihracatında önemli bir artışı da beraberinde getiren Türkiye tarımında son dönemlerde kendini gösteren uluslararasılaşma ve sermaye yoğunlaşması eğiliminin yattığı çok açık. Öyle ki bu sürecin bir parçası olsun olmasın Türkiye'de tarımla ilgili hemen hemen herkes bu eğilimin sonuçlarından etkilenmiş gözükmektedir. Örneğin Kocaobalı köylülerin çoğunun geçmişinde ya zeytincilik ya da koyun yetiştiriciliği olduğu düşünülecek olursa, burada yaşayanların küreselleşen tarım ve gıda ağlarının bir parçası olmadıkları kolaylıkla çıkarsanabilir.[26] Buna rağmen, uluslararası yaş sebze-meyve pazarlarında önemli bir aktör olmayı arzulayan ve süpermarket zincirleriyle iş bağlantıları olan ulusal bir şirketin faaliyetleri, Kocaoba ve çevresindeki geleneksel toprak ilişkilerini ciddi şekilde değiştirmek suretiyle, köy sakinlerinin geçim kaynakları üzerinde yıkıcı bir etkiye neden olabilmiştir. Dolayısıyla tartıştığımız örnek öncelikle, bu eğilimin küresel ticaret ve üretim kurum ve süreçleriyle doğrudan ilişkisi olmayan kır-

---

25 Öztürk vd. (2008) tarafından Muğla köyleri üzerine yapılan bir araştırmada da benzer sonuçlara ulaşılmıştır.

26 Yakın zamana kadar *zeytinyağı* pazarı küçük ve sadece ulusal bir pazardı. Dış satışlar hâlâ önemsiz boyutlardadır; ihracatın büyük çoğunluğu İtalya'ya toptan ve markasız olarak orada şişelenip paketlenmek üzere yapılmaktadır. Bununla birlikte son yıllarda yurtdışına yönelik butik üretim yapan bazı işletmelerin de ortaya çıktığı görülmektedir.

sal bölge sakinleri üzerinde bile can alıcı etkileri olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Bu örnek, aynı zamanda devlet ve kırsal üreticiler arasındaki ilişkinin değişen yapısını da gösterir. Hem merkezi devletin hem de Kocaoba belediyesinin, tarım ve gıda sektörünün uluslararasılaşmasını ve liberalleşmesini, sadece sürdürülen politikalarla değil, kırsal bölgelerdeki boş arazilerin dönüştürülmesini ve işletilmesini kolaylaştıracak yasal değişiklikler aracılığıyla hem cesaretlendirdiği hem de desteklediği anlaşılıyor. Bu yine kesinlikle sadece Kocaoba köyüne özgü bir gelişme değildir. Araştırma yaptığımız köylerin birçoğunda, ihtilaflı arazi davalarından söz edildiğini duyduk. Bu durumun, halihazırda kullanılmayan ama ekime elverişli geniş toprakların bulunduğu köylerde daha da güçlü bir eğilim olduğu dikkatimizi çekti. Bu davalara taraf olan farklı kişi ve kurumlar vardı: Köylüler, kamu arazilerinin mülkiyetinde devleti temsilen yerel resmi makamlar, tarım, gıda ve turizm şirketleri, arazi simsarları... Tarım, gıda ve turizm şirketleri, hem tarım (özellikle bahçecilik ve sera üretiminde) hem de turizm alanlarında kârlı yatırım fırsatı olduğunu düşündükleri kırsal bölgelerde arazi satın almak için çok hevesliler. Köylüler toprak üzerindeki kullanım haklarını korumaya çalışıyorlar. Bütün bu gerilimi toprak mülkiyetiyle ilgili düzenlemelerdeki belirsizlikler daha da artırıyor. Zira birçok köyde tapu tescili ve kadastro kaydı işlemleri tamamlanmadığı için, tapu belgeleri kolay alınamıyor. Üstüne üstlük başta köy sınırları içindekiler olmak üzere kırsal bölgelerdeki orman, otlak ve mera gibi kamusal arazilerin özelleştirilmesine yönelik yasa çalışmaları ve bununla ilgili kamuoyundaki hararetli tartışmalar hatırlanacak olursa bu gerilimin kısa vadede hafiflemesi pek olası görünmemektedir. Ancak kırda mülkiyet ilişkilerini daha da derinleştirmek suretiyle olası yasal değişik-

liklerin, hayvan otlatma ve yakacak gibi bilumum hane ihtiyaçlarını karşılamak için kamu arazilerinin ortak kullanımına dayanan geleneksel köy ekonomisi üzerinde son derece ciddi sonuçları olacağı çok açıktır.

Son zamanlarda turizm sektörüne yönelik bir arazi piyasasının gelişmesi, kıyı bölgelerde tarıma ayrılan toprakların geleceğini belirleyecek önemli bir unsurdur. Türkiye'de 1980 sonrası dönemde turizm sektörünün büyümesi, topraktaki metalaşma sürecini hızlandırdı. Ağırlıklı olarak şehirli orta sınıflar tarafından kullanılan yazlık siteler ile oteller, plajlar, eğlence ve tatil merkezleri, golf sahaları gibi turizm tesislerinin artan toprak talebi, uzun yıllardır ekilen biçilen toprakların turizm amaçlı kullanımına yol açtı. Sonuç olarak, Mersin'den Çanakkale'ye kadar uzanan, neredeyse Akdeniz ve Ege'nin bütün sahil kasaba ve köylerini kapsayan tüm kıyı şeridinde ortak bir görüntü oluştu: Denize yakın kısımları tıka basa dolduran turizm tesisleri ve yazlık evler; denize daha uzak yerlerde seralar, meyve bahçeleri, zeytinlikler... Birçok yerde yazlıkçılar ve turistler, tarımsal üretimde ve hayvancılıkta düşüşleri de beraberinde getirdi.

Yazlık ev talebinin artması, özellikle mera alanlarının azalmasına neden oldu.[27] Kırsal bölgelerde ve özellikle kıyı bölgelerinde toprağın ticarileşmesi ve metalaşmasına paralel olarak meraların yasal statüsü ve intifa haklarıyla ilgili ihtilafların son yıllarda arttığı görülüyor. 1998'de meralar üzerindeki kullanım ve mülkiyet haklarına ilişkin yeni bir kanun çıkarıldı. Ancak, genellikle kırsal arazilerde düzgün tapu kadastro kayıtları olmadığı için, meraların düzenlenmesiyle ilgili yeni kanun sürmekte olan mülkiyet ihtilaflarına bir son veremedi (Balabanlı 2006).

27 1980'li yıllardan sonra Türkiye'de özellikle kıyı bölgelerinde turizme yönelik yatırımlara tanınan devlet teşvikleri ve ormanlar ile tarım alanlarını ticari kullanıma açan yasal değişikliklerle bağlantılı olarak turizm sektörünün büyümesine dair eleştirel bir değerlendirme için bkz. Göymen (2000).

Turizm faaliyetleriyle doğrudan bağlantılı yerlerin ve işletmelerin yanı sıra bunlara hizmet veren bakkal, süpermarket, hediyelik eşya dükkânları, restoranlar, araba kiralama şirketleri, kafeler gibi yan sektörlerin doğurduğu toprak ve emlak talebi de, kıyı bölgelerinde toprak piyasasını büyüten unsurlar arasındaydı. Hatta bu durum, turizm bölgesi haline gelebilecek yerlerde spekülatif yatırımların büyümesine yol açtı. Bu durumu en iyi anlatan örneklerden birisi, Antalya'nın Serik ilçesinin iç kısımlarında bulunan Kadriye beldesidir. Denize doğrudan erişimi bulunmayan Kadriye'nin ekonomisi uzun yıllardır neredeyse sadece tarıma dayanıyordu. 1990'lı yılların başından itibaren bu durum hızla değişti. Kadriye'nin Belek ve Antalya gibi büyük turizm merkezlerine yakınlığını bir ekonomik değere dönüştürmek amacıyla, geleceği turizmde gören yerel girişimciler ve idareciler, turistleri Kadriye'ye çekmek için köy ile çevredeki oteller arasında bedava düzenli otobüs seferleri düzenlemek gibi projeler başlattı. Sonunda bu tür girişimler semeresini vermeye başladı ve Kadriye'de sayıları giderek artan deri, tekstil ve mücevher dükkânlarına gelen turistlerin sayısı arttı. Ayrıca, bu süreç Antalya, İstanbul, Urfa, Adana ve diğer şehirlerden gelen yatırımcıları da içine alan bir gayrimenkul piyasasının oluşmasına yol açtı. Bu dönemde birçok Kadriyeli köylünün yanı sıra dışarıdan girişimciler tarafından da yapılan çok katlı binalarla Kadriye köy olmaktan hızla uzaklaşarak beldeleşti. Bu binaların giriş ve birinci katları turistlerin her türlü tüketim ihtiyaçlarını karşılamak için tasarlanan dükkânlara ve marketlere ayrılıyordu. Kıyıdaki otellerde kalanlar genellikle Rusya'dan gelen turistler olduğu için, sokaklardaki işaret ve reklamların çoğu Rusça olmakla birlikte İngilizce, Almanca ve Fransızca da sıkça rastlanan diller arasındaydı; buna karşı dükkân vitrinlerinde Türkçe yazıya rastlamak zordu. Bekleneceği gibi, bu gelişmelerin en önemli sonucu, tarımın yerel ekonomideki öneminin

azalması oldu. Birçok aile, "köy"de yaşamaya devam etmesine rağmen ticari tarım yapmayı bıraktı. Yerel ekonomide ağırlık merkezi tarımsal üretimden emlak kiralama ve tarım dışı küçük ticarete kaydı. Son birkaç yıldır Kadriye halkının önemli bir kısmının geçim için ya turizm sektörüne ya da kira gelirine yaslandığını söyleyebiliriz.

Ancak burada kısa özetini verdiğimiz gelişmelerin herkes için olumlu anlamda iktisadi dönüşümler içerdiğini söyleyemeyiz elbette. Kadriye'de emlak piyasasındaki canlanma özellikle birikmiş parası olan ve tapulu toprak/emlak sahibi belde sakinlerinin yararına oldu. Buna karşın, ne arazisi ne de parası olmayan diğerleri ise bu durumdan pek bir fayda sağlayamadı. Dolayısıyla bu tür farklılıklar, yerel ekonomide yeni eşitsizlik örüntülerinin çıkmasında önemli rol oynadı. Ayrıca, bu dönemde her türlü piyasa ilişkisinin yerel ekonomideki ağırlığının büyümesi birçokları için istihdam ve gelir açısından belirsizliklerin artması anlamına geldi. Yerel "piyasalardaki" inişler ve çıkışlarla birlikte insanların hayatlarındaki istikrarsızlıklar çoğaldı. Örneğin, son yıllarda Kadriye etrafındaki beş yıldızlı oteller ve tatil köyleri müşterilerine, bütün gün yapılan harcamalara tek bir fiyatın verildiği, 'her şey dahil' paketler sunmaya başladı. Bu uygulama, öğle yemeği yemek, boş vakitlerini geçirmek ve alışveriş yapmak için Kadriye'ye gidecek turistlerin sayısında ciddi bir düşüşe neden oldu. Birçok esnaf ve yerel iş sahibi, bu tür 'her şey dahil' paketlerin gelirleri üzerindeki olumsuz etkilerinden şikâyet ediyordu. Bir kısmı en başta yetiştiriciliği bıraktığına bin pişmandı.

Emek ve tarım dışı istihdam

Türkiye tarımında son yıllarda devlet düzenlemelerinin kabuk değiştirmesi ve yaşanan uluslararasılaşma eğilimlerine

paralel olarak, kırsal bölgelerdeki fiyat, ürün ve üretim yapısı çok daha karmaşıklaştı ve çoğunluğu dünya piyasalarından gelen birçok sinyale duyarlı hale geldi. Dahası, bir önceki bölümde tartıştığımız gibi geleneksel olarak köy ekonomisinin en güçlü ve istikrarlı ayağını oluşturan toprak da bir metalaşma sürecine maruz kaldı ve farklı kullanım biçimlerine açık hale geldi. Bütün bunların sonucunda kırsal nüfus içerisinde geçimini sadece tarımdan sağlayanların oranı azalırken gelir getiren faaliyetlerin çeşitliliği ve karmaşıklığı açısından kentsel bölgeleri andıran koşullarda yaşayanların oranında bir artış gözlemlenmeye başladı. Başka bir deyişle, tarım dışı gelirler, kırsal haneler için giderek daha önemli hale geldi. "'Saf' tarım emekçisi sınıfların çözülmesine" (Bernstein 2004) işaret eden bu genel eğilim, sadece Türkiye'ye özgü bir gelişme değil. Tarımdan kopuş meselesi (*de-agrarianization*) üzerine büyüyen akademik yazında[28] da sıkça ifade edildiği gibi, son birkaç onyıldır dünya ekonomisinin çevresinde yer alan ülkelerde kırsal bölgelerdeki geçim faaliyetlerinde giderek artan bir çeşitlenme yaşandı (Reardon vd. 2001, Rigg 2006). Sonuç olarak, şu anda Güney Amerika, Afrika ve Asya'daki ülkelerde hane gelirleri büyük ölçüde tarım dışı faaliyetlere dayanan kırsal ailelerin sayısı giderek çoğaldı.[29] Birçok gözlemciye göre bu durum, kırsalda geçim ve yaşamanın giderek toprak ve üreticilikle olan ilişkisinin azaldığı genel bir sürece işaret eden uzun vadede kalıcı bir eğilimdir (Rigg 2006, 183). Örneğin Bryceson (2002), 1980'li yıllardan sonra

28 Bryceson (2002: 726) tarımdan kopuş sürecini, yeni mesleki seçimleri, gelir getirici faaliyetlerde çeşitlenmeyi, kimi durumlarda mekânsal hareketliliği ve yeni toplumsal kimlik geliştirmeyi de kapsayacak şekilde bütünüyle tarım tabanlı bir yaşama biçiminden uzaklaşma olarak tanımlar.

29 Son yıllarda birçok araştırmacının, küreselleşme döneminde Latin Amerika'da kırsal hanelerin ekonomik faaliyetlerinde ve gelir kaynaklarında görülen artan çeşitlenmeyi ve yeni geçim stratejilerini anlatırken "yeni kırsallık" kavramına sıklıkla atıf yaptığını görüyoruz (Kay 2006, 463).

Sahraaltı Afrikası'nda uygulanan yapısal uyum ve libarelleşme politikalarının, geçim faaliyetlerindeki mevcut farklılaşmanın ortaya çıkmasında temel bir rol oynadığını öne sürer. Bryceson'a göre, bu durumun en önemli sonuçlarından biri, kırsal bölgelerde yaşayanların tarım dışı gelir kaynaklarına yönelmesi olmuştur. Öyle ki tarımdan elde edilen kazançlardaki belirsizliğin giderek çoğalması ve aynı zamanda tarımsal üretim ve diğer ihtiyaçlar için nakit ihtiyacının artmasına paralel olarak, "tarım dışı işler kırsal ailelerin gelir kapısı" haline gelmiştir (s. 731).

Benzer şekilde Türkiye'de de ekonomide yaşanan liberalleşme ve tarım ürünlerine verilen devlet desteğinin azalması, tarım gelirlerinde bir düşüşe neden oldu ve kırsal kesimde yaşayanları, ilave gelir getirecek faaliyet alanları aramaya itti. Bu süreç, özellikle turizmin ve inşaat sektörünün büyümesi sayesinde kırsal bölgelerde alternatif istihdam kaynaklarının gelişmesiyle önemli ölçüde desteklendi. Dikili, Kumluca ve Serik'in neredeyse bütün köylerinde, kırsal hanelerin özellikle genç üyelerinin çiftçilik dışında çalışabilecekleri maaşlı bir iş aradıklarına şahit olduk. Hane üyelerinin dışarıda iş araması, genellikle hanenin maddi durumuyla yakından alakalıdır. Küçük toprak sahibi daha yoksul ailelerin gençleri köylerinin yakınlarında geçici, mevsimsel ya da tercihen daha uzun süreli tarım dışı işlerde çalışmak konusunda daha isteklidirler. Tarım dışı işlerde çalışabilen köylülerin çoğu köyde yaşamaya devam ederler. Her ne kadar büyük şehirde yaşamak bu köylülerin çoğu için bir hayal olmaya devam etse de, İstanbul ya da İzmir'e göç etmek makul bir seçenek olmaktan çıkmış durumdadır. Bir zamanlar insanları büyük şehirlere göç ettiren kentin cazibesi günümüzde azalmıştır; geçinme sorunları, iş bulma konusunda yaşanan zorluklar ve hayat pahalılığı şehre göç etme konusunda birçoklarının cesaretini kırmaktadır.

Tarım dışı istihdam olanaklarının mevcudiyeti ve çeşitliliği elbette köyün içinde bulunduğu bölge ekonomisine göre değişir. Yazlıkçı turizminin bölge ekonomisinde temel bir rol oynadığı Kabakum ve Salihler gibi bazı Dikili köylerinde, birçok köy sakini için inşaat sektöründe çalışmak en önemli tarım dışı istihdam fırsatını oluşturur. Ayrıca, az sayıda da olsa kimi köylünün bakkal, manav, berber gibi özellikle yazlıkçılara hizmet veren küçük işletmeler açtıkları da görülür. Benzer şekilde, Antalya'nın Serik ilçesinde, özellikle kıyıya yakın köylerde turizm, köylülere istihdam fırsatı sağlayan en önemli sektördür. Yine Serik'te birçok köylü gencin garsonluk, temizlikçilik, bahçıvanlık gibi işlerde oteller ve turistlere yönelik diğer işletmelerde ücretli iş aradıklarına da sık rastlanır. Bununla birlikte, sahil şeridinden daha uzakta yer alan iç bölgelerden gelen, yazları geçici olarak kıyı bölgelerde turizmle alakalı işlerde çalışan ve buralarda konaklayan köylüler de vardır (Aykaç 2007). Dolayısıyla burada bahsettiğimiz sürecin kıyı bölgelerindeki kent ve köylerin nüfusunun artmasına ve demografik yapısının değişmesine neden olduğu söylenebilir. Örneğin, Ege'de olsun Akdeniz'de olsun turizm merkezlerine yakın birçok kasaba ve köyde, ülkenin doğu bölgelerinden gelen göçmenlerin yerleştiği "Kürt" mahallelerinin sayısı artmaktadır. Buralarda köyün "yerlileriyle" yeni gelenler arasında, temelinde etnik önyargıların da yattığı, ama istihdamda rekabetten de kaynaklanan gerilimlerin yaşanması dikkat çekicidir.

Tarım geliri potansiyelinin giderek kötüleşmesi, köylülerin artan tarım dışı istihdam arayışının temel sebebidir. Dikili'deki Deliktaş ve Demirtaş köylerinde yaşananlar bu konuda çok aydınlatıcıdır. Demirtaş ve Deliktaş köylerinin ekonomileri uzun yıllar boyunca geniş ölçüde tütün üretimine dayanmıştır. Tütüne verilen devlet desteğinin sona ermesi ve 2000'li yılların başında tütün piyasasının tüccara bı-

rakılması yerel ekonomiye şiddetli zarar verdi. Bu köyler, sulama imkânlarının kısıtlılığından dolayı başka mahsullere başarılı bir geçiş yapamadılar. Sözleşmeli çiftçilik anlaşmalarının yaygınlaşmasının yanı sıra uluslararası tütün firmaları için çalışan aracılarla yapılan anlaşmaların sayısında bir artış olsa da bu düzenlemeler, tütün çiftçilerinin artan girdi fiyatları, azalan devlet sübvansiyonları ve düşen ürün fiyatları karşısında kayıplarını karşılamada yetersiz kaldı.[30] Sonuç olarak, köylülerin çoğu tarlalarında tütün tarımı için ayırdıkları alanı küçülttü ve hatta bazı aileler temel ihtiyaçlarını karşılamak adına tarlalarının ve tarım aletlerinin bir kısmını satmak zorunda kaldı.[31] Buna paralel olarak geçtiğimiz yıllarda, gerek günlük gerekse geçici maaşlı işlerde çalışmak zorunda kalan köylü sayısı önemli miktarda arttı. Şu anda, bu köylerden Dikili'ye her sabah düzenli otobüs seferleri yapılıyor, bu otobüsler ücret gelirine ihtiyaç duyanları kasabadaki bir kahveye götürüyor. Bu kahve hamallık, inşaat işçiliği, tarım işçiliği gibi günlük ya da diğer geçici işlerde çalışmak isteyen köylülerin toplandığı, benzerleri hemen her kasabada görülen bir enformel işçi pazarı hizmeti vermektedir.

İş arayan köylülerle işçi arayanları karşılaştıran işçi pazarları başka köylerde de hızla çoğaldı. Geçim için ek gelir kaynağı bulmaya mecbur kalan köylü haneler, hane üyelerinin bir kısmının civardaki işçi pazarlarına girmesine giderek daha fazla ihtiyaç duyarlar. Chayanovcu anlamda köylünün

30 Türkiye'de tütün tarımındaki dönüşümlerin genel bir değerlendirmesi için bkz. Örnek (2004).

31 Dikili'de toprak satışı oldukça yeni bir olgudur. Sadece Deliktaş ve Demirtaş'ta değil komşu köylerde de borçlarını ödemek için sonunda arazilerini satmak zorunda kalan çok sayıda aileye rastladık. Yeni arazi sahiplerinin büyük bir çoğunluğu İstanbul, Ankara ve İzmir gibi büyük şehirlerden geliyor. Bu topraklar yatırım, yazlık mesken ya da ticari olmayan tarım yapmak için alınıyorlar. Ancak, satılan arazilerin oranı toplam arazi miktarı içerisinde oldukça küçük kaldığı için bu bölgelerde arazi tekelleşmesinden önemli bir eğilim olarak bahsetmek için daha çok erkendir.

"kendi kendini sömürüsünün" (*self-exploitation*) zor zamanlarla baş etmenin yolu olarak kabul edildiği bölgelerde bile köy dışı istihdam kaynaklarına başvurmak, özellikle kırsal hanelerin daha genç üyelerinin tercih ettiği yaygın bir pratiktir. Bununla birlikte bu gelişmenin daha kalıcı bir kırdan kopuşa dönüşmediğinin özellikle altını çizmek istiyoruz. Ekonomik zorluklarla karşılaşan köylülerin büyük şehirlere göç ettiği eski dönemlerin aksine artık köylüler köyde yaşamaya devam edip, günlük olarak işe gidip geliyorlar. Daha kalıcı tarım dışı istihdam durumunda bile, civardaki küçük fabrika ve atölyelerde çalışan gençlerin köyde yaşamaya devam ettiği çok sık rastlanır bir durumdur. Örneğin, Serik'in Töngüçlü köyünde köylülerin çoğu köye yakın bir iplik fabrikasında çalışmalarına karşın köyde oturmaya ve yaşamaya devam etmektedir.[32]

Son zamanlarda yapılan birçok araştırma, bizim burada dikkat çektiğimiz Ege ve Akdeniz'de tarım dışı istihdamın köy ekonomisi içerisindeki öneminin arttığına dair eğilimlerin başka bölgeler için de geçerli olduğunu göstermektedir. Sönmez (2001), 1990'da Doğu Karadeniz bölgesinde, fındık üretiminin geleneksel olarak temel geçim kaynağı olduğu bir köyde yapılan saha çalışmasına dayanarak, köy hanelerinin çoğunda harcanabilir gelirin önemli bir kısmının tarım dışı işlerden elde edildiğini belirtir. Sönmez çalışmasında, temel ihtiyaçlardaki metalaşmanın artmasına ve şehir-

32 Burada bahsettiğimiz nüfus hareketleri bize Bryceson'ın (2000) Güney Afrika bağlamında yaptığı nüfus hareketleri analizini hatırlatıyor. Bryceson'a göre özellikle yoksul kesimler arasında "kırsal-kentsel iş ve ev hayatı ayrımları" eğilimleri yaygınlaşmaktadır (*a.g.e.*, 310). Güney Afrika'da şehirlerde çalışan birçok insan gündelik gidiş gelişler ya da hafta sonları köylerine dönmek suretiyle kırsal bölgelerde yaşamaya devam etmektedir. Bununla birlikte ters istikamette nüfus hareketleri de mevcuttur: "Latin Amerika'nın büyük şehirlerinin en fakir mahallelerinden çok sayıda vasıfsız işçi, şehir dışındaki büyük plantasyonlara ve tarım işletmelerine otobüslerle taşınırlar" (*a.g.e.*, 311). Bryceson'a göre kırsal toplulukların uzun vadede kalıcılığı, kırla kent arasındaki bu düzenli gidiş geliş döngüsü yüzünden ciddi bir tehdit altındadır.

lerde olduğu gibi köylerde de tüketim alanının büyümesine paralel olarak, birçok ailenin gereksinimlerini karşılamak için tarım faaliyetlerini çeşitlendirmek ve inşaat işçiliği, küçük ölçekli ticaret, hizmet sektörü gibi tarım dışı sektörlerde iş aramak zorunda kaldığını dile getirir. Aydın (2001) da 1990'larda Ege'de bir pamuk köyünde ve Orta Anadolu'da bir buğday köyünde tarım dışı hane geliri kaynaklarının çoğalması ve tarımsal faaliyetlerin çeşitlenmesi hakkında benzer bir sonuca ulaşır. Ertürk (1998), Anadolu'nun farklı bölgelerindeki on dört köyde yapılan saha çalışmasına dayanan bir başka araştırmada, kırsal dönüşüm ve istihdam yapılarını inceler. Bu araştırmanın bulgularına göre, küçük meta üreticileri "gelir tabanlarını" çeşitlendirmek ve ekonomik zorluklarla baş edebilmek için tarımsal faaliyetlerin yanı sıra ücretli işlerde de çalışmak zorunda kalmışlardır. Ertürk'e göre, bu durum 1980'lerden sonra Türkiye kırsalının kalıcı bir özelliği haline gelmiştir. Örneğin Batı Karadeniz bölgesinde, yetişkin erkekler genellikle, tarımdan elde ettikleri geliri desteklemek için ya geçici ücretli işçi olurlar ya da taşımacılık ve perakendecilikte çalışırlar. Ertürk, tarım dışı gelir faaliyetlerine yönelmede bölgeler arası farklılıkların ortaya çıkışında, mal ve emek piyasalarının gelişmişlik düzeyinin ve tarımsal üretimde emek kullanımı yoğunluğunun ve biçiminin önemli rol oynadığını vurgular.

Köylülerin bir yandan köy dışı istihdamla gelir kaynaklarını çeşitlendirirken bir yandan da köyde yaşamaya devam etmeleri, ülke çapında nüfusun bölgeler arasında yeniden dağılımını da etkiledi. Bu minvalde özellikle dikkat çekici olan Akdeniz ve Ege kıyılarında köy nüfusunun diğer bölgelerle kıyaslandığında neredeyse hiç azalmıyor olmasıdır. Bu olgunun arka planını bu bölgelerdeki tarım dışı iş olanaklarının görece fazla olmasının yanı sıra buralara Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin kırsalından kaynaklanan Kürt gö-

çü oluşturmaktadır. Türlü nedenlerle yaşadıkları yerlerden özellikle 1990'larla birlikte göç etmek zorunda kalan Kürt köylülerin önemli bir kısmının bu bölgelerdeki kırsal yerleşkelerde mesken tuttuğu söylenebilir. Şüphesiz bu gelişmede bu bölgelerin kırsal yerlerindeki tarım dışı istihdam olanaklarının yüksekliği önemli bir etken olmuştur. Büyük şehirlere nazaran buralarda geçinmenin çok daha ucuz ve büyük şehirlerin çeperlerindeki yoksul mahallelerle kıyaslandığında hayatın daha rahat olması buraları ilk planda yerleşim açısından çekici hale getiren unsurlar arasındadır. Öte yandan göç olgusu buraların yerli ahalisi için oldukça yenidir ve pek alışılageldik bir durum değildir. Anadolu'nun birçok yerinde olduğu gibi buralarda da köylerde genellikle geleneksel olarak kapalı ve geniş akrabalık bağlarına dayalı ilişkiler yaygındır. Bütün bunlara ek olarak ülkedeki genel etnik gerilim ve Kürt göçmenlerin emek piyasalarına getirdiği rekabet bu yerlerde yeni gelenlere karşı bir öfkenin oluşmasına ve zaman zaman da fiziksel şiddet içeren etnik karşılaşmaların ortaya çıkmasına neden oluyor. Toprağın metalaşması, köy topluluğunun kendini yeniden üretme temellerinin sarsılmasına ve hane halkının tarım dışındaki kapitalist işletmeler ve girişimler için emek tedariki konusunda "serbestleşmesine" yol açtı. Bu anlamda emeğin metalaşma sürecinin aynı zamanda, Byres'in (2005) ifade ettiği gibi "bir ilkel sermaye birikimi" süreci olduğunu da hatırlamak gerekir: böylelikle ücretli işlerde çalışmaktan başka seçeneği olmayan emek, bildik sermaye birikim sürecinin bir parçası olmaya hazır hale gelir.

Sonuç

Bu makalede, Türkiye tarımında son dönemlerde yaşanan büyük dönüşümlerin arkasında giderek derinleşen bir metalaşma sürecinin yattığını göstermeye çalıştık. Neoliberal kü-

reselleşme, Türkiye kırsalındaki alışılmış bilgi, üretim ve pazarlama ağlarını yok etti. Bu ağlar geniş ölçüde, savaş sonrası ulusal-kalkınmacı dönemde devreye sokulmuş kapsamlı devlet desteği politikaları tarafından örülmüş ve korunmuştu. Bu dönemde girdilerin ve ürünlerin ticarileşmesi ve tarımın ulusal ekonomiye entegrasyonu, büyük ölçüde devlet politikasıyla şekillendirildi. Kalkınmacı devlet, koruyucu sübvansiyon ve fiyat desteği politikaları aracılığıyla tarımda büyümeyi hedeflemişti ve bunu büyük ölçüde başardı. Başlarda, özellikle daha az gelişmiş bölgelerde olmak üzere tarımsal faaliyetin büyük bir kısmı geçime yönelikti; ancak zamanla pazara yönelik üretim, iç bölgelerde ve kıyı bölgelerinin küçük meta üreticisi hanelerinde iyice kökleşti. Tarımsal meta üreticileri yavaş yavaş yeni teknolojileri ve yeni ürün çeşitlerini benimserken devlet politikası, destek fiyatları ve çeşitli sübvansiyonlarla onlara istikrarlı bir ekonomik iklim sağlayabiliyordu. Artan makineleşme, yüksek üretkenlik ve şehirlere kitlesel göçle birlikte kırsal bölgelerde yaşanan dönüşüme rağmen, toprağın nadiren el değiştirmesi ve kırsal bölgede istihdam fırsatlarının kısıtlı olması nedeniyle merkezinde köylülüğün yer aldığı kırsal bölgeler görece durağan kaldı. Ancak 1980'li yıllardan itibaren başlayan küreselleşme döneminde, devletin tarım alanını düzenlemekten çekilme gayreti, girdi ve ürünler üzerinde dünya pazarlarının nispeten dolaysız bir etkisinin oluşmasına yol açtı. Bu dönemde artık devlet politikası pazar risklerine karşı güvence vermez; fiyat ve talep örüntüleri geniş bir aralıkta dalgalanır ve küçük üreticiler pazar karşısında kendilerini daha fazla korumasız hisseder hale geldiler.

Bu makalede ele aldığımız bölgelerde, son dönemlerde yaş sebze meyve üretimi artmaktadır; yine buralarda turizm ve diğer tarım dışı gelir getirici faaliyetlerde bir çoğalma yaşanmaktadır. Bu, yeni ve daha emek-yoğun üretim teknolojile-

rinin yanı sıra tarımsal üretimin dışında gelişen çeşitli ekonomik faaliyetlerin, köyleri potansiyel emek arzı depolarına dönüştüren yerel bir işgücü pazarı yarattığı anlamına gelir. Ayrıca köylüler bugünlerde sıklıkla arazilerinin bir meta haline gelmesine ve köyleri ile çevresinde pek emsali görülmemiş bir toprak pazarının oluşmasına tanık olmaktadırlar; ki bu da toprakla ilgili tasarruflarda başta turizm olmak üzere farklı kullanım biçimlerinin ortaya çıkmasıyla yakından alakalıdır. Küreselleşmenin, kırsal bölgelerde bu denli büyük boyutlarda bir pazar oluşumuna sebebiyet verebilmiş olması dikkat çekicidir. Kentsel ekonomilerde gerek imalat gerekse de hizmet sektöründe mal, toprak ve emek piyasalarının daha genişlemesi ve küresel akış ve işaretlere daha duyarlı bir hale gelmesi çoklukla beklenen gelişmelerdir. Buna karşın kırsal bölgelerde metalaşma düzeyinde yaşanan artışlar sadece niceliksel değil niteliksel de bir dönüşüme karşılık gelmektedir.

Devletin tarımı düzenleme rolünü büyük ölçüde dev ticaret ve finans şirketlerinin başı çektiği piyasa güçleriyle paylaştığı bir ortamda yaşanan bu dönüşüm, elbette üreticiler için birçok zorluğu da beraberinde getirmiştir. Bu zorluklar, sadece oyuna dahil olanlar arasındaki eşitsiz pazar konumundan değil aynı zamanda büyük alıcıların pazarlık gücünde görülen benzersiz bir artıştan da kaynaklanır. Üreticiler, bu arada uluslararası düzeyde değişen kurumsal ortamla da baş etmek zorundadırlar. Fikrî mülkiyet, kalite standartları ve sertifikasyon protokolleri gibi birçok yeniliği barındıran bu ortamda, üreticilerin kendi kendilerini daha fazla sömürmeleri bile tarımdan kopuşa mani olamayabilir. Kısacası, devletin tarım rejiminin kabuk değiştirmesi ve tarımsal piyasaların liberalleşmesinin yol açtığı yıkıcı gelgitlere maruz kalan üreticiler –neoliberal küreselleşme altındaki diğer işçiler gibi–, zor ve değişken üretim ve ticaret koşullarıyla

baş etmeye çalışırken giderek belirsiz ve güvensiz bir konuma itilmektedirler.

Neoliberal küreselleşmenin yol açtığı dinamikler, özellikle küçük üreticiler üzerinde tahripkâr etkiler yaratırken bazı bölgelerde yeni ekonomik faaliyetlerin filizlenmesine önayak olarak yeni toplumsal yapıların oluşmasını da beraberinde getirmiştir. Öyle ki son dönemlerde kimi köylerde karşımıza çıkan ekonomik süreçlerdeki hareketlilikler ve karmaşıklıklar şehir/köy ayrımına dair bugüne kadar verili aldığımız önermeleri bize yeniden düşündürür ve sorgulatır hale gelmiştir. Ülkenin pazarla daha fazla bütünleşmiş kırsal bölgelerinde, pazara dönük küçük meta üretiminin yanı sıra tarım dışı gelir faaliyetlerinin çeşitlenmesi ve çoğalması sayesinde birçok köyün demografik anlamda çok canlı olduğu gözlemlenmektedir. Bu köylerdeki üretim ilişkilerinin gelecekte nasıl bir çizgi izleyeceği konusunda mevcut bilgilere dayanarak yorum yapmak zordur. Bir yandan ücretli emek oranı kesin olarak artarken öte yandan daha sınırlı da olsa bağımsız üretim olanaklarının devam ediyor olması kısa vadede topyekûn proleterleşmeye engel olacak gibi gözükmektedir. Pazarla bütünleşmesi yüksek düzeylerde seyreden bölgelerde üretim genelde emek yoğun olduğu için aile işletmeleri uzun vadede daha avantajlı olacak gibi durmaktadır. Bu yüzden, tarım dışı istihdam olanakları sayesinde, hane gelirinin türlü biçimlerde takviye edildiği küçük meta üreticiliği yapısının süreceğini düşünüyoruz.

Bütün bu tartıştıklarımız, yıllarca kırsal toplumu tanımlamamıza yardım eden, Shanin'in (1971, 5) kelimeleriyle ifade edersek "köylülüğün *differentia specifica*sı"nın (en ayırt edici niteliklerinin) giderek zayıfladığını gösterir. Köy sınırlarının belirlediği ekonomik ve toplumsal bir hayat, toprağı ekip biçmenin temel geçim kaynağı olması, sosyal ve ekonomik hayatı sürdürebilmek için gerekli bilgi kanallarına ko-

lay erişim, hane merkezli bir mesleki eğitim ve rehberlik yapısı ile köy ölçeğinde sosyal dayanışma düzenlemelerinin mevcudiyeti bu ayırt edici özelliklerin başında gelmekteydi. Günümüzde bütün bu özellikler artık neredeyse tamamen tarih olmuş durumdadır. Köy ekonomisini ulusal ve küresel pazarlarda olup bitenlerden bağımsız düşünmek artık imkânsızdır; üretimle ilgili kararlar için hayati öneme sahip bilgi kanallarına erişim köylülerin büyük çoğunluğu açısından çok zorlaşmıştır; hanelerin yeniden üretiminde tarım dışı istihdamın ağırlığı artmıştır; gıda şirketleri, tüccarlar, süpermarketler, bankalar, komisyoncular, sertifikasyon firmalarının yanı sıra yeni göçmenlerle birlikte köy hayatı çok daha karmaşık ve değişken bir karaktere bürünmüştür. Sonuç olarak süreklilik ve istikrardan ziyade belirsizlik ve güvensizliğin köy hayatının en belirleyici nitelikleri haline geldiğini söyleyebiliriz.

Tarım ve Gıda Üretiminin Yeniden Yapılanması ve Uluslararasılaşması

Zafer Yenal

Giriş

İstanbul'da Mısır Çarşısı'nın arka kapısından çıkar da taze kavrulmuş kahve kokusunun geldiği yöne doğru başınızı çevirirseniz, karşınızda Kuru Kahveci Mehmet Efendi'nin dükkânını bulursunuz. Cephesine "Kouroukahvedji" kelimesi kazınmış olan eski taş binada, Türkiye'nin en eski kurukahve toptancılarından olan Mehmet Efendi'nin torunları bugün hâlâ kahve satıyor. Ama günümüzde Mehmet Efendi'nin kahvesini almak için Mısır Çarşısı'na gitmek gerekmiyor. Türkiye'nin birçok yerinde bakkallarda ve süpermarketlerde paket içinde Kurukahveci Mehmet Efendi markalı kahve bulmak mümkün artık. Mehmet Efendi, 1980'lerden sonra Türk kahvesinin vakumlu paketlerde dağıtımı ve satışına başlayan ilk firmalardan birisi olmuştu. 1990'larda kimisi yabancı kuruluşlarla ortak girişimler kurarak birçok yerli şirketin bu pazara yatırım yaptığına ve Kocatepe, Tiryaki ve Keyif gibi markalar altında hazır pakette kahve satışının yaygınlaştığına tanık olduk.

1997'de kendisiyle görüştüğüm torun Mehmet Kurukahveci, 1980'lerin firması için bir dönüm noktası olduğunu anlattı. O zamana kadar, kahve ithalatı devletin tekelindeydi ve perakende fiyatları da devlet belirliyordu. Kâr marjları çok düşük olduğu için, sektörde teknoloji yenilemeye yönelik yatırımlara pek rastlanmıyordu. Ancak 1980'lerde dış ticaret rejiminin serbestleşmesiyle, firma, ithalat ve perakende fiyat belirleme konularında özgürlük kazandı. Bu yeni koşullar altında, Kurukahveci o zamana kadar geleneksel olan üretim ve paketleme yöntemlerinde yeniliklere gitti. Öte yandan, halkın alışveriş alışkanlıklarının giderek değişmesi ve süpermarketlerin yaygınlaşması, Kurukahveci'nin pazarlama stratejilerini de yeniden gözden geçirmesini gerektirdi. Torun Mehmet Kurukahveci bunu şöyle ifade ediyordu:

> "Eskiden insanlar, şarküteri, baharat ve kahve alışverişlerini yapmak için ta Kadıköy'den Şişli'den Mısır Çarşısı'na gelirlerdi. Artık bu değişti. Şimdi süpermarkete gidiyorlar. Böyle olunca, biz de hazır paket içinde kahve satışına yöneldik. Hem Türkiye'nin her yerine satış yapıyoruz, hem de ihracata başladık. Hatta birkaç yıl önce (Amerikan) Sarah Lee şirketi bize ortak girişim kurmayı önerdi. Ama biz henüz hazır olmadığımız gerekçesiyle reddettik."

Türk kahvesinin üretimi ve pazarlanmasındaki değişimlerle ilgili bu anekdot, Türkiye'de gıda ve tarım imalatı ve dağıtımının son yirmi yılda geçirdiği dönüşümün sadece bir örneğini teşkil ediyor. Bir yandan, ekonominin dışa açılmasına paralel olarak gıda/tarım sektörü büyük ölçüde devletin düzenleme sahasından çıktı ve küresel etkilere açık hale geldi. Öte yandan, dağıtım sektöründeki değişimler, gıda sanayii sektöründe yeniden örgütlenmeleri gerekli kıldı. Kurukahve örneğinde gördüğümüz gibi, geleneksel yöntemle-

re dayanan imalat dalları bile bu dönüşüm sürecinden nasibini aldı ve firmalar üretim ve pazarlama stratejilerini değiştirmek zorunda kaldılar.

Bu makalede 1980'lerden bu yana Türkiye'de tarım ve gıda sektörünün geçirdiği dönüşümleri ve yeniden yapılanma süreci tartışılıyor. Yazı boyunca geliştirmeye çalışacağım tez şu: Son yirmi yıldır yaşanan uluslararasılaşma ile ulusal piyasaları düzenlemede devletin rolünün azalması, gıda üretimi, dağıtımı ve tüketiminde katmanlaşmanın artmasını beraberinde getirdi. 1980 sonrasında gıda sektöründe, ulusal kalkınmacı döneme damgasını vurmuş homojen bir yapının yerine daha heterojen ve hatta polarize bir yapı öne çıktı. Bu süreçte çokuluslu gıda şirketlerinin azımsanamayacak bir rolü oldu ve olmaya da devam ediyor. Buradan hareketle, çokuluslu gıda şirketlerinin üretim ve yatırım politikalarındaki değişikliklere yakından bakmanın, sözünü ettiğim yeniden yapılanma sürecinin altında yatan dinamikleri açıklamamızda ve bu sürecin sonuçları hakkında fikir sahibi olmamızda yararlı olacağını düşünüyorum.

Türkiye tarımındaki değişikliklerin ve gıda üretim sektöründeki dönüşümlerin birbirleriyle yakından alakalı oldukları muhakkak. Dolayısıyla her iki alanı da kendi başına ele almaktansa, bunları birbirine paralel ve birbirini yakından etkileyen iki süreç olarak değerlendirmek, her iki alanda da süregiden dönüşümlerin niteliklerini ve doğasını anlamamızı kolaylaştırabilir. Böylelikle Türkiye'de tarım ve gıda sektöründeki dönüşümleri daha global bir çerçeveye oturtabilir ve her iki sürecin de Türkiye'nin küresel tarım/sanayi kompleksine eklemlenmesinin bir sonucu olduğunu görebiliriz. Bu amaçla, takip eden bölümlerde bir yandan 1950 sonrasında Türkiye tarımındaki gelişmelere bakarken, bir yandan da bu dönemde gıda sanayiindeki yapıları ve değişimleri ele alacağım.

1950-1980 arası Türkiye'de tarım ve gıda sektörü

1950'li yıllar tarım sektöründe önemli gelişmelere tanık oldu. Daha önce tarıma açılmamış alanlar, ithal traktörler sayesinde ekilir hale geldi. Tarımda artan makineleşme, iyi tohumluk ve ilaç kullanımının yaygınlaşması ve sulama projelerinin çoğalmasıyla birlikte yoğun tarım teknolojisine geçişin ilk aşamaları yaşanırken verimlilik yükselmeye başladı. Bu gelişmelere paralel olarak, yine bu sektörde hızlı bir metalaşma ve ticarileşme sürecine girildi (Keyder, 1988: 163-4). İkinci Dünya Savaşı'nı takip eden dönemde iş başındaki hükümetler, Marshall Planı çerçevesinde Amerika tarafından sağlanan yardım ile kredileri kabul etme ve kırsal kalkınma projelerini uygulamaya koyma konusunda oldukça istekli davranırken, kırda yaşayanların oylarını kazanma amacıyla tarım destekleme politikalarını uygulamaya koydular.[1] Bu yola girilmesinde elbette, gıda güvenliğinin sağlanması konusundaki kaygılar ve bütüncül bir ulusal ekonomi oluşturma çabaları da etkili oldu (Aydın, 1993: 122-23). Bu dönemde, hayvancılık da dahil olmak üzere tarımsal üretimin hızla arttığı görüldü.

1960'ların sonlarına doğru Türkiye'de Yeşil Devrim'in yüksek verim getiren tohumları denenmeye başladı. 1970'li yıllar kimyasal girdi kullanımının ve makineleşmenin artmasıyla birlikte tam anlamıyla yoğun tarıma geçişin yaşandığı yıllar oldu (Köymen, 1999; Kazgan, 1999). 1960'lı yıllara kıyasla 1970'lerin ortalarında tarım destekleme politikaları kapsamına alınan ürünlerin sayısı neredeyse üç katına çıkarken tarım sektöründe üretim artışları sürüyordu (Bkz. Tablo 1 ve Tablo 2). Her ne kadar hububat dışı tarım ürün-

1 1950 yılında Türkiye nüfusunun yaklaşık yüzde 80'i kırda yaşarken, bu oran 2000'de yüzde 35'e indi (TÜİK, 2011). 1950'lerde gayri safi milli hasılanın yarısına yakın bir bölümü tarım sektöründen kaynaklanırken, 2007 yılında bu oran yüzde 8,6'ya düştü (TÜİK, 2009).

TABLO 1
Farklı Yıllara Göre Bazı Tarımsal Ürünler İçin Toplam Üretim Miktarları (Ton)

Yıllar	*Buğday*	*Arpa*	*Patates*	*Soğan*	*Nohut*
1945	2.189.318	934.309	167.350	80.577	43.835
1950	3.871.926	2.047.018	605.221	172.850	85.477
1955	6.900.000	2.985.000	1.116.000	300.000	76.000
1960	8.450.000	3.700.000	1.400.000	400.000	97.000
1965	8.500.000	3.300.000	1.680.000	450.000	89.000
1970	10.000.000	3.250.000	1.915.000	680.000	109.000
1975	14.750.000	4.500.000	2.490.000	670.000	195.000
1980	16.500.000	5.300.000	3.000.000	960.000	275.000
1985	17.000.000	6.500.000	4.100.000	1.270.000	400.000
1990	20.000.000	7.300.000	4.300.000	1.550.000	860.000
1994	17.500.000	7.000.000	4.350.000	1.800.000	650.000

Kaynak: DİE 1996.

TABLO 2
Farklı Yıllara Göre Et ve Süt Üretimi (Ton)

Yıllar	*Süt*	*Et*
1945	1.846.200	73.935
1950	3.172.735	88.759
1955	3.480.102	137.418
1960	4.192.320	161.966
1965	4.158.000	177.837
1970	4.302.000	219.042
1975	4.817.270	247.320
1980	5.472.345	204.380

Kaynak: DİE 1996.

leri ve et tüketimi seviyesi genel olarak düşük olsa da, bu dönemde birçok çevre ülkesinin tersine Türkiye kendi kendini besleyebilen bir ülke haline geldi.[2]

İkinci Dünya Savaşı'nı takip eden yirmi yıl içerisinde, devletin, gıda sektöründe büyük ölçekli kamu işletmeleri kurduğunu ve bunlara yoğun yatırım yaptığını görüyoruz. Bü-

2 25 çevre ülkesini kapsayan bir araştırmaya göre, 1961-1986 yılları arasında Türkiye, net tahıl ithalatçısıyken net tahıl ihracatçısı olmayı başarabilen tek ülkedir. Yine aynı çalışmaya göre Türkiye, aynı dönemde üretimi yapılan tahıllar arasında ikamenin yemlik tahıllar değil de besin tahılları lehinde olduğu altı ülke arasında yer almaktadır (Barkin vd., 1990: 18, 21).

yük ölçekli üretim yapan kamu iktisadi teşekkülleri (KİT), şeker, çay, tütün, bazı alkollü içecekler, et ve süt ürünleri üretimi alanlarında faaliyet göstermekteydiler (Ülgüray, 1987). Kendi üretim sahalarında tekel konumunda bulunan bu KİT'lerin büyük bir çoğunluğu, sübvansiyonlar da dahil olmak üzere farklı biçimlerde ucuz girdi sağlama yoluyla tarımsal üreticilere destek olarak gıda üretiminin hızla büyümesine katkıda bulundu. Burada bir noktanın altını çizmemiz gerekiyor: Bu dönemde artan devlet yatırımlarına ve büyük devlet işletmelerinin varlığına rağmen, gıda sektöründe küçük ölçekli ve bağımsız üretici birimlerin hâkimiyeti devam etmekteydi. Örneğin, et sanayiini ele alalım:

1949 yılında, özellikle İstanbul gibi büyük kentlerde süregiden et darlığına bir çözüm bulmak amacıyla, et sanayiini yeniden yapılandırma yolunda görüş ve tavsiye almak için Amerikalı uzmanlar ülkeye davet edildi. Amerikalı uzmanlar hükümete bağımsız et işleme ve dağıtım işletmeleri kurulması tavsiyesinde bulundular (Erzik, 1966). Bunun üzerine kurulan ve 1952 yılında faaliyetlerine başlayan Et ve Balık Kurumu (EBK), yerel belediyelerin et arzı ve dağıtımı alanlarındaki sorumluluk ve yükümlülüklerini devraldı.[3] 1960'lı yılların sonlarında, EBK tarafından kurulan et işleme fabrikalarının sayısı 4 iken, bu rakam 1970'lerin ortasında 11'e yükseldi. Aynı dönemde, bu kurum tarafından işletilen 22 tane de soğuk depolama ve saklama tesisi vardı (Altun, 1974: 62).

Her ne kadar EBK, gıda sektörünün merkezî bir yapıyla modernizasyonu ve dönüştürülmesi için devlet tarafından

3 EBK'nın kuruluş amaçları arasında, "canlı hayvan ve balık alımı, et ve balık yan ürünlerinin üretimi ve bunların yurt içi ve yurt dışında pazarlanması ile pazarda fiyat ve mal dalgalanmalarını önlemek amacıyla et ve balık ürünleri piyasasının düzenlenmesi" yer almaktaydı. EBK aynı zamanda, sanayi ve ticari et ve balık müesseselerinin kurulması ile canlı hayvan üretici ve besicilerinin kooperatifler yoluyla örgütlenmesinden ve böyle örgütlenmelere kredi tahsisinden de sorumlu olacaktı (Altun, 1974: 62).

kurulan işletme ve kurumların en önemlileri arasında gösterilse de, bu kurumun 1953 ve 1974 yılları arasında ülke çapında işlenmiş ve paketlenmiş et pazarındaki payı hiçbir zaman yüzde onu geçmedi. Dağınık yapıdaki, küçük ve bağımsız işletmeler et sektörüne hâkim olmaya devam etti. EBK esasen hastane, okul, fabrika ve otel gibi kamusal ve özel kurumlar ile ordunun ihtiyaçlarına cevap verirken, tüketici pazarlarındaki varlığı büyük oranda İstanbul ve Ankara'yla sınırlı kalmaktaydı ki bu şehirlerde de hanelerdeki et talebinin kurum tarafından sağlanan kısmı yaklaşık yüzde 25'lik bir seviyedeydi. Yerel belediyelerin de yardımıyla EBK, ülkedeki hayvan kesim ve işleme faaliyetlerinin sadece yaklaşık yüzde 40'lık bir bölümünü kontrolü altında tutabilmekteydi (Altun, 1974: 72). Başka bir deyişle, ülkede bu pazarda özel kesimhanelerin hâkimiyeti sürerken, şehirli tüketiciler etlerini mahalle kasaplarından almaya devam ediyordu.

Gıda sektöründe bağımsız ve özel üreticilerin pazar üzerindeki hâkimiyeti sadece et sanayiiyle sınırlı değildi (İncekara, 1987: 7). Bu bağlamda, süt ve sütlü mamuller imalatı sektörü de örnekler arasında gösterilebilir. Özellikle 1960'lardan sonra artan bir biçimde devlet, KİT'leri (Atatürk Orman Çiftliği ve Süt Endüstrisi Kurumu) vasıtasıyla bu sektörde boy gösterirken, pazarın önemli bir bölümünün özel sektöre ait süthane ve mandıralar tarafından parsellendiğini görüyoruz. Örneğin 1987 yılında 112 üretici kooperatifi de dahil olmak üzere 2.400 bağımsız mandıra, ülkedeki süt işleme faaliyetlerinin yaklaşık yüzde 50'lik bir kısmını yürütmekteydi. Aynı yılda özel sektöre ait büyük ölçekli fabrikalar pazarın yüzde 20'lik bir bölümünü ellerinde tutarken, KİT'lerin pazar payı yüzde 30'la sınırlı kalmaktaydı (STB, 1987: 4). Yine 1987 yılında, un işleme sanayiinde 3.256 işletme faaliyet gösterirken, bunlardan 2.528 tanesi geleneksel yöntemlerle imalat yapan değirmen ve küçük

imalathanelerdi. Ekmek üretiminin de yaklaşık yüzde 70'lik bir kısmı mahalle fırınları tarafından gerçekleştirilmekteydi (STB, 1987: 6; Ülgüray, 1987: 8). Özetlemek gerekirse, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde Türkiye'de gıda sanayii son derece dağınık ve küçük ölçekli bir yapıya sahipti. Her ne kadar kamu işletmeleri var olan pazar yapısını dönüştürmek yolunda bir misyon üstlenip bu doğrultuda üretim ile dağıtım faaliyetlerinde bulundularsa da, etki alanları sınırlı oldu ve küçük ölçekli üretim, gıda sanayiinin büyük bir çoğunluğunda ağırlığını korumaya devam etti.[4]

Uluslararası sermayenin Türkiye'deki gıda ve tarımsal girdi pazarına girişi 1950'li yıllara kadar uzansa da faaliyet alanlarının belli başlı birkaç sektörle sınırlı kaldığının altını çizmemiz gerekiyor.[5] Örneğin, bu dönemde Unilever'in nebati yağ üretimine başlamasının yanı sıra, Coca Cola'nın da gazlı meşrubat üretim ve dağıtımına yatırım yaptığını görüyoruz. Ayrıca, Ciba-Geigy, Bayer, Sandoz ve Pfizer gibi uluslararası şirketlerin de gübre ve tarım ilaçları üretiminde faaliyet gösterdiğini biliyoruz. Ancak, Unilever ve Coca Cola haricinde, Türkiye'de tarım, gıda işleme ve içecek imalatı sektörlerinde bulunan toplam 13 yabancı şirketin pazar payları, 1980'lere kadar önemsiz seviyedeydi.

---

4 İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde Türkiye'de, oldukça sınırlı sayıda şirket tarafından büyük ölçekli sayılabilecek üretimin gerçekleştirildiği alanların, sebze ve meyve konserveciliği ile salça, makarna, meyve suyu ve bisküvi üretimiyle sınırlı olduğunu söyleyebiliriz (Ülgüray, 1987: 9).

5 1954 yılında ülkede yabancı sermaye yatırımlarını teşvik etmek amacıyla yeni bir yasa yapıldı. 1954 yabancı sermaye kanunu, 1930 yılında zamanın iktisadi krizinin etkisi altında hazırlanmış bir önceki yasaya göre oldukça liberal nitelikler taşımasına rağmen yabancı sermaye yatırımları için tamamıyla elverişli ve çekici bir ortam hazırlamaktan uzaktaydı. Özellikle iş başındaki hükümetlerin bu yasayı çok sınırlı bir şekilde yorumlamaları ve bürokratik zorluklar, yabancı şirketlerin ülkeye yatırım yapmalarını engelleyen unsurların başında gelmekteydi. 1970'lerin sonunda ülkedeki toplam yabancı sermaye miktarı 230 milyon dolardan fazla değildi (OECD, 1983: 7-13). Yani yabancı sermaye sadece gıda sektöründe değil ekonominin diğer alanlarında da sınırlıydı.

Bu durum, birçok Orta ve Güney Amerika ülkesinin deneyimlerinden çok farklıydı. Özellikle Brezilya, Meksika ve Venezuela başta olmak üzere, Latin Amerika ülkelerinin çoğunluğunda gıda sektöründe yabancı sermaye yatırım düzeyleri Türkiye'dekine kıyasla çok yüksek seviyelerdeydi. Corn Products Company (CPC), Fleischman's (Standard Brands), Anderson Clayton, Cargill, Kraft ve Carnation gibi bazı Amerikan gıda şirketleri daha 1930'larda bu ülkelerdeki şehirli nüfus için üretim yapmaya başlarken, bu bölgede uluslararası gıda şirketlerinin yatırımlarının esas patlaması 1960'larda gerçekleşti. Örneğin, 1960-1975 yılları arasında Amerika merkezli gıda şirketlerinin çevre ülkelere yaptığı toplam yeni yatırımların beşte dördü Latin Amerika'daydı (Burbach ve Flynn, 1978: 9). İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde, birçok uluslararası gıda şirketi, "endüstriyel gıdalarını" Latin Amerika pazarına sokma ve tanıtma fırsatı buldu: Del Monte, Heinz ve Campbell, birçok ülkede konserve imalatı tesisleri kurdu; CPC, bölgedeki üretim zincirine bisküvi, peynir, koyulaştırıcılar ve tatlandırıcıları ekledi; Kellogg ve Quaker Oats şirketleri Meksika, Brezilya ve Kolombiya'da kahvaltılık tahıl gevreği üretimine başladı (Burbach ve Flynn: 10).

Sonuç olarak, bu ülkelerde gıda pazarının yapısı, aynı dönemde Türkiye'de varolan yapıya birçok yönden büyük bir oranda ters düşmekteydi. Örneğin, Venezuela'da 1970'lerin başında büyük ulusal ve uluslararası şirketler, gıda pazarının önemli bir çoğunluğunu hâkimiyetleri altına almışlardı. Örneğin, buğday işleme sektörünün yüzde doksanından fazlası iki Amerikalı şirket (International Milling ve Pillsbury) ve yabancı ortaklı büyük bir yerli şirket (Bunge and Born/General Mills) tarafından kontrol edilmekteydi. Aynı zamanda, Nestle-Borden ve Kraft başta olmak üzere birkaç ulusal ve uluslararası şirket bu ülkedeki süt ve

sütlü ürünler pazarının yaklaşık yüzde 80'ini ellerinde tutmaktaydı (Wright, 1985: 156). Venezuela'da bu şirketlerin sahip oldukları önemli pazar payları, gıda işleme ve dağıtımında küçük ölçekli bölgesel ve yerel şirketlerin ayakta kalmasını ya da büyümesini engelleyen faktörlerin başında gelmekteydi.

Benzer şekilde Brezilya'da da, savaş sonrası dönemde uluslararası ve ulusal büyük sermayenin bolluğu, birçok gıda sektöründe oligopolistik bir yapının ortaya çıkmasına neden oldu. Anderson Clayton, Kellogg Co., King Ranch Inc. ve Standard Brands gibi birçok ABD merkezli gıda şirketi ve birkaç Avrupalı firma iç pazara girmiş durumdaydı. Aynı dönemde, Brezilya'da güçlü ulusal gıda şirketleri de ortaya çıktı. Örneğin, et sektöründe Bordon, Mouran, La Villete, Frangosul ve Sadia gibi yeni ulusal şirket gruplarının ortaya çıkması ve pazar paylarını önemli bir şekilde artırması Armour ve Swift gibi yabancı şirketlerin iç pazardaki egemenliklerine son verdi (Belik, 1994: 10). Brezilya'da et endüstrisinde olduğu gibi un sektöründe de yoğunlaşma yüksekti. 1920'lerde başlayan kota ve tavan fiyatı belirleme yoluyla kendini gösteren devlet müdahalelerinin de bir sonucu olarak, Brezilya'da un pazarı az sayıda büyük üretici tarafından kontrol edilmekteydi. Bu durum büyük şirketlerin aynı zamanda makarna, bisküvi ve ekmek imalatı gibi una dayalı faaliyet alanlarına da yatırım yapmasının önünü açmaktaydı.

Yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı gibi, Latin Amerika ülkelerinde gıda sektörünün tarihsel gelişimi Türkiye'dekinden farklı bir yol izledi. Latin Amerika ülkelerinde yabancı sermaye yatırımlarının daha erken bir dönemde başlaması ve artarak devam etmesi, sermaye yoğunlaşmasını ve oligopolistik bir yapıyı beraberinde getirirken, Türkiye'de genel olarak küçük ölçekli ve yerel özelliklere sahip gıda üretim yapısı 1980'lere kadar bozulmadı. Nebati yağ sektö-

rü dışında uluslararası yatırımların önemsiz miktarlarda olmasının yanı sıra özel sektöre ait ulusal şirketlerin gıda sektöründe faaliyet göstermemesinin de böyle bir yapının ortaya çıkmasında etkili olduğunu söyleyebiliriz. Bu duruma paralel olarak, uluslararası şirketlerin başlattığı markalı gıda üretiminin çok daha erken bir dönemde pazar segmentasyonuna (katmanlaşmasına) sebep olduğu birçok Latin Amerika ülkesinin aksine, 1980'li yıllara kadar Türkiye'de gıda piyasası daha homojen bir yapıya sahipti.

1980'li yıllar ve sonrası: Tarımın yeniden yapılanması

1980'li yılların başında ithal ikameci sanayileşmeye dayalı kalkınmacı politikaların yerini ihracata dayalı büyüme politikalarının almasına paralel olarak tarım ve gıda sektörünün bir yeniden yapılanma süreci içerisine girdiği söylenebilir. Bu dönemde Türk tarımındaki dönüşümlerin genel olarak dünyadaki uluslararası gıda düzenindeki deregülasyon[6] ve uluslararasılaşma eğilimlerine koşut bir sekilde geliştiğini not etmekte fayda var.

Dünya tarım ürünleri piyasasındaki elverişli koşulların da yardımıyla, Türkiye'de tarım ürünlerine uygulanan fi-

6 Deregülasyon (deregulation) kavramıyla, devletin çeşitli kurumlar ve politikalar aracılığıyla iktisadı düzenleme faaliyetlerini bırakması sürecini kastediyorum. Yukarıda tartıştığım gibi bu süreç tarım ve gıda sektöründe, özellikle özelleştirmeler, ticaret rejiminin liberalleştirilmesi ve tarımı destekleme politikalarından geriye dönüşlerle kendini gösterdi ve sadece Türkiye'de yaşanmadı. 1970'ler sonrasında birçok çevre ve yarı-çevre ülkesinde de benzer gelişmelere tanık olduk. Aynı dönemde ulus-devletlerin ekonomiyi düzenleme kapasite ve işlevlerinde azalmalar olurken, uluslararası örgütlerin –IMF (Uluslararası Para Fonu), WB (Dünya Bankası), GATT (Genel Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Anlaşması) gibi– mali, parasal ve ticari piyasaları ve ulusal ekonomileri düzenleme faaliyetleri arttı. Bu sürecin tarım ve gıda üretimi sektörlerinde yansımaları için bkz. Bonanno vd., 1994; McMichael ve Myhre, 1991; McMichael, 1992. Aynı sürecin çevre ülkelerdeki tarım ve gıda üretimi yapılarına etkisi için bkz. McMichael ve Raynolds, 1994; Llambi, 1994; Friedland, 1994.

yat sübvansiyonları 1970'lerin sonlarına kadar sürdürülebildi. 1980'lerin başlarında dünya piyasalarında hububat fiyatlarının ciddi miktarda düşmesiyle birlikte, ülkenin dış borç ödemelerinde ciddi zorlukların yaşandığı bir konjonktürde tarıma uygulanan sübvansiyon politikalarının maliyeti çok yükseldi. Aynı dönemde, Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu'nun (IMF) kamu harcamalarını kısmak için Türkiye'ye uyguladığı baskıyı ve bilahare tatbikine başlanan yapısal uyum politikalarını da unutmamak gerekiyor. Sonuç olarak, bu dönemde iş başına gelen hükümetlerin genel olarak tarım girdilerine uygulanan sübvansiyonları aşağı düzeylere çektiğini ve tarım kredisi faizlerini yükselttiğini görüyoruz.[7] Örneğin, üretimi desteklenen tarım ürünlerinin sayısı 1980 yılında 22'yken, bu rakam 1990 yılında 10'a düştü. Her ne kadar hükümetlerin tarım sektörünü destekleme politikalarına yaklaşımlarında tam bir istikrar görülmemiş olsa da, son yıllarda tarımda deregülasyon eğilimlerinin ağır bastığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Bu durumun en önemli göstergelerinden birisi, Dünya Bankası ve IMF'nin taleplerine uygun olarak kamu sektörünün küçültülmesi amacıyla tarım sektöründe faaliyet gösteren KİT'lerden çoğunun özelleştirilmesiydi.[8] Gıda üretiminde KİT'lerin rolünün azaltılmasına yönelik kararların uygulanmaya başlaması 1980'lerin başlarına kadar gidiyor. Bu yıllarda çay alımı ve işlenmesinde ve

7 Çiftçilere yapılan tüm parasal transferlerin (fiyat desteklemeleri, girdi sübvansiyonları, krediler, vs.) değerini ölçmek için OECD tarafından geliştirilen üretici sübvansiyonu eşdeğerleri (PSE, producer subsidy equivalents) ölçütü kullanılarak yapılan bir çalışmaya göre, Türkiye'de 1979 yılında yüzde 28 olan PSE değeri, 1980'lerin ilk yıllarında eksilere düşmüştür. Bu değer, 1980'lerin ikinci yarısında özellikle seçim zamanlarında biraz yükselse de eski düzeyine hiçbir zaman ulaşamamıştır. Yine aynı çalışmaya göre, Türkiye'de 1980'li yıllarda tarım sektöründe uygulanan ortalama sübvansiyonların düzeyi diğer OECD ülkelerine kıyasla çok daha düşüktür (Kasnakoğlu, 1992).

8 Özelleştirilen KİT'lerin arasında gübre, şeker, süt, et, yem ve çay fabrikaları ve kuruluşları bulunmaktaydı.

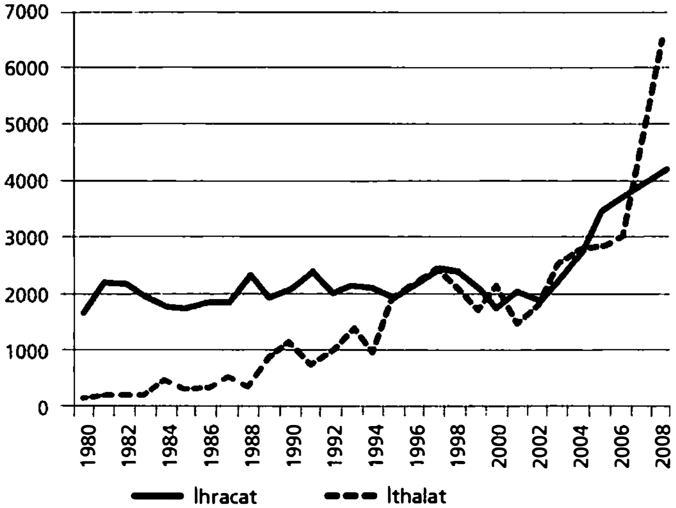
hayvan kesiminde uygulanan tam ve kısmi devlet tekellerinin kaldırıldığını ve özel sektörün bu alanlara yatırım yapmaya başladığını görüyoruz.

Burada Türkiye'de uygulanan tarıma destek politikalarının etkinliği ve bu politikaların ulusal ekonomi için maliyeti tartışmalarına girmek istemiyorum. (Bu konu özellikle bu kitabın son iki makalesinde ayrıntılı olarak tartışılıyor.) Ancak destekleme politikalarının azaltılmasının bazı tarım mahsullerinin üretimine ve hayvancılığa etkisinin olumsuz olduğunu belirtmekte yarar var. Bu bağlamda Türkiye'nin tarımda kendine yeterlik düzeyinin buğday da dahil olmak üzere kimi tarımsal ürünlerde azaldığını vurgulamamız gerekiyor (Gürbüz, 1993: 48).

Aynı dönemde dış ticaret rejiminde gıda ürünlerini de kapsayan önemli değişiklikler oldu. Bu değişikliklerin başında gıda ve tarımsal ürünlerin ithalatı ve ihracatının liberalleştirilmesi geliyordu. 1984 yılında gıda ürünlerinin ithalatına uygulanan vergi ve harçlar önemli ölçüde aşağıya çekildi. Sonuç olarak, gıda ve tarım ürünleri ithalat hacmi bu yıldan 1990'ların ortalarına kadarki zaman dilimi içerisinde iki katın üzerinde artış gösterdi. İthalattaki bu büyüme (bkz. Grafik 1) Türkiye'deki bazı tarım sektörlerini olumsuz yönde etkiledi.[9] Bu durumdan olumsuz yönde etkilenen sektörlerin başında hayvancılık ve et üretimi geliyordu. Gıda ve tarımsal ürünler ticaretinin serbestleştirilmesini takiben canlı hayvan ve et ithalatındaki sıçrama, yerel üretimin ve hayvancılığın gerilemesine yol açtı (İMKB, 1996: 40-41).[10] Da-

9 Örneğin, son yıllarda hem girdi fiyatlarının yükselmesi hem de ucuz pirinç ithalatının artması yüzünden yerli pirinç üretimi azaldı ve Türkiye pirinç ithalatına bağımlı hale geldi. Öyle ki şu anda ülkede tüketilen pirincin sadece küçük bir kısmı yurtiçi üretimden sağlanıyor.

10 1980 yılında canlı hayvan ithalatı 6 milyon dolarken, bu rakam 1990'lı yıllarda ortalama 150 milyon dolar oldu. Bu arada, 1980'lerin ortalarından 1990'lı yılların ortalarına kadar geçen zaman içerisinde ülkedeki büyükbaş hayvan sayısı yaklaşık 20 milyondan 11 milyona düştü (İMKB, 1996: 28).

hası Türkiye'nin süt, peynir, yağ ve dondurma gibi sütlü ürünler ithalatı da yükseldi.

Öte yandan, sebze ve meyve ithalat ve ihracatına baktığımızda da benzer gelişmeler görüyoruz. Bu dönemde ithal avokado, ananas, hindistan cevizi ve kivi gibi tropik meyveler üst orta sınıf hanelere girdi ve hatta bu tür meyvelerin ülke içerisinde üretimine başlandı. Tabii bu durumun ortaya çıkmasında, dışa dönük büyüme modeli çerçevesinde tarımsal ürünlere uygulanan ihracata teşvik politikalarının etkisi büyüktü. Sonuç olarak, 1980-1995 yılları arasında tarımsal ürünlerin ihracatından sağlanan gelirler düzenli olarak artarak 1.2 milyar dolardan 3.4 milyar dolara çıktı. Bu arada, tarım ürünleri ihracatı içerisinde hububatların payı dü-

şerken, meyve ve sebzelerin payı ise yükseldi[11, 12] (bkz. Grafik 2 ve 3). Bütün bu gelişmelere rağmen, çevre ülkelerin çoğuna kıyasla Türkiye'nin istisnai bir şekilde tarımda kendine yeterlilik düzeyinin üst seviyelerde olduğunun altını çizmemiz gerekiyor. 1980'lerden bu yana Türkiye'nin hem tahıl hem de sebze ve meyve ithalatında önemli artışlar olmasına rağmen, bu rakamların Türkiye'yle benzer yapısal özellikler gösteren Brezilya, Meksika ve Mısır gibi ülkelerle karşılaştırıldığında hâlâ düşük seviyelerde olduğu anlaşılıyor.

Gıda üretimi ve uluslararasılaşma

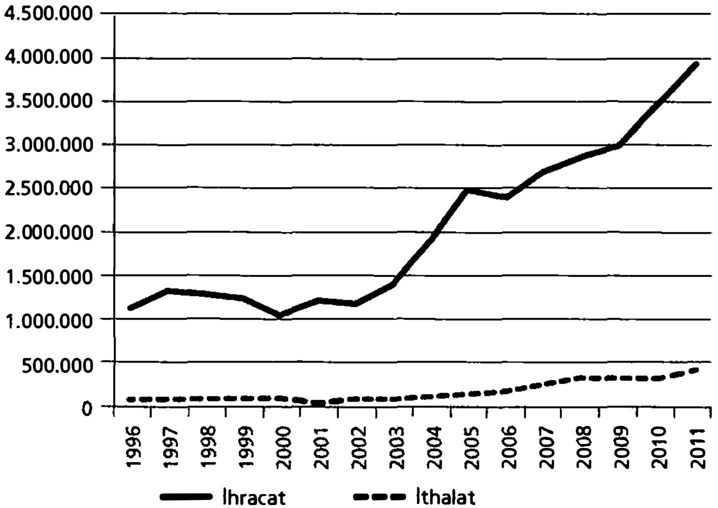
1980'lerden bu yana tarımsal üretim ve gıda sanayiinde uluslararası sermayenin rolü önemli ölçüde büyüdü.[13] Tür-

11 İhracatı büyüyen tarımsal üretim kollarından birisi, organik sebze ve meyveler oldu. 1987 yılından itibaren Türkiye başta Almanya olmak üzere Avrupa Birliği ülkelerine organik sebze ve meyve ihraç etmeye başladı. 1990'ların ortalarında, özellikle Batı bölgelerinde organik tarım yapan çiftçi sayısı yaklaşık 3.000'i buldu. Aynı dönemde (başta incir, üzüm, fındık ve pamuk olmak üzere) organik ürün ihracatı 1 milyon dolardan 6,5 milyon dolara yükseldi. Türkiye'de organik tarımın, Hollandalı Good Food ve Alman Rapunzel gibi uluslararası gıda şirketleri tarafından başlatıldığı söylenebilir (*Ekonomist*, 1997).

12 Tarım ürünleri ihracatının kompozisyonundaki bu değişme, diğer birçok çevre ve yarı-çevre ülkesindeki gelişmelerle paralellik gösteriyor. Hatta bu durum pek çok yazara göre, tarım ticaretinde yeni bir uluslararası iş bölümünün ortaya çıktığına işaret ediyor (bkz. McMichael ve Raynolds, 1994; Friedland, 1994; Goodman ve Redclift, 1991). Bu yeni düzen içerisinde, merkez ülkeler tahıllar başta olmak üzere daha sermaye yoğun, "düşük değerli" tarımsal ürünlerin üretimi ve ihracatında yoğunlaşırken, çevre ülkeler egzotik ürünler, meyve, sebze, çiçek gibi daha emek yoğun ve "yüksek değerli" tarımsal ürünlerin üretimi ve ihracatında uzmanlaşıyor. Yine birçok yazar, bu durumu merkez ülkelerde değişen sınıf yapılarıyla birlikte daha varsıl bir gıda tüketicisi sınıfın ortaya çıkmasıyla ve –buna bağlı olarak– daha özelleşmiş ve katmanlaşmış bir gıda pazarının yarattığı taleple ilişkilendiriyor (bkz. Marsden, 1992; Lyson ve Geisler, 1992).

13 Bu dönemde yabancı sermaye yatırımlarını teşvik eden hükümet politikalarının neticesinde, yabancı şirketler ile yabancı ortaklı yerli şirketlerin sayısında önemli bir yükselme oldu. 1987 ve 1998 yılları arasında, yabancı sermayeli kuruluş sayısı tarımda 32'den 65'e, gıda işleme sektöründe 38'den 139'a ve catering (yemek müteahhitliği) sektöründe 8'den 198'e yükseldi. 1998'de bu üç sektörde-

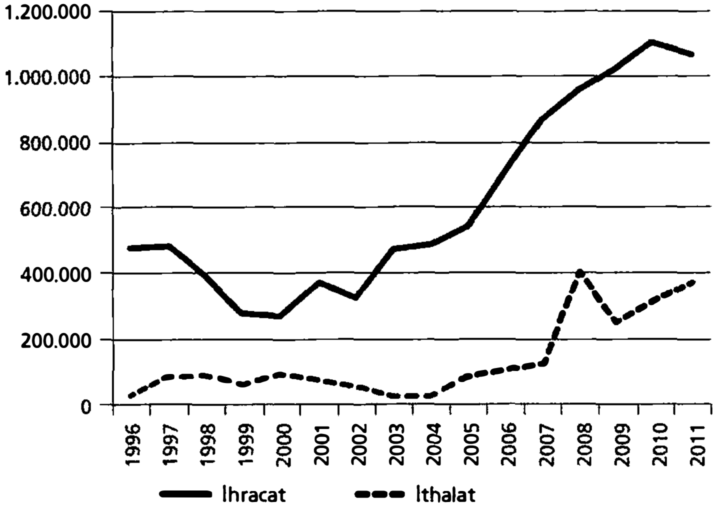
GRAFİK 2
Türkiye'nin Meyve Dış Ticareti (dolar), 1996-2011

Kaynak: TÜİK.

kiye'nin önde gelen yerli sermaye grupları (Sabancı, Koç, Yaşar, Tekfen, vs.) giderek büyüyen ölçeklerde, çokuluslu şirketlerle ortaklıklara girerek et, süt ve sütlü mamuller üretimi, gıda paketlemesi, sebze ve meyve işlenmesi ve dondurulması, çay üretimi, tam ve yarı hazır gıda üretimi, gıda pazarlaması ve perakendeciliği gibi sahalarda faaliyet göstermeye başladı (bkz. Tablo 3 ve 4). Köy-Tür ve Piyale gibi gıda üreticileri de yine yabancı şirketlerle ortaklıklar kurarak üretim hacimlerini ve ürün çeşitlerini artırdılar. Aynı dönemde, dünyada *catering* alanında önde gelen Sodexho ve Marriott gibi çokuluslu şirketler ile McDonald's, Pizza Hut

ki yabancı sermayenin Türkiye'deki toplam yabancı sermaye içerisindeki oranı yüzde 8,16'ydı. Yine aynı yılda, genel imalat sanayii içerisinde en yüksek yabancı sermaye yatırım oranı gıda imalatı sektöründe gerçekleşti (HDTM, 1999).

Kaynak: TÜİK.

ve Burger King gibi *fast-food* devleri Türkiye piyasasına girdi ve büyük yatırımlar yaptı. Kimi Batılı şirket ise kendi alt şirketlerini (*subsidiary*) kurmak yoluyla Türkiye'de üretime başladı.[14] Bu gelişmelere karşın, Türkiye'de küçük ölçekli gıda üretiminin hâlâ yaygın olduğunu söyleyebiliriz. Bununla birlikte, çokuluslu gıda şirketlerinin büyük ölçekli ve yüksek teknolojili tesislere yatırımlarının artmasıyla birlikte Türkiye'deki gıda üretim yapısının uluslararası tarım ve gıda endüstrisinin bir parçası olma yönünde hızla dönüştüğünü de belirtmemiz gerekiyor.

14 Gıda üretiminde yabancı sermaye yatırımlarının artmasında, Türkiye'deki genç nüfus yapısı, hazır gıda pazarının büyümeye elverişli olması, ucuz emek gücü ve hammadde fiyatları, yatırımlara ve ihracata uygulanan teşvik politikaları başta gelen nedenler olarak gösterilebilir (Walter Marketing, 1987: 9-10).

TABLO 3
Gıda Sektöründe Önemli Ortak Uluslararası Girişimler

Ana kuruluş	*Alt kuruluş*	*Ortak kuruluş*
Koç Holding	Migros Türk, Tansaş, Şok	Moonlight Capital
Sabancı Holding	DanoneSa	Danone
Ülker/Yıldız Grubu	Bizim Tüketim, Kar Gıda, Pers Gıda, Bellini Gıda	Golden Horn Investments Kraft Foods Int. Inc. Wissin Food Noodle
Doğuş Holding	Filiz Gıda, Unmaş, Zuma, Roka	Barilla Alimentare Spa Dat Bakery Azumi Group
Tekfen Holding	Mis Süt	Nestle
Yaşar Holding	Tuborg	Carlsberg
Özoflu Ailesi	Pamir Gıda Yudum, Sırma	Haribo Soros Investment
	Doğadan Gıda	The Coca Cola Company
Garipoğlu Ailesi	Burgaz Rakı	Texas-Pacific Group
Nurol-Limak-Özaltın	Mey İçki	Texas-Pacific Group
Tamek A.Ş.	Fruko, Tamek	Pepsi Group
Tahincioğlu Ailesi	Kent Gıda	Cadburry&Schwepps
Eker	Eker Süt	Novandie
	Penguen Gıda	ADM Capital
Ünentaş Gıda	Dardanel	Dr. Oetker
Anadolu Grubu	Coca Cola, Fanta, Sprite, Scwepps, Turkuaz, Cappy, Burn, Nestea	The Coca-Cola Company

Yukarıda değindiğim sürece paralel olarak, özellikle kentsel bölgelerde orta sınıfların bazı kesimlerinin yeme-içme kalıplarında gözlediğimiz bazı değişikliklere dikkat çekmeliyim. Bu durumun en belirgin örneklerinden birisi, Batı tarzı *fast food* sektörünün özellikle 1990'lardan sonra tüketim tabanını genişletmesidir. Aynı zamanda, dondurulmuş sebze ve pizzadan hazır kek ve tatlı karışımlarına, ithal şarküteri mamullerinden patates ve mısır cipslerine, meyvalı yoğurttan hazır yemek çeşitlerine varıncaya kadar önceleri

TABLO 4
Büyük Şirket Gruplarının Tarım ve Gıda Sektöründe Faaliyet Gösterdiği Alanlar ve Markalar

Koç Holding	Perakende (Migros©, Tansaş©, Şok©, Macro©), Süt ve Ürünleri (Sek©), Makarna (Pastavilla©), Et ve Ürünleri (Tat©, Maret©), Restoran (Divan©)
Sabancı Holding	Perakende (Carrefoursa©, Gima©), Su (Akmina©, Hayat©), Süt ve Ürünleri (Danone©, Tikveşli©, Birtat©), Bebek Maması (Milupa©, Bebelac©), Yağ (Evin©, Luna©, Ona©), Bisküvi (Piyale©)
Ülker/Yıldız Grubu	Perakende (Bizim Toptan©), Yağlar (Bizim Yağ©, Halk©), Kahve (Café Crown©), Çikolata (Godiva©, Halk©), Dondurma (Golf©), Meşrubat (Çamlıca©, Cola Turka©, Sunny©), Ekmek (Uno Ekmek©), Dondurulmuş Gıda (Kerevitaş©), Süt ve Ürünleri (İçim©), Café (Café Caribou©, Café Crown©), Meyvesuyu Harcı (Link©)
Yaşar Holding	Su, Süt ve Ürünleri, Et (Pınar©)
Doğuş Holding	Kahve ve Café (Kahve Dünyası©), Perakende (Migros©, Tansaş©), Süt ve Ürünleri (Sek©), Makarna (Pastavilla©), Restoran (Nusr-et Steak House©, Zuma©, Roka©, Kiva©, Armani Ristorante©, GQ Mango©, Vogue©, Anjelique©, Kitchnette©, Ajia©)
Anadolu Grubu	Alkollü İçecek (Efes©, Becks©, Miller©)
Topbaş Ailesi	Perakende (BİM©), Su (Sakarya©, Natura©), Restoran (Saray©, Lokma©)
Kraft	Kahve (Jacobs©, Maxwell©, Keyif©), Çikolata (Milka©, Toblerone©), Cips (Cipso©, Çerezos©, Critos Patos ©, Pekos©), Meyve Suyu Harcı (Tang©)
Nestle	Su (Erikli©), Süt ve Ürünleri (Missüt©), Hazır Çorba (Maggi©), Kahve (Nescafe©, Coffee Mate©), Çikolata (Nesquik©, Damak©, Chokella©), Kahvaltılık Gevrek (Nesfit©)
Unilever	Çay, Meşrubat (Lipton©), Hazır Çorba (Knorr©), Yağlar (Sana©, Becel©, Komili©, Yudum©, Sırma©), Dondurma (Algida©, Carte D'or©, Ben&Jerry's©, Magnum©), Sos (Calve©, Cream Bonjour©)
Danone	Su (Akmina©, Flora©, Hayat©, Şaşal©), Süt ve Ürünleri (Tikveşli©, Petit Danone©, Danette©)
Pepsi-Co.	Meşrubat (Pepsi©, Yedigün©, Fruko©, Seven-up©), Su (Aquafina©), Cips (Çerezza©, Cheetos©, Doritos©, Lays©, Tombi©, Panço©, Ruffles©)

Türk mutfaklarında pek rastlanmayan gıda ürünlerinin yine bu dönemde tüketilmeye başlandığını görüyoruz.[15] Kitlesel üretim ve tüketime dayanan, dayanıklı, raf ve saklanma ömürleri uzun, "Fordist" diye tabir edebileceğimiz bu tür gıdaların, 1940'lar ve 1970'ler arasında Avrupa ve Amerika'da çalışan sınıfların diyetlerinin önemli bir parçasını oluşturmasına karşın, aynı ürünlerin Türkiye'deki tüketiminin daha henüz kentli orta sınıflarla sınırlı olduğunu ve dolayısıyla genellikle sınıf ve statü farklılıklarına işaret ettiğini de söylemeliyim.

Çokuluslu gıda şirketlerinin ulusal gıda pazarlarını kontrol etme ve düzenlemedeki gittikçe büyüyen ağırlığı, dünyada tarım ve gıda üretiminin yeniden yapılanmasıyla ilgili akademik literatürün belli başlı konularından birisini oluşturuyor. Bu konuda yapılan çalışmaların, çokuluslu gıda şirketlerinin çevre ülkelerdeki yatırım kalıpları ve pazarlama stratejilerindeki değişimlerle genellikle ilgilenmediğini gözlüyoruz.[16] Çokuluslu gıda şirketleri, 1990'larda özellikle Latin Amerika ve Güneydoğu Asya'da ve kısmen de Orta ve Doğu Avrupa'da pazarlarını genişletirken, bu şirketlerin Afrika, Ortadoğu ve Akdeniz bölgelerine yaptıkları doğrudan sermaye yatırımlarında bir düşüş oldu. Akdeniz bölgesindeki bu eğilime tek istisnayı, aynı yıllarda gıda sanayiine yapılan doğrudan sermaye yatırımlarının hızla arttığı Türkiye teşkil etti (Tozanlı, 1998). Bu sektörde 2000 yılında doğrudan yabancı sermaye yatırımları, 1980'lerin sonundaki seviyesine göre neredeyse dört katına çıktı ve 852 milyon dolara ulaştı (OECD, 2000). Ancak bu alandaki yabancı sermaye

15 1979 yılında Türkiye işlenmiş gıda ithalatı için 77 milyon dolar harcarken, 1990 yılında bu fatura 739 milyon dolara yükseldi (HDTM, 1992).

16 Bu eğilimin ortaya çıkmasında, 1980'ler sonrasında finansal bütünleşme ile ticaret ve doğrudan yabancı sermaye yatırımlarındaki büyümenin Kuzey Amerika, Batı Avrupa ve Doğu Asya üçgeninde yoğunlaşmasının kısmen rol oynadığı söylenebilir.

yatırımları, Latin Amerika ülkelerine kıyasla yine de düşüktü.[17] Bununla birlikte, bu alanda sadece rakamsal büyüklüklere bakmanın yanıltıcı olabileceğini; rakamların çokuluslu gıda şirketlerinin çevre ülkelerdeki yatırım ve pazarlama stratejilerindeki köklü değişiklikleri yansıtmayacağını unutmamalıyız. Çokuluslu gıda şirketlerinin Türkiye'deki gıda endüstrisinin yeniden yapılanmasındaki yerini ve önemini daha iyi anlayabilmek için bu şirketlerin yatırım ve pazarlama stratejilerindeki değişikliklere bakmak da yararlı olacaktır. Bu amaçla, sonraki bölümde çokuluslu gıda şirketlerinin fikrî mülkiyet hakları alanında yaptıkları yatırımlar ile bunların pazarlama ve büyüme stratejileriyle ilişkisi üzerinde durmak istiyorum. Daha sonra da, bu konudaki savlarımı desteklemek amacıyla dünyadaki önemli çokuluslu gıda şirketlerinin başında gelen Unilever ve Nestle'nin Türkiye'deki faaliyetlerini ele alacağım.

Gıda sanayii ve fikrî mülkiyet yatırımları

Çokuluslu gıda şirketlerinin, son yıllarda artan bir şekilde, özellikle fikrî mülkiyet alanında (fikrî ve sınai varlıklar) yatırım yaptıklarını ve bu alandaki üstünlüklerine dayalı genişleme stratejileri benimsediklerini söyleyebiliriz. Bu fikrî ve sınai varlıklar tanımının içerisine, araştırma ve geliştirme, farklılaştırılmış ürünler, patent hakları ve markalar dahildir (Henderson, Voros ve Hirschberg, 1996; Handy ve Henderson, 1994). Aslında gıda sanayiindeki araştırma ve geliştirme faaliyetleri, diğer endüstri kollarına göre genellikle daha düşük bir seviyededir. Buna karşın, gıda ve içecek şirketlerinin ürettiği patent sayılarında 1980'ler sonrasında önemli bir artış oldu (Rama, 1998). Bu sektöre, kimya ve ilaç gi-

17 Örneğin, 1997 yılında Meksika'da yabancı sermaye yatırımları toplam 12.4 milyar dolarken, Türkiye'de 852 milyon dolardı (OECD, 2000).

bi diğer sanayi kollarından yapılan teknoloji transferi düzeyi de yükseldi. Bu arada, gıda sektöründe ürün geliştirme ve yenileme faaliyetlerinin doğasının diğer sektörlerden daha farklı olduğunu unutmamamız gerekiyor. Şöyle ki gıda sanayiinde teknoloji, ürün yenileme sürecinin temel unsurlarından sadece bir tanesidir. Marka, paketleme ve reklam faaliyetleri bu süreç içerisinde çok önemli bir yer kaplar. Eğer bu nokta dikkate alınırsa, gıda sanayiinin göreli geliştirme ve yenileme performansının hayli yüksek olduğu ortaya çıkar (Wilkinson, 1998).

Dünya gıda sektöründe son birkaç onyıl içerisinde yaşanan en önemli gelişmelerden bir tanesi, uluslararası ticaret için yapılan üretimde önemli bir artış olmamasıdır. "Bunun yerine, önde gelen eğilim, zaten varolan piyasalarda faaliyet gösteren firmaların çokuluslu gıda şirketleri tarafından devralınması ile çokuluslu büyük gıda şirketleri arasındaki birleşme faaliyetleridir" (Buttel, 1996: 26). Bu birleşme ve devralınalar sayesinde, şirketler yerel firmalarla rekabet etmeksizin, gelişmekte olan ya da halihazırda kârlı olan piyasalara daha kolay girebilmektedirler. Son yıllarda gıda endüstrisinde kapasite artırımı ve teknolojik gelişmenin daha pahalı hale geldiği de düşünülecek olursa, mali riskleri azaltma açısından bu birleşme ve devralmaların önemi daha açık bir sekilde ortaya çıkar (Buttel, 1996).

Çevre ülkeler söz konusu olduğu zaman, çokuluslu gıda şirketlerinin sahip oldukları fikrî ve sınai varlıklara bağlı getirileri çoğaltmak ve bunları kapitalize etmek yönünde yeni yatırım stratejileri geliştirdiğini ve uyguladığını görüyoruz. Bunların arasında akla hemen marka ve ürün çeşitlemesi alanlarına yapılan yatırımlar geliyor. Böylelikle, ortak girişimler (*joint ventures*), işletme anlaşmaları, *franchising* ve taşeron çalıştırma yoluyla bu şirketler, özellikle katma değer üretimi yüksek alanlarda yabancı piyasalarda önemli ka-

zanımlar elde ediyorlar. Bu bağlamda, özellikle ortak girişimler üzerinde durmak gerekiyor. Çünkü bu yolla, çokuluslu şirketler yerli ortaklarına daha gelişmiş ürün teknolojisi ile marka ve reklam deneyimlerini sunuyorlar. Bunun karşılığında da bu şirketler, yerli ortaklarının yerel piyasalar hakkındaki bilgilerini ve bağlantılarını kullanıyor ve yatırım risklerini paylaştırmış oluyorlar (Oman, 1993: 182-3). Örneğin Handy ve Henderson (1994) Amerika merkezli çokuluslu gıda şirketlerinin doğrudan sermaye yatırımları hakkında yaptıkları çalışmada, dış piyasalara açılan şirketlerde fikrî ve sınai varlıkların toplam varlıklara oranının daha yüksek olduğunu savlıyor. Dolayısıyla bu yazarlara göre, çokuluslu şirketlerin temel amacı, ihracatı artırıcı yatırımlara yönelmekten ziyade yukarıda saydığımız yollarla dış pazarlara girerek üretim faaliyetlerine yönelmek ve böylece fikrî ve sınai varlıklarını kapitalize etmek olmaktadır.

Merkez ülkelerde gıda pazarının bir doygunluğa ulaşmış olmasının da, çokuluslu gıda şirketlerinin dış pazarlara açılma ve buralarda üretime yönelme politikalarının şekillenmesinde önemli olduğunu söyleyebiliriz. Bu durumun yanı sıra hızla gelişen iletişim yolları sayesinde ürün çeşitlerinin ve markaların bilinirliliğinin artması, çokuluslu şirketlerin tarımsal araştırma ve geliştirme alanında yeni stratejilere yönelmelerine katkıda bulunan faktörler arasında gösterilebilir. Önceleri tohum ve hayvan ıslahı ve üretimi alanında agronomik ölçütler etkili olurken, şimdilerde bu alanda artan bir şekilde işleme ve son kullanıcı için geliştirilen kıstaslara ve önceliklere göre yeni ürünlerin geliştirilmesine yönelik araştırmalar yapılıyor (Sorj ve Wilkinson, 1994: 90). Dolayısıyla, ulusal pazarlarda önemli pazar paylarına sahip şirketleri devralma ve ürün geliştirme ile yenileme yönünde yatırımlar yapılmasının birbirini tamamlayıcı süreçler olduğunu iddia etmek mümkün görünüyor. Şimdi buraya kadar söyle-

diklerimi, Unilever ve Nestle'nin Türkiye'deki faaliyetlerine bakarak örneklendirmeye çalışacağım.

Türkiye'de Unilever ve Nestle

Nestle ve Unilever'in Türkiye'de faaliyet göstermeye başlaması 1950'lere kadar gidiyor. Unilever, Türkiye'de üretime başladığı tarihten bu yana ülkedeki en büyük nebati yağ imalatçılarından birisi olma özelliğini hep korudu. Nestle ise uzun bir süre bebek maması, çikolata, kakao gibi mamullerin üretimini ve pazarlamasını yaptı; ancak son zamanlarda yerel piyasada giriştiği çeşitli birleşme ve devralma faaliyetleriyle başka gıda sektörlerine de sıçradı ve üretim alanını genişletti. Şimdi önce Unilever'in sonra da Nestle'nin Türkiye'deki deneyimlerine ve son zamanlarda geçirdikleri dönüşüme daha yakından bakalım.

Uzunca bir süre Unilever'in Türkiye'deki en önemli faaliyet alanı, temizlik maddeleri ve nebati yağ (margarin) üretimiydi. Unilever'in üretim alanının uzun bir süre bununla sınırlı kalmasının altında yatan nedenler arasında yabancı sermayeyle ilgili resmî kısıtlamalar ve yasaklar ile döviz temininde karşılaşılan sorunların ve kıtlıkların neticesinde hammadde ithalatında yaşanan güçlükler gösterilebilir. Unilever, 1953 yılında İş Bankası'yla sermaye ortaklığı kurarak iki margarin markasıyla (Vita ve Sana) üretime başladı. Unilever hemen hemen rakipsiz bir pazarda ürettiği margarinlerin fiyatlarını tereyağ gibi alternatif ürünlerin fiyatlarından ucuz tutarak ve kapsamlı bir reklam kampanyası yürüterek tüketici tabanını hızla genişletti. Unilever'in kitlesel bir pazarı hedef aldığını ve bu anlamda ürettiği malların tüketicileri içerisinde şehirli orta sınıflardan, şehre yeni göçmüşlere ve kırda oturanlara kadar geniş bir toplum kesiminin olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz (Fieldhouse, 1978). 1960'lar

ve 1970'lerde Unilever'in gazete ve dergilerdeki reklam kampanyalarının niteliği de bu savı destekler mahiyette. Bu kampanyalarda çizilen Unilever ürünleri tüketici portreleri, toplumdaki sosyo-ekonomik gruplardan çok büyük bir kısmını içine alıyordu (Unilever, 1997). 1970'li yıllarda artık Türkiye'deki çoğu hanede genellikle Unilever'in ürettiği margarinler tereyağının yerini almış durumdaydı.

1980'li yıllarda Unilever, Türkiye piyasasına sunduğu ürünleri çeşitlendirmeye başladı. Bir yandan, sağlıklı yeme eğilimlerine cevap verecek tarzda düşünülmüş, "hafif" margarin ve yağ oranları azaltılmış çeşitli süt ürünleri gibi bir seri yeni gıda ürününü piyasaya sürdü. Öte yandan, dondurmadan çaya kadar birtakım hazır gıda mamulünü ürün portföyüne kattı. Unilever'in Türkiye için yeni sayılabilecek bu tür ürünleri Avrupa piyasası için üretmeye başlaması ve bu pazarlarda ürün çeşitliliğini artırması 1960'lı yıllara kadar gidiyor. Bu tarihlerde Avrupa ülkelerinin birçoğunda Unilever, margarinin yanı sıra dondurulmuş gıdalar, hazır çorba, çay, salata sosları, dondurma gibi birçok çeşit hazır gıdanın üretimini yapmaktaydı. Unilever, 1970'lerin ortalarından itibaren de düşük kalorili ve "sağlıklı" gıdalar gibi birçok ürünü imal etmeye ve pazarlamaya başlamıştı.

Unilever son yirmi yıl içerisinde, Türkiye piyasasında isim yapmış şirketleri devralarak, daha önce faaliyet göstermediği alanlara da girdi. Örnek olarak, Unilever'in Türkiye'nin en köklü ve büyük gıda şirketlerinden Komili'yi satın alarak zeytinyağı üretimine başlaması gösterilebilir. Komili'yi satın aldıktan sonra Unilever, bu şirketin piyasadaki popülerliğinden de yararlanarak ürettiği farklı tür zeytinyağlarını piyasaya sürdü. Yeni zeytinyağı çeşitlerinden bazıları (sızma, aromalı zeytinyağlar, vs.), kitlesel bir pazardan ziyade toplumun yüksek gelir gruplarının oluşturduğu daha özel ve kü-

çük piyasaları hedefleyen ürünlerdi. 1990'larda Türkiye'de patlayan süpermarketleşmenin de Unilever'in ürün çeşitlerini artırmasına katkıda bulunduğu söylenebilir. Çünkü süpermarketlerin artan satış ve depolama kapasitesi sayesinde, hem piyasaya sunulan yeni ürünlerin promosyonu ve tanıtımı daha kolay ve etkin bir biçimde yapılabildi hem de bazı ürünlerin saklanması ve depolanmasındaki güçlüklerin üstesinden gelinebildi. Yine bu yıllarda Unilever, Komili'nin yanı sıra popüler nebati yağ markalarından Aymar'ı satın aldı. Bu devralmalar yoluyla Unilever, bu şirketlerin zaten varolan dağıtım şebekelerine kolaylıkla erişebilmiş oluyor ve bu markaların sahip olduğu tüketici tabanının üzerine oturabiliyordu.

Toparlamak gerekirse, Unilever'in son yıllarda Türkiye'deki yatırımlarında fikrî ve sınai varlıkların kullanımının öneminin arttığını gözlemliyoruz. Unilever bir yandan, devraldığı şirketlerin marka, oluşturulmuş satış ve üretim bağlantıları gibi fikrî ve sınai varlıklarını kullanıyor. Öte yandan da, daha önceki yıllarda Avrupa'da gerçekleştirdiği araştırma ve geliştirme faaliyetleri sonucunda ortaya çıkan dondurulmuş gıda, hazır çorba ve sıvı margarin gibi ürün çeşitlerini Türkiye piyasasına sokuyor; bir anlamda zaten varolan ürün çeşitliliği, marka ve patent hakları gibi fikrî ve sınai varlıklarını kapitalize etmiş oluyor.

Nestle'nin Türkiye'deki tarihinin Unilever'den biraz daha farklı olduğu söylenebilir. Daha önce de belirttiğim gibi sınırlı bir tüketici kitlesine hitap eden birkaç ürün dışında, 1990'lara kadar Nestle Türkiye gıda piyasasında önemli bir yere sahip değildi. Ancak Nestle 1995 yılında, Türkiye'nin en büyük süt ve sütlü mamuller üreticilerinden Mis Süt'ün yüzde 25'lik hissesini satın alarak iç piyasaya güçlü bir giriş yaptı. 1996 yılında, Nestle bu şirketteki ortaklık payını yüzde 49'a çıkardı ve nihayet 2000 yılında Mis Süt'ün tamamı-

nı satın aldı. Üst düzey bir Nestle yöneticisine göre, bu ani ve önemli girişimde, Türkiye'nin Ortadoğu'da en hızlı büyüyen pazar olması ile Türkiye'deki genç nüfusun büyüklüğü ve tüketim sektörünün genişlemesi önemli bir rol oynamıştı. Mis Süt bu ortaklık sayesinde ürün yelpazesini hızla büyüttü ve pastörize süt ile yoğurdun yanı sıra meyvalı yoğurtlar, farklı süt çeşitleri (az yağlı sütler, anneler için süt, aromalı süt, vs.) ve sütlü tatlılardan oluşan bir dizi yeni ürünün imalatına başladı (*Gıda Teknolojisi*, 1997).

Mis Süt için bu ortaklık, karşılıklı bir alışveriş esasına göre düşünülmüştü. Şöyle ki 1997 yılında konuştuğum, Mis Süt'ün o zamanki genel müdürü Hilmi Güvenal'a göre Nestle paha biçilmez bir kaynağı, yani yıllardır sürdürdüğü araştırma ve geliştirme deneyimini şirketine sunuyordu. 1980'lerde teknik yetersizlikler ile bilgi ve deneyim eksikliği yüzünden başarıya ulaşamamış bir 'hazır keşkül' projesi örneğine dikkat çeken Güvenal için Mis Süt'ün araştırma ve geliştirme faaliyetleri daha ziyade "mutfakta yemek pişirmeyi" andırıyordu. Halbuki Nestle'nin araştırma ve geliştirme faaliyetleri, başlı başına bilimsel nitelik taşımaktaydı. Öte yandan, bu ortaklık Nestle için de çok yararlıydı. Yine Mis Süt'ün genel müdürüne göre Nestle, kendisi oluşturmaya kalksa uzun zaman ve çaba gerektirecek bir dağıtım şebekesinin üstüne Mis Süt sayesinde kolayca oturmuş oluyordu. Böylece Nestle, Türkiye piyasasında popüler olmuş bir markanın bütün avantajlarını sahipleniyordu. Dahası Nestle, Mis Süt'ün Türkiye piyasası hakkındaki bilgi ve deneyimlerinden yararlanıyor, piyasanın yapısı ve tüketici zevkleri ve eğilimleri konusunda bir anlamda ilk elden bilgileniyor; "yoğurt yapmasını öğreniyordu."

Dolayısıyla aynı Unilever örneğinde olduğu gibi Nestle-Mis Süt ortak girişiminde de, çokuluslu bir gıda şirketi için, yerel şirketlerle türlü yollarla bağlantılar kurarak iş birliğine

gitmenin ve ilişki ağlarını genişletmenin yeni pazarlara girmek ve yatırım yapmak yolunda ne kadar önemli olduğunu görüyoruz. Aynı zamanda Mis Süt ve Nestle arasındaki iş bölümü, çokuluslu gıda şirketleri için araştırma ve geliştirme faaliyetlerine yatırım yapmanın ve de sahip olunan fikrî ve sınai varlıkların önemi hakkında bize ipuçları veriyor. Böylelikle, gittikçe küreselleşen bir piyasada, çokuluslu şirketler farklı yerlerde farklı niteliklere sahip, daha özelleşmiş yatırımlar yapabiliyorlar. Örneğin, Nestle araştırma ve geliştirme faaliyetlerini Avrupa'da sürdürmeye devam ederken, başka ülkelerdeki ortaklarının bu faaliyetlerin ürünlerinden yararlanmasına seçici bir şekilde müsaade ediyor ve böylelikle yabancı ortakların ürün çeşitlenmesi konusunda Nestle'ye bağımlılıkları baki kalıyor; öte yandan da Nestle, bu ortaklıklar sayesinde yabancısı olduğu yerel piyasalar hakkında etkin, hızlı ve güvenli bir şekilde bilgi ve deneyim sahibi oluyor.

Öte yandan Mis Süt için de bu ortaklığın getirdiği ürün çeşitlenmesi çok önemliydi. (*Dünya*, 1995). Burada özellikle süpermarketlerin perakende satış piyasasında artan ağırlığıyla birlikte, üretici şirketlerin süpermarketlere karşı fiyat ve raf alanı gibi konularda pazarlık güçlerini artırabilmek için ürün yelpazesine ve çeşitliliğine verdikleri önemin büyüdüğünü vurgulamamız gerekiyor. Dolayısıyla şimdi süpermarketleşme sürecine ve bunun gıda sektörünün yapısına etkilerine kısaca da olsa bakmamızda yarar var.

Gıda sektörü ve "süpermarketleşme"

Türkiye'de 1980'lere kadar gıda perakende sektörünün yapısını küçük ölçekli, bağımsız ve tek yerde faaliyet gösteren dükkânların belirlediğini biliyoruz (Kumcu ve Kumcu, 1987). Büyük çoğunluğunu bakkal, manav ve kasapların

oluşturduğu bu işletmeler, bulundukları mahallelerde oturanların ihtiyaçlarına cevap vermek üzere kurulmuşlardı. Bu dükkânların yanı sıra mahalle pazarları ile Gima ve Migros gibi özel sektöre ait çok az sayıda süpermarket zinciri ve devlet eliyle kurulmuş Ordu Pazarları, DSİ marketleri gibi tüketici kooperatifleri de özellikle büyük şehirlerde halkın gıda alışverişlerini yaptığı mekânlardı. Migros haricinde, süpermarket tarzında faaliyet gösteren perakendeci firmaların hepsi yerli sermayeyle kurulmuş işletmelerdi. Ancak özellikle 1980'li yılların ortalarından itibaren gıda perakendeciliği sektörünün yapısı önemli ölçüde değişmeye başladı. Büyük satış alanlarına sahip süpermarketlerin ve buralardan alışveriş eden insanların sayısı arttı (bkz. Tablo 5). 1990'lı yılların ortalarına gelindiğinde, artık şehirlerdeki perakende sektörünün yüzde 30'luk bir kısmını süpermarketlerin kontrol ettiği görülmekteydi (ZET Nielsen, 1995). Bu değişikliğin altında birbiriyle ilişkili iki ana faktörün yattığı söylenebilir. Birincisi, 1980'li yılların sonlarına doğru yabancı perakendeci şirketler Türkiye piyasasına girdi. Bunların hemen akla gelenleri arasında, Fransız Carrefour'u, Belçikalı GIB'ı, Alman Metro'yu ve Hollandalı Spar'ı sayabiliriz. İkincisi, Sabancı, Koç, Doğuş ve Tekfen gibi imalat ve finans sektörlerinin önde gelen yerli sermaye grupları perakende sektörüne de yatırım yapmaya başladı. Bu iki gelişme birbiriyle ilişkiliydi çünkü bu sektörde faaliyet göstermeye başlayan yabancı şirketlerin çoğu, yerli sermayeyle ortak girişimler kurmak ve *franchising* ve lisans anlaşmaları yapmak yoluyla Türkiye piyasasına girdiler. Aynı dönemde, daha küçük sermayeli yerli girişimcilerin de büyük ölçekli gıda perakendeciliği sahasına girdiğini biliyoruz. Özellikle büyük illerde açılan süpermarket zincirlerinin çoğunlukla daha önceden gıda toptancılığı yapan girişimciler tarafından kurulduğunu görüyoruz (Tokatlı ve Özcan, 1998).

TABLO 5

	1996	*1997*	*1998*	*1999*	*2000*	*2001*	*2002*	*2004*	*2005*
Büyük süpermarketler 1000 m <	%11,1	%15,0	%17,1	%23,5	%28	%34,5	%37,1	%43,2	%45
Marketler 400 m - 1000 m	%15,8	%16,0	%17,1	%12,5	%10	%9,5	%9,4	%8,4	%8,1
Bakkallar ve orta marketler	%67,9	%63,0	%58,8	%49,5	%48	%42	%40,5	%36,6	%35,5
Diğerleri (benzin istasyonları, büfeler, mahalle pazarları)	%5,3	%6,0	%7,1	%14,5	%14	%14	%13,0	%10,5	%10,2

Kaynak: Ac Nielsen 2005.

TABLO 6

	Pazar payı (2005)	*Pazar payı (2008)*
Migros	14,1	22,4
Bim	10,1	13,5
Carrefour	9,7	13,8
Tansaş	8,0	
Metro	6,7	7,8
Tesco		4,1

Kaynak: AC Nielsen 2009.

Gıda perakendeciliği sektöründe yaşanan bu "süpermarketleşme"nin gıda perakendeciliği ve gıda üretim sektörleri arasındaki ilişkiler açısından önemli sonuçlar doğurduğunu söylemek mümkün görünüyor. Birincisi, artık gıda üreticisi firmalar için tüketici pazarına ulaşmanın yolu sadece çok sayıda küçük ölçekli dükkânla ya da toptancıyla dağıtım anlaşmaları yapmaktan geçmiyor. Bu pazara ulaşmak için, ürünlerin kalitesi ve fiyatları, dağıtım koşulları ve raf alanı gibi konularda önde gelen süpermarket zincirleriyle pazar-

lık yapmak, gıda üreticileri için bir zorunluluk haline geliyor. Gıda perakendeciliği sektöründe yaşanan sermaye yoğunlaşmasına paralel olarak (bkz. Tablo 6), malların dağıtımı ve pazarlanmasına ilişkin konularda perakendeci şirketler üretici şirketlere karşı pazarlık ve yaptırım güçlerini giderek artırıyorlar.

Başka bir deyişle, üretici firmalar için tüketici pazarlarına ulaşmak eskiden olduğu kadar kolay değil. Artık gıda şirketleri, ürün yelpazelerini sürekli çeşitlendirmek, pazarlama, reklamcılık ve marka oluşturma faaliyetlerinde yoğunlaşmak zorundalar ki süpermarketçi firmalara kendi satış ve dağıtım koşullarını dayatabilsinler. Bu durumun, büyük yerli sermaye gruplarının gıda perakendeciliğine girmelerine neden olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü, gıda perakendeciliğinin değişen yapısı, gıda üreticiliğinde ayakta kalma ve başarılı olma koşulu olarak perakende sektörüyle de ilişki içerisinde olmayı ve hatta bu sektöre yatırım yapmayı bir koşul olarak dayatıyor. Başka bir deyişle, Türkiye'de gıda imalat sektöründe faaliyet gösteren büyük sermaye gruplarının gıda perakendeciliği işine de soyunmalarını sadece ticari faaliyetlerin çeşitlendirilmesiyle açıklayamayız. Bu durumu, genel olarak gıda ve tarım sektöründe (tohumculuktan, gıda üretimi ve perakendeciliğe) dikey entegrasyon oluşturma çabalarının bir parçası olarak da görebiliriz. Örneğin, Maret şirketinin sahibi Koç şirketler grubu, aynı zamanda Migros süpermarketler zincirinin de kontrolünü elinde bulundurmaktadır. Benzer şekilde, Fransız Carrefour'la gıda perakendeciliği sektörüne giren Sabancı şirketler grubunun, alt kuruluşları vasıtasıyla margarin üretiminden kahveye ve suya kadar birçok alanda yatırımları bulunmaktadır.

Sonuç olarak, yaşanan "süpermarketleşme" süreci, gıda üreticileri için oldukça önemli sonuçlar doğurmaktadır. Bu

sonuçlar arasında, tarım ve gıda sektörlerinde dikey entegrasyon eğilimlerinin kuvvetlenmesi ve dolayısıyla da sermaye yoğunlaşmasının hız kazanması en belirginleridir. Yine bu sürecin, gıda üreticisi şirketleri marka bağımlılığının artırılması ve ürün çeşitlendirilmesi alanlarında yatırım yapmaya özendirdiğine ve bu durumun gıda/tarım sektörlerindeki uluslararasılaşma eğilimlerini kamçıladığına da dikkat çekmeliyiz. Öte yandan, bu sürecin sebze ve meyve üreticileri açısından sonuçları hakkında henüz tam bir fikir sahibi değiliz. Bununla birlikte, süpermarketleşmenin bu alanda varolan üretim ve dağıtım koşullarını henüz ciddi olarak değiştirmediğini söyleyebiliriz. Bunda, halihazırda sebze ve meyve satışlarının süpermarketlerin toplam satışları içerisinde önemli bir yekûn tutmamasının etkisi var. Çünkü hâlâ halkın büyük bir çoğunluğu sebze ve meyve ihtiyaçlarını semt pazarlarından karşılamaya devam ediyor (ZET Nielsen, 1995). Ancak yine de süpermarketleşmenin uzun vadede sebze ve meyve sektörü üzerinde de yapısal sonuçları olacağı aşikâr. (Bu konu ayrıntılı olarak "Artık Her Şey Metalaşıyor" makalesinde tartışılıyor.) Büyüyen süpermarket pazarında paylarını artırmak için, daha büyük üreticilerin paketleme ve kalite standardizasyonunu sağlama yönünde yatırımlar yaptığını ve yabancı üretici şirketlerle ortaklıklar kurduğunu biliyoruz.[18]

Sonuç yerine

18 Örneğin, Migros süpermarketler zincirine taze meyve ve sebze sağlayan üreticilerden birisi olan Ünal Tarım'ı ele alalım. Bu şirket, 1995 yılında Japon Cosmos Trust şirketiyle bir ortaklık kurdu ve Migros'un yanı sıra Ingiliz Tesco ve Sainsburry süpermarketler zincirlerine de narenciye ve domates ihraç ediyor. Bu şirket, süpermarket piyasasındaki konumunu güçlendirmek amacıyla, 1997 yılında paketleme, depolama ve dağıtım alanlarında önemli yatırımlar yaptı (Paramatik, 1997).

Bu makalede, 1950'lerden bu yana Türkiye'de gıda ve tarım sektörlerinin geçirdiği değişimi ele aldım. Yukarıdaki tartışmada göstermeye çalıştığım gibi, Türkiye 1980 sonrası dönemde hızla küresel tarım/gıda kompleksinin bir parçası haline gelmeye başladı. Ancak bir önceki dönemdeki yapısal farklılıkları nedeniyle, Türkiye'de gıda üretiminin uluslararasılaşması, hem merkez hem de biraz üzerinde durduğum Latin Amerika örneğinden farklı bir yol izliyor. Türkiye'deki mevcut küçük ölçekli ve dağınık gıda üretim yapısının üstüne çokuluslu şirketlerin aniden oturması değişik bir sonuç doğuruyor. Türkiye'nin 1980 sonrası hızla bozulan gelir dağılımına da paralel olarak, çokuluslu firmaların ve yerli büyük sermayenin gıda sektöründeki üretim ve yatırım stratejileri gıda piyasasını katmanlaştırıyor. Diğer bir deyişle, Türkiye'de giderek sanayileşen ve uluslararasılaşan gıda üretimi, önceki dönemlerde özellikle merkez ülkelerdeki durumdan farklı olarak "Fordist" kitlesel üretim ve tüketime dayanmıyor.

Makalenin başlangıcında, tarım ve gıda sektörlerindeki gelişmelerin Türkiye'nin küresel gıda sanayiine eklemlenmesinin iki ayrı veçhesi olduğunu belirtmiştim. Bu olgu, ilk bakışta o kadar açık görünmeyebilir; ancak önümüzdeki yıllarda iki sektör arasındaki ilişkiyi daha net bir şekilde göreceğimizi düşünüyorum. "Süpermarketleşme" bağlamında söz ettiğim gıda sektöründe dikey entegrasyon eğilimleri, tarımı da kapsayabilir. Örneğin şimdiden, tohumculuk alanındaki yabancı ve yerli büyük sermaye yatırımlarında bunun örneklerini görüyoruz. Dikey entegrasyon olmasa bile, tarım üretimi giderek çokuluslu şirketler, onların yerli taşeronları veya yerli büyük sermayenin denetimine girebilir. Bu, (organik tarımda olduğu gibi) sözleşmeli tarıın aracılığıyla yabancı şirketlerin üretim sürecini kontrol etmesiyle daha doğrudan olabilir; ya da, melez tohumluk ve bunun

gerektirdiği diğer girdilerin dağıtımı yoluyla daha dolaylı da gerçekleşebilir. Kısacası, önümüzdeki yıllarda yukarıda sözünü ettiğim iki sürecin –yani gıda/tarım sektörünün uluslararasılaşmasının ve bu iki sektör arasındaki ilişkinin sıkılaşmasının– daha da derinleşerek devam edeceğini öngörmek için kâhin olmak gerekmiyor.

Tarımsal Dönüşüm ve Proleterleşme Süreçleri: Tarihsel Bir Bakış

Arrighi ve tarımsal dönüşüm

2009'da kaybettiğimiz tarihsel sosyoloji ve politik ekonomi alanının en önemli isimlerinden Giovanni Arrighi'nin çalışmalarında üzerinde durduğu temel konulardan biri, kapitalist istihdam süreçlerinde tarımsal dönüşüm ile emek arzı arasındaki ilişki olmuştu. Arrighi, Kalabriya'yla ilgili yazılarının yanı sıra Afrika üzerine yazdığı makalelerde de, toprak mülkiyetini ve üretim ilişkilerini dikkate alarak, kırsal bölgelerdeki değişim sürecini ve ücretli emek istihdamının baskın olduğu sektörlere tarım kaynaklı göçü inceler (Arrighi ve Saul 1968; Arrighi ve Piselli 1987; Arrighi 1970; Arrighi vd. 2010). Arrighi'ye göre, Afrika'nın güneyindeki göçmen köylülerin kapitalist üretim ilişkilerine dahil olma süreci karmaşıktır ve önceden kestirilebilir olmaktan uzaktır; köylülerin geçmiş tecrübeleri ve yeni yaşama/çalışma koşullarının niteliği proleterleşme sürecini derinden etkiler. Göçmenler çoğunlukla geldikleri yerle ilişkilerini bir şekilde sürdürürler ve bu ilişkinin devamlılığı göçmenlerin geçin-

me ve hayatlarını idame ettirme yöntemlerinin vazgeçilmez bir bileşeni haline gelir. Şehre göçenlerin köyde hâlâ toprağının kalıp kalmaması, köyde yaşayan akrabalardan aynî ya da parasal olarak yardım alınıp alınmadığı, şehirde maddi olanaklar kötüleştiği (işsizlik, düşük ücretler, vs.) zaman veyahut yaşlılık/emeklilik durumunda köyün hâlâ dönülebilecek bir yer olup olmaması gibi sorulara verilecek cevaplar, göçmenlerin refah düzeyini belirleyen önemli değişkenlere işaret eder. Bütün bu değişkenler aynı zamanda, şehirde işçileşme sürecine giren göçmenlerin şehir hayatına ne düzeyde eklemlenebileceklerini, toplumsal hareketlerle ve özellikle işçi hareketleriyle mesafelerini ve özellikle sosyal politikalar üzerinden devlete karşı tutumlarını belirleme konusunda da önemli bir etkiye sahiptir.

Bu makalede, Arrighi'nin çalışmalarında karşımıza çıkan kavramsal çerçeveyi kullanarak, Türkiye'nin derinleşen kapitalizm deneyiminde tarımsal dönüşüm ve proleterleşme süreçlerini genel hatlarıyla anlamaya çalışacağız. Bu deneyimin özgüllüğünü vurgulayan iki tema üzerinde duracağız: Bunlardan ilki, tarihsel olarak coğrafi açıdan eşitsiz yaşanan kırdan kopuş süreçlerini tetikleyen farklı bölgesel tarımsal dönüşüm eğilimleriyle ilgilidir. İkincisi ise ulusal kalkınmacı dönem sonrasında ortaya çıkan neoliberal küreselleşme sürecinin Türkiye'ye has dinamikleriyle alakalıdır. Bu süreç bir yandan, ağırlıklı olarak kentlerde yoğunlaşan kapitalist nitelikli istihdam koşullarını dönüştürerek işgücü talebinde olumsuz anlamda niteliksel değişiklikler yaratmıştır. Öte yandan aynı süreç, kırsal bölgelerin gerek ekonomik gerek sosyal ikliminde önayak olduğu değişiklikler aracılığıyla buralarda yaşayanların göç, üretim ve istihdam koşullarını ve bu konularla ilgili önceliklerini büyük ölçüde dönüştürmüştür.

Bu makalenin temel tezi, savaş sonrası dönemde Türkiye'de yaygın olarak topyekûn proleterleşme yerine yarı-pro-

leterleşmenin gerçekleştiğidir. Yani, kırdan tamamen kopan ve tüm yaşam ihtiyaçlarını ücret gelirinden karşılayan işçi kategorisinin Türkiye'de tarihsel olarak çok yaygın olmadığını düşünüyoruz. Kalkınmacı dönemde olsun küreselleşme döneminde olsun tarımda ve kırda yaşanan dönüşümlerin aldığı Türkiye'ye özgü biçimler, kırsal bölgelerle maddi bağlarını sürdüren yarı-proleter hanelerin oluşmasına neden oldu. Şehirlerdeki mal ve toprak piyasalarının yapısı ve enformel ekonomik ilişkilerin yaygınlığı da bu eğilimin ortaya çıkmasında etkili oldu. Bununla birlikte son yıllarda, mülksüzleşmiş ve kırdan koparılmış Kürt nüfusun deneyiminde vücut bulan istisnaî durumun altını çizmeliyiz. Elbette bu durum çok büyük ölçüde devlet baskısı ve ekonomi dışı etmenlerle ilintilidir; dahası günümüz kapitalizminde kırsal bağlardan topyekûn kopuş, yeniden üretim için yeterli ücret geliri sağlama anlamında başarılı bir proleterleşmeye dönüşmemektedir. Diğer bir deyişle, hızla proleterleşme emareleri gösteren Kürt nüfusun çoğunluğu için sadece ücretten elde edilen gelirle hayatını sürdürme olasılığı neredeyse hiç yoktur.

Tarımsal dönüşüm ekseninde bölgesel farklılaşmanın tarihsel gelişimi

Anadolu, Osmanlı İmparatorluğu'nun, dünya pazarlarıyla çok bütünleşmemiş bir bölgesiydi. Balkanlar'daki bereketli bölgelerle karşılaştırıldığında bu bölgede, pazara yönelik tarımsal üretimin payı daha düşüktü. Anadolu'da toprağın verimi de yüksek değildi ve üreticilerin çoğu geleneksel aile tarımının teknolojik kısıtlamaları içerisinde üretim yapıyordu. Ortakçılıkla ekilen daha büyük topraklara sahip bazı toprak ağaları olsa da yaygın olarak görülen küçük toprak sahipliğiydi. 19. yüzyılın sonlarına değin çiftlik türü tarım

neredeyse hiç yoktu. Bu belirleyici özelliklere istisna teşkil eden yer, Ege denizi boyunca devam eden sahil şeridiydi. Burası uzun bir süre boyunca anakara ve adalar arasındaki ekonominin bir parçası olmuş ve 19. yüzyılın ikinci yarısında ihracat pazarlarına yönelik kuru üzüm, incir ve tütün gibi mahsullerin üretimi için kullanılmıştı.[1] Bu dönemde sahil şeridinin büyük bir kısmı emek arzı sıkıntısı çekiyordu. Bu sorun büyük ölçüde İç Anadolu'nun yanı sıra adalar ve kıta Yunanistan'ından gelen köylülerin göçüyle halledildi. Yüzyılın sonlarına doğru bu bölge, Rusya'nın yayılmacı politikaları sonucunda Balkanlar'daki yurtlarını terk etmek zorunda bırakılan Müslüman bir nüfusa da ev sahipliği yapmaya başladı.

İmparatorluğun son dönemlerinde Ege'nin kıyı bölgelerinde ticari tarımla uğraşan nüfus sürekli olarak arttı. Piyasa odaklı tarıma daha sonra dahil olan Çukurova'da da benzer bir gelişme görülüyordu. Bu bölgede de işçi sıkıntısı çekiliyordu. Arazilerin ıslahı sonucunda üretim artıp yoğunlaştıkça Çukurova, Doğu ve İç Anadolu'dan göç almaya başladı. Böylece Anadolu'nun ticari tarım açısından en gelişmiş iki bölgesi olan Ege sahilleri ve Çukurova, net nüfus akışlarına tanık oldu; bu bölgelerin o dönemde ve sonrasında emek fazlası yaratma olanağı neredeyse hiç yoktu.

Yine 19. yüzyılda tarımsal ihracatla tanıştırılmış olan Karadeniz'in sahil şeridi, buraya kadar bahsettiklerimizden farklılıklar gösteren bir bölgeydi. Özellikle 1880'lerden sonra bölgede tütün ve fındık ekimi hâkim olmaya başladı; ancak kullanılabilir arazi miktarı sınırlıydı. Dahası burası, tarihsel olarak göç veren bir bölgeydi. İstanbul'daki mevsimlik işgücü, özellikle de inşaat işçileri, geleneksel olarak Karadeniz kökenliydi. Bu durum imparatorluğun son yıllarında da

1 Türkiye'deki tarımsal dönüşümlerin tarihsel arka planı ve bölgesel farklılıklarla ilgili ayrıntılı bir tartışma için bkz. Keyder ve Tabak (1991).

değişmedi. Yine 19. yüzyılın ikincisi yarısında, Doğu Anadolu ve İç Anadolu'nun dağlık bölgelerinin çoğu farklı deneyimler yaşadılar. Bu bölgelerde, tarımın metalaşması çok daha yavaş bir süreçti; çok fazla yol yoktu ve ulaşım ağırlıklı olarak hayvanlarla sağlanıyordu. Küçük işletmelerdeki üretim fazlası, köylülerin çoğunun sadece kuru mevsimlerde ve uzun bir yürüyüşün ardından ulaşabildiği yerel pazarlarda satılıyordu. Bu bölgelerin nüfusunda pek artış olmadı, tersine yüzyılın ikinci yarısında bu bölgelerdeki Rum ve Ermeni nüfus sahillere ve imparatorluk dışına göç etmeye başladı.

Doğu'nun dağlık bölgelerindeki ticarileşme düzeyi ile köylülerin ve göçebelerin yaşam standartları, Osmanlıların buraları hâkimiyetleri altına aldıkları zamanlardan beri neredeyse hiç değişmedi. Bununla birlikte Osmanlı yönetiminin, özellikle Kürt kökenli göçebe aşiretleri yerleşik hayata geçirmeye yönelik ısrarlı girişimleri sonucu birtakım demografik değişiklikler meydana geldi. Yerleşik hayata yeni geçen nüfusun bir kısmı, ekstansif hayvan yetiştiriciliğiyle uğraşarak dağlık yaylalarda kaldı; bir kısmı da aşirete dayalı yönetim yapısı bozulmadan Çukurova'nın içindeki ve yakınındaki ovalara yerleştirildi (Eberhard1953a, 1953b; Yalman 1971). Sonuç olarak, 20. yüzyılın son çeyreğine kadar bu nüfusta önemli bir kırdan kopuş eğilimi ortaya çıkmadı.

Birinci Dünya Savaşı'na yaklaşırken Anadolu, hem tarımsal dönüşümün hızlanması (metalaşma, üretimin yoğunlaşması ve bölgesel iş bölümü eğilimlerinin artması) hem de üretimin yaygınlaştığı bölgelerdeki emek talebini karşılamak üzere yeni nüfus dinamiklerinin şekillenmesi bakımından, ciddi bir dönüşüm sürecinin eşiğinde duruyordu. Ancak bütün bu eğilimler, savaşla birlikte ani bir kesintiye uğradı. Savaş nedeniyle hayatını kaybedenlerin sayısı Müslüman nüfusun neredeyse yüzde yirmisine ulaştı. Dahası bir yandan Ermeni kırımı ve sürgünü diğer yandan Yunanis-

tan'la nüfus mübadelesi Müslüman olmayan nüfusun sayısını da çok azalttı. Savaştan önce sayıları üç milyonu aşan gayrimüslim nüfustan 1924'te geriye sadece birkaç yüz bin kalmıştı ve bunların arasında tarımla uğraşan yok denecek kadar azdı. Dahası önceleri ticari –özellikle ihracata yönelik üretim yapan– üreticiler arasında, Ege ve Karadeniz kıyılarında Rumlar ile Çukurova ve Doğu Anadolu'da Ermeniler büyük çoğunluğu oluşturuyordu. Dolayısıyla nüfusun hacmi ve kompozisyonundaki bu büyük değişiklikler, savaşı takip eden yıllarda genellikle kırsal bölgelerde ve özellikle de ticari tarımda bir işgücü açığının yaşanması anlamına geliyordu. Bütün bu gelişmelerin sonucunda, kırsal bölgelerde kente göçüp sanayide çalışacak ve emek ihtiyacını karşılayacak bir nüfus fazlası için İkinci Dünya Savaşı sonrasını beklemek gerekecekti.

Ücretli emek oluşumunun üç farklı yolu

1950'lerden sonra kente göç ya da kırdan kopuş başladığında bu süreç elbette coğrafi olarak dengesiz bir şekilde gerçekleşti; ama temel olarak daha önceki dönem için belirtilen ana hatları takip etti. Batı Anadolu ve Akdeniz sahil şeridinin en gelişmiş ticari bölgelerinden görece daha az miktarda göç vardı. İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemin ilk yıllarında, Karadeniz'den göç artarak devam etti; ancak daha sonra yavaşladı. İç bölgelerin kırdan kopuşu ise tam tersi bir yol izledi: İlk başta yavaştı; ancak 1950'lerden 1980'lere kadar istikrarlı bir biçimde hız kazandı. Doğu ve Güneydoğu bölgeleri de ulusal işgücü piyasasına adım adım eklemlendi. Bu bölgelerin verdiği göç 1980'lere kadar pek kayda değer değildi, fakat 1990'larla birlikte neredeyse kitlesel bir özellik kazandı; bunun nedeni elbette Kürt hareketi ve ordunun gerillalara karşı yürüttüğü askeri harekâttı.

Bu bölgesel gelişme çizgilerinden bir genellemeye ulaşmak için Türkiye örneğinde üç farklı proleterleşme modeli olduğunu öne sürüyoruz:

(1) Kayıt dışı yollarla kısmi proleterleşme: Bu, 1980'lerin sonuna kadar hüküm süren, kademeli kentleşmeyle nitelenen ve köyle ilişkilerin uzun bir süre boyunca –neredeyse şehirde doğan çocuklar reşit olana kadar– korunduğu bir modeldir. Bu uzun dönem boyunca köyle sürdürülen ilişkiler (tüketimden arta kalan) fazla ürün ya da paranın aktarılmasına olanak tanıdı ki bu aktarımın yönü önce şehirde tutunmaya çalışanlara, daha sonraysa geriye, köyde yaşayan yaşlılara doğru oldu. Göçmenlerin çoğu, genişleyen kentsel alanın bir bölgesinde toprak işgal edebildi ve böylece şehrin mekânsal genişlemesinden sadece ikamet ihtiyaçlarını karşılamak yoluyla değil zamanla gayrimenkul geliri elde etmek yoluyla da faydalanabildi. Kayıt dışı (enformel) yollarla elde edilen gayrimenkul geliri, bu görece daha az acılı proleterleşme sürecinin ortaya çıkmasında en büyük etken haline geldi. Göçmen nüfus, ekonomik açıdan sıkıntıya düştükleri zamanlarda bile kira ödemek zorunda olmamanın avantajını kullanabiliyordu; bunun yanı sıra zor zamanlarda köye geri dönmek ya da en azından çocukları geri göndermek her zaman olası bir seçenek olarak kaldı. Bir yandan kayıt dışı konut düzenlemeleri yeni gelenlerin şehirle ekonomik ve sosyal anlamda bütünleşmesine ciddi ölçüde katkıda bulunduğu diğer yandan da emek piyasalarının önemli bir kısmı kayıt dışılık özellikleri gösterdiği için bu ücretli emek oluşum modeli, "kayıt dışı yollarla kısmi proleterleşme" şeklinde adlandırılabi-

lir. Bu modelin belirgin özelliği ücret gelirinin yaşam gereksinimlerinin ve hanenin yeniden üretimle ilgili ihtiyaçlarının ancak bir kısmını karşılamasıdır.

(2) Geçici süreli proleterleşme: Bu modeli birincisinden ayıran en önemli özellik, kırdan tam kopuş yerine kısa ya da orta vadeye yayılabilen geçici süreli ücretli emek oluşumuna dayanmasıdır. Bu model küreselleşme döneminde özellikle tamamen ticarileşmiş kıyı bölgelerinde gözlenmektedir. Başka bir deyişle, köylülerin asıl ikametgâhları kırsalda kalmaya devam eder, ancak ücretli istihdam için köylülerin sık sık mevsimsel ya da daha uzun süreli yer değiştirmeleri gerekmektedir. Türkiye tarımındaki uluslararasılaşmaya ve devletin tarım politikalarının nitelik değiştirmesine paralel olarak, kırsal bölgelerdeki fiyat, pazarlama ve üretim yapıları çok daha karmaşıklaşırken çoğunlukla dünya piyasalarından gelen işaretlere duyarlı hale geldi. Dahası, geleneksel köy ekonomisinin en istikrarlı ve güçlü unsurlarından toprak, özellikle kıyılardaki turistik bölgelerde, metalaşma sürecine maruz kaldı ve farklı kullanımlara açıldı. Sonuç olarak, kırsal haneler için tarım dışı gelirler giderek daha çok önem kazandı ve bu da bizim burada "geçici süreli proleterleşme" diye adlandırdığımız ücretli emek oluşumunu beraberinde getirdi.

(3) Zorla mülksüzleştirilmeye dayalı kısmi proleterleşme: Üçüncü proleterleşme modeli, 1980'lerden sonra özellikle Kürt nüfusun zorla yerinden edilmesi ve kitlesel özellikler gösteren Kürt göçüyle alakalıdır. Köylerinden doğrudan askerler tarafından çıkarılan ya da güvenlik olmadığı için köylerini terk etmek zorunda bırakılan bu köylülerin büyük çoğunluğu için geri dönebilecekleri toprak ya da köy kalmamıştır. He-

men hemen her alanda kendini gösteren metalaşmanın ve küresel akışların etkisiyle kent ekonomisi değiştiği için, Kürt göçmenler geldikleri şehirlerin merkezlerinden uzakta ve bakımsız mahallelerde her açıdan (ikamet de dahil olmak üzere) para ekonomisine bağımlı bir şekilde yaşamak zorunda kaldılar. Bu yüzden bu göçmenlerin yeniden üretimlerinin tamamı nakit gelirine bağlıdır; ancak başta Doğu ve Güneydoğu'dakiler olmak üzere şehirlerdeki iş imkânları yeterli değildir. Bu insanlar şehirde hayatta kalmak için geniş ölçüde sosyal yardım benzeri yetersiz kamu transferlerine ve çoğunlukla başka bölgelerdeki tarım faaliyetlerinde geçici ücretli istihdama bel bağlarlar. Bu nüfus kırdan tamamen kopmuş; ama yine de kendilerini sömürecek kapitalist bulmakta zorlanan kısmen proleterleşmiş işçilerdir. Ücret gelirinin dışında güvenebilecekleri bir gelir kaynağı yoktur. Bu yüzden bu emek oluşum modeli, zorla mülksüzleştirilmeye dayalı zorunlu bir kısmî proleterleşme şeklinde tasvir edilebilir.

Şimdi bu üç farklı ücretli emek oluşum süreçlerinin her birini ayrıntılı bir biçimde inceleyeceğiz.

Kayıt dışı yollarla kısmi proleterleşme

Ulusal kalkınmacılık, tarımsal dönüşüm ve göç

İlk büyük ölçekli köyden kente göç akışı, özellikle iç bölgelerde 1950'lerde, ekonomik büyüme, sanayileşme ve tarımsal modernizasyon hamleleriyle birlikte başladı. Bu dönemde kırsal bölgelerde küçük meta üretimi güçleniyordu. Bunun tek sebebi tarımsal ürünlerde ulusal pazarın oluşma-

sı ve genişlemesi değil aynı zamanda devletin yeterli toprağı olmayan hanelere toprak dağıtmaya yönelik girişimlerde bulunmasıydı. İçeriği hafifletilmiş şekliyle kanunlaşmış olsa da 1945'teki toprak reformu yasası (Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu), tarıma açılacak yeni arazilerin topraksız ya da yeterli toprağı olmayan köylülere verilmesini açıkça mümkün kılıyordu. Böylece sahibi tarafından ekilen aile işletmelerinin sayısı, 1950'de 2.3 milyonken 1963'e gelindiğinde üçte bir oranında artarak 3.1 milyona çıktı. Bu dağınık mülkiyet modeli topraksızlaşmayı ve buna bağlı kırdan kopuşu ciddi biçimde engelledi ve 1945-1960 arasında küçük üreticiliğin güçlenmesine katkıda bulundu (Keyder 1983).

Yeni arazilerin üretime dahil edilmesi, savaşın bitmesinin ardından ordudan terhis edilmiş bir milyondan fazla erkeğin kırsal bölgelerden yapacağı olası toplu göçü yavaşlattı. Yine de, traktörlerin ve diğer tarım araçlarının kullanımının yaygınlaşması ve bunun yanı sıra insanları ve mahsulleri taşımak için kamyonların hızlı bir biçimde devreye girmesi bir işgücü fazlasının oluşmasına neden oldu (İçduygu ve Sirkeci 1999). İlk kitlesel göç dalgasını inceleyenler arasında genellikle bu süreçte "itici" unsurların yaygın olduğu ve özellikle de traktörlerle tarımın mekanizasyonunun insan emeğine olan ihtiyacı azalttığı konusunda bir görüş birliği vardır. Ancak burada gözden kaçırılmaması gereken bir diğer husus, yeni göçmen hanelerde evin toplam gelirinin şehirde yapılan işlerden kazanılan gelirin yanı sıra kimi zaman destek amaçlı köyden gönderilen paralardan oluştuğudur. Bu dönemde köyde temellenen aileler artık çok yerleşimli hale geldiler ve köylerden şehirlere (öncelikle İstanbul ya da Ankara) uzanarak bütünleşmekte olan ulusal pazar üzerinde mekânsal olarak yayıldılar. Göçmenler kendilerini genellikle şehirdeki geçici işçiler olarak gördüler, bu yüzden gelirlerin birleştirilmesi ve bütçe planlaması bakımından geri-

de bıraktıkları hanenin parçası olmaya devam ettiler. Aslında, başlangıçta, net para akışı gelecekte borcunu fazlasıyla ödeyeceği beklenen yeni göçmeni ayakta tutmak için köyden şehre doğruydu.

Kırdan "itilmeyle" beraber köyden kente göç sürecinin diğer bir ayağında, şehirlerdeki genişleyen emek piyasalarının "çekici" etkisi yer almaktaydı. Burada İstanbul örneğini hatırlamak yararlı olabilir. 1960'tan sonra nüfusu hâlâ 2 milyon civarındayken İstanbul, finansal teşviklerle desteklenen ve dünya rekabetinden korunan, yeni oluşmakta olan özel imalat sektörünün esas mekânıydı. Özellikle bu sektörden gelen işgücü talebi göçü kolaylaştırdı ve zamanla şehre gelen göçmenlerin oturacağı gecekondu mahalleleri ortaya çıkmaya başladı. Şehrin büyümesi, muazzam bir inşaat faaliyetine yol açtı ki bu durum genellikle yeni göçmenlere şehirdeki ilk işlerini sağladı. Kalıcı ya da geçici göç, Anadolu hanelerinin gelir elde etme stratejilerine gerçekçi bir şekilde dahil edebilecekleri bir seçenek haline geldi.[2] Aynı zamanda, hem insanlar hem de ürünler için fiziksel dolaşım imkânı arttı. Devletin alt yapıyla ilgili kamu harcamalarının önemli bir kısmını ulaşım ağıyla ilgili yatırımlar oluşturuyordu. Demiryolundan ziyade karayoluna ağırlık vererek Amerikan modelini benimseyen Demokrat Parti iktidarı için, Anadolu kırsalının ekonomik ve toplumsal olarak ulusal dokunun bir parçası haline getirilmesi en önemli hedeflerdendi.

1973'e gelindiğinde kalkınmacı politikaların etkisiyle, ondan fazla işçi çalıştıran özel imalat firmalarının yüzde 44'ü İstanbul'da bulunuyordu ki bu rakam sanayi sektörünün yarattığı toplam istihdamın yüzde 51'ine tekabül ediyordu (Özmucur 1976). Şehrin farklı yerlerinde kurulmuş, sayı olarak çok daha fazla, küçük ölçekli emek yoğun üretim ya-

2 İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde Türkiye'de göç hareketleri ve kentleşme süreci üzerine örnek bir çalışma için bkz. Shorter ve Tekçe (1974).

pan imalat ve ticaret firması da bu büyümeye eşlik ediyordu. Sözün kısası, istihdam ve daha yüksek gelir arayışındaki köylüleri cezbeden inkâr edilemez bir "çekim" vardı (Danielson ve Keleş 1980; Karpat 1976). İnşaat, imalat ya da hızla büyüyen kayıt dışı hizmet sektöründe iş bulma olasılığı hiç düşük değildi. 1980'e gelindiğinde şehrin nüfusu beş milyona ulaşmıştı. Bu durum görece başarılı bir kalkınmacılık örneği sergiliyordu: Modernleşme şehirlerde gerçekleşiyor ve uygulanan politikalar kentsel büyümeyi özendiriyordu.

Tabii ki, yıllık yüzde 4-5 oranında bir kentsel büyümeye karşılık gelen böylesi bir göçün ortaya çıkardığı yeni şehirli kitlenin kentle toplumsal ve ekonomik açıdan bütünleşmesinde zamanla sorunlar çıktı. Kalkınmacılık projesinden beklentilerin hâlâ olumlu olduğu dönemlerde, şehre göç eden köylülerin şehirde iş bulacağı ve böylece ekonominin ortalama verimliliğine katkıda bulunacağı varsayımına dayanan modernleşme temelli ekonomik büyüme modelleri vardı. Bu modellerin en meşhurlarından Lewis modeli, kırsal nüfusun tarımsal üretim üzerinde hiçbir olumsuz etki bırakmadan köylerden ayrılabileceğini ve şehirdeki tarım dışı üretime olumlu bir katkı sağlayabileceğini öne sürüyordu (Lewis 1954). Ancak 1970'li yıllarda, şehre yeni gelenlerin kentte istihdamıyla ilgili iyimser beklentiler yerini daha gerçekçi görüş açılarına bıraktı. "Modern" formel sektör, bir türlü istenen düzeyde istihdam yaratamıyordu; dolayısıyla geniş bir kayıt dışı sektör oluşuyordu. Aynı dönemde, antropolog Keith Hart (1974) tarafından yazılan bir Uluslararası Çalışma Örgütü raporu, sosyal bilimleri "enformel sektör" kavramıyla tanıştırdı. Bu rapor, aynı zamanda modernleşme kuramının iyimserliğinden kesin bir kopuş olarak görüldü. Kayıt dışı sektör kavramını merkeze alan Hart'ın raporunda, göçmenlerin büyük çoğunluğunun, şehirde enformel ekonomiye dahil oldukları, sürekli ücret geliri elde edemedikle-

ri, iş ve işsizlik arasında gidip geldikleri, köyle olan bağlarını korudukları ve akrabalık ve cemaat ilişkilerinin desteğine muhtaç oldukları anlatılıyordu.

Modernleşme perspektifinden bakıldığında enformel sektör bir başarısızlığa işaret ediyordu; bu yüzden enformelin zaman içinde formele dönüşeceğini bekleyenler de hiç az sayıda değildi. Aslına bakılacak olursa, Türkiye'de şehre yeni gelenlerin deneyiminin uzun dönemli sonuçları itibariyle hiç de fena olmadığı söylenebilir. Eğer Türkiye'de mutlak bir kırdan kopuş yaşansaydı ve enformel yollara hiçbir şekilde izin verilmeseydi; büyük şehirlerde düzgün bir ücretli iş bulamayanlar çok muhtemelen en temel ihtiyaçlarını karşılamada bile ciddi zorluk çekeceklerdi. Sonuç olarak, göçmenlerin çoğu, köy ve şehir, formel ve enformel, karşılıklı yükümlülükler getiren geniş akraba ağları ve daha modern çekirdek aile arasında gidip geldikleri bir arada kalmışlık statüsünde sıkıştılar, böylece "kayıt dışı yollarla kısmi proleterleşme" durmaksızın büyüyen kent nüfusunun kalıcı ve yapısal bir özelliği haline geldi.

Türkiye'de aldığı biçimiyle ekonomik modernizasyon ve emek piyasası yoluyla bütünleşme, siyasi alanla iç içe geçmişti. Bunun nedeni hem istihdama patronaj ilişkileri aracılığıyla ulaşılması hem de daha önemlisi, göçmenleri işe ulaştıran ağların siyasi ilişkileri kullanabilme başarılarıyla öne çıkmasıydı. Göçmen topluluklarda siyasi tartışmaların çoğu yerel meseleler etrafında dönüyordu. Aslında, iş bulma dinamikleri büyük ölçüde, göçmenlerin üzerinde gecekondu yapılabilecek bir arsaya ve barınmaya ulaşabilme kolaylığıyla ilişkiliydi. Bir ev sahibi olmak, ikametin ve aidiyetin belirlenmesi demekti. Bu, büyük ölçüde yerel olarak kurulmuş ağların harekete geçirilebilmesi için bir potansiyel sağlıyordu ve öncelikle yerel düzeyde sürdürülen bir politika aracılığıyla patronaj mekanizmalarının kullanılmasını mümkün

kılıyordu. Bu yüzden, mekânsal boyut, siyasete ilişkin olarak doğrudan, ekonomik bütünleşmeye ilişkinse dolaylı olarak modernleşme anlatısına dahil edilmelidir.

Gecekondu, kayıt dışılık ve işçi sınıfı oluşumunun mekânsal dinamikleri

Gelişmekte olan ülkelerin birçoğunda olduğu gibi Türkiye'de de hızlı kentleşme, gecekondu mahallelerinin tüm kentte saçaklanarak büyümesine neden oldu. Kalkınmacı dönem boyunca şehre yeni gelenler genelde kentlerin çeperlerindeki boş arsalara derme çapma evler inşa ettiler (Tekeli vd. 1976). İlk başlarda kaçak gecekondularla dolan yerler, şehrin meskûn bölgelerinin henüz iskâna açılmamış alanlarıydı. Daha sonraları, doğal genişleme mekânı, şehrin yerleşim alanlarının yakın çevresi –fiilen sahipsiz kamu arazileri– oldu. Örneğin, İstanbul'un kentsel alanı ve kentsel ekolojisi, kentin yerleşim alanlarının, en az direnişle karşılaşılan yerlerde genişlemesiyle dönüştü. Kamu yetkilileri de büyük ölçüde siyasi kaygılarla arazilerin özelleştirilmesiyle ilgili önleyici politikalar uygulamaktan kaçındıkları için şehrin kaotik gelişimine ve de arazi mülkiyeti ve kullanımı konusunda yasal-yasal olmayan ayrımının ortaya çıkmasına katkıda bulunmuş oldular.

Her ne kadar göçmenlerin boş arsaları sahiplenmesine üstü kapalı olarak izin verilmiş olsa da, mülkiyet rejimi belirsiz kalmaya devam etti ve göçmenlere konutların (ve arsaların) tam mülkiyeti çoğunlukla verilmedi. Dolayısıyla gecekonducular açısından arsalara el konulması ve kaçak konut inşası süreçlerinin kolektif bir eylem olarak örgütlenmesi her zaman daha güvenli bir seçenek olarak kaldı (Erder 1999). Böylece kaçak arsa kullanımı ve gecekondu inşaatı hemşehrilik ağlarının güçlenmesine katkıda bulundu. Bu haliyle bü-

yük ölçüde ahlaki değerler üzerinden şekillenen büyük şehirlerdeki "konut ekonomisi" (Buğra 1998), kırsal göçmenlerin kentsel dokuyla bütünleşmesini hem ekonomik hem de sosyal olarak kolaylaştıran kurumsal bir işlev gördü.

Göçmenler arasında ortak hareket etme ihtiyacı, şehirde yerleşik hale gelmenin ilk yıllarından sonra da devam etti. "Ortak tüketim" ihtiyaçları ve özellikle de belediye hizmetleri için verilen mücadelenin kolektif olarak örgütlenmesi neredeyse bir zorunluluktu. Mahalle, ikamete dayalı kayıt dışı bir ekonominin sürdürülmesi için de uygun bir ortam sağlıyordu. İş olanakları komşular arasında bölüşülebiliyor, istihdama yönelik bilgi alışverişi amacıyla güvene dayalı ilişkiler kuruluyor ve belki de en önemlisi, mahalle içinde formel ekonomiyle ilişki kurulmasını hedefleyen enformel bir örgütlenme gerçekleşiyordu (White 1994). İkamete dayalı bu sosyal sermaye birikimi, yeni göçmenlerin hayatta kalmasını ve şehirde tutunmasını sağlayan başlıca kaynaktı.

Daha genel olarak ifade edersek, Türkiye'de büyük şehirlerde mahalle kaynaklı toplumsal ilişkiler uzunca bir süre daha formel sosyal güvenlik mekanizmalarının yokluğunu telafi edici bir işlev gördü. Birinci Dünya ülkelerinde, ücret ilişkisi aksadığında veya sürdürülemez olduğunda devletin tıpkı hastalık durumunda ya da yaşlılık döneminde olduğu gibi gelişmiş refah rejiminin araçlarıyla asgari ihtiyaçları karşılaması beklenir. Türkiye örneğinde, bu tip formel ve kurumlaşmış sosyal politika mekanizmaları görülmüyordu. Tüm yaşam gereksinimlerinin metalaşmasına karşı alınan önlemler yetersizdi, yani *decommodification* (metalaşmayı önleyici süreçler) kısıtlıydı; parasız eğitime ve temel sağlık hizmetlerine indirgenmişti. Sadece emekli devlet memurları ya da formel bir işte çalışma şansına erişmiş olanlar emeklilik hakkını elde ediyorlardı. Yoksulluk çekme olasılığı en yüksek, riskle-

re karşı en hassas ve formel iş olanaklarına en uzak olan yeni göçmenler, hiçbir sosyal sigorta ya da formel sosyal yardım uygulaması kapsamına girmiyordu. Formel mekanizmaların yokluğunda refah rejimi, sosyal ağlar aracılığıyla işleyen akrabalık ve komşuluk ilişkilerine dayanıyordu (Buğra ve Keyder 2006). Bu ağların işlemesi için en iyi koşullar komşuluğun yarattığı somut alanda işliyordu. Kendi evlerine sahip olan ve dolayısıyla bulundukları yerde geçici olmayan ailelere atfedilebilen, bir yerde kökleşmiş olma hali, temel bir aidiyet ögesiydi. Yani, konut sahibi olmak, bir yerde ikamet etmek ve bir mahalleye ait olmak, karşılıklı güven ve dayanışmanın garantisi anlamına da geliyordu. Böylece, yeni kent sakinleri sendikal hareketlere ya da işçi sınıfı hareketine katılımları ile değil, ikamet ettikleri mekâna olan bağlılıkları aracılığıyla yurttaş haline geldiler (Holston 1999).

Geçici süreli proleterleşme

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde yaşanan ekonomik büyüme 1970'lerdeki krizle birlikte sona erdi. "Örgütsüz kapitalizm" olarak da bilinen yeni dönemde, merkez ülkelerde kapitalistler, istihdam ve maaşlardan tasarruf ederek üretim maliyetlerini azaltmak amacıyla üretim ve istihdam stratejilerinde ciddi değişiklikler yaptılar. Üretim sürecinin özel beceri gerektirmeyen kısımlarının yeni sanayileşen ülkelere aktarılması suretiyle üretimin küreselleşmesi bu bağlamda hızla ivme kazandı. Bu süreçte, çalışanlar açısından uzun dönem iş güvencesi azaldı ve sosyal güvenlikle ilgili önemli gerilemeler yaşandı. Buna karşın geçici, yarı-zamanlı, kısa vadeli sözleşmelere dayalı, sosyal güvenliği ve iş güvencesi olmayan işlerin ekonomideki ağırlığı ciddi şekilde arttı. Krizin, çevre ülkeler ve yeni sanayileşen ülkelerdeki etkisi daha doğrudan oldu. Bu ülkelerde, formel iş olanakları çoğun-

lukla, kamu kuruluşlarına ve devlet destekli ithal ikameci sektör ve iş kollarındaki üretime dayanıyordu. 1970'lerdeki kriz, bu ülkeleri "modern" bir işçi sınıfı tahayyülünden vazgeçmeye zorlayarak IMF'nin (Uluslararası Para Fonu) kollarına teslim etti. Böylelikle bu ülkelerdeki istihdam yapısı daha da istikrarsızlaştı ve kayıtlı (formel) emek piyasaları oluşturma ideali daha da ulaşılamaz bir hale geldi.

Yeni ekonomik iş bölümü ve sanayileşmenin tüm dünyaya yayılmasıyla beraber, ücretli emek istihdamında küresel boyutta bir artış yaşandı. Tarımda barınamayan köylüler (birazdan ayrıntısıyla tartışacağımız gibi bu dönemde kırsal bölgelerde yaşayanlar için de işler pek iyi gitmiyordu), iş bulma ümidiyle kentsel alanlara göç etmeye devam etti. Kentlerde zaten mevcut olan ya da yeni ortaya çıkan istihdamın büyük bir bölümü yarı zamanlı, geçici ve düzensizdi. Başka türlü ifade edersek "gelirlerini ücret (nakit ya da aynî), salt geçime yönelik üretim faaliyetleri, piyasaya yönelik küçük işler ile kira ve para transferlerinin (hediyelerin de) dahil olduğu bir karışımdan elde eden", geçici süreyle proleterleşen haneler dünya ölçeğinde çoğunluk durumuna geldi. Bu nedenle artık, "yaşam boyu proleterleşmeden", yani tüm geçimini ücretten sağlayan ideal işçiden bahsedemeyiz. Ama şöyle bir sonuca işaret edebiliriz: "Kısa/orta sürelerle çalışan ücretli emekte ve bu tür emeği barındıran hanelerdeki artış, emek ve üretim süreçlerinin örgütlenmesinin en belirgin özelliği haline geldi ve dünya çapında etkili oldu." (Tabak 1996: 87).

Dünya ekonomisindeki eğilimlere paralel olarak 1980'lerden sonra Türkiye'de de iş ve istihdam ilişkilerinin yapısı ciddi ölçüde değişti. Her ne kadar Türkiye ekonomisi 1990'lardan sonra kayda değer büyüme oranları yaşamış olsa da belli başlı ekonomik sektörlerde yaratılan katma değer içinde ücret gelirinin payı yükselmedi (Boratav vd. 2000).

Hatta, kayıt dışı çalışanlar, imalat sektöründeki istihdamın yüzde 50'sine (bu oran hizmet sektörü için daha da yüksektir) ulaşarak daha da büyüdü (Öniş 2000). Sendikalı ve örgütlü işgücünün, ekonominin tamamı içindeki payı düştü ve istihdam ilişkileri daha da "esnek" hale geldi. Bu gelişmelerin bir sonucu olarak şehirlere yeni gelenler, sürekliliği olmayan, enformel ve düşük ücretli işleri kabul etmek zorunda kaldılar ve bizim burada "geçici süreli proleterleşme" diye adlandırdığımız ücretli emek oluşumu güçlü bir eğilim haline geldi. Kentler, artık yeni gelenleri eskisi kadar kucaklayıcı değildi.

Küreselleşme ve tarımsal dönüşüm

Geçici süreli proleterleşmenin önemli bir ayağını da kırdaki istihdam ilişkilerinin dönüşümü oluşturuyordu. Ulusal kalkınmacı dönemde, dünyadaki birçok ülkede olduğu gibi Türkiye'de de tarım sektörü, taban fiyat politikaları, tarımsal girdiler için sübvansiyonlar, ucuz krediler ve korumacı bir ticaret rejimiyle düzenleniyordu. Bu koşullar altında, 1950'lerden 1980'li yıllara kadar çiftçiler görece güvenli bir ekonomik ortamda yaşadılar ve piyasa çalkantılarından etkilenme düzeyleri sınırlıydı. 1980'lerden sonra IMF ve Dünya Bankası'nın himayesi altında ekonominin neoliberal yeniden yapılandırılışını takiben kamu harcamalarını kısmaya ve gıda pazarlarını liberalleştirmeye yönelik birçok yapısal reform ve önlem uygulamaya kondu. Her ne kadar bu süreç 1990'larda yavaşladıysa da, özellikle 2001 krizi sonrası, IMF ve Dünya Bankası destekli, tarım sektörünü daha da liberalleştirmeyi hedefleyen bir ekonomik reform paketinin yürürlüğe girmesiyle, devletin tarım alanındaki uyguladığı politikaların nitelikleri ciddi şekilde değişti. Birçok üründe taban fiyat uygulaması terkedildi, tarımsal girdilere verilen süb-

vansiyonlar ve krediler kaldırıldı, tarımda alıcı konumunda olan TEKEL gibi kurumlar özelleştirildi ve tarım/gıda ticaret rejimi ciddi ölçüde liberalleşti. "2000'lerde Devlet ve Tarım" makalesinde ayrıntılı şekilde incelendiği gibi destek politikalarının bir kısmı seçici bir şekilde 2000'lerde yeniden uygulamaya konulduysa da 1980 sonrası dönemde tarım ve gıda rejimi daha liberal özellikler taşıyordu.

Ayrıca, küreselleşme tarımdaki ürün zincirlerinde bir uluslararasılaşmaya yol açtı. Dünya Ticaret Örgütü ve Uluslararası Para Fonu gibi uluslararası kuruluşlar tarafından kurumsal arka planı oluşturulan bu uluslararasılaşma neticesinde fikrî mülkiyet haklarından tutun da ürün fiyatlarına varıncaya kadar hemen hemen her alanda ve hemen hemen her ülkede global gıda ve tarım şirketleri egemen konuma geldiler. Bu koşullar altında dünyadaki çiftçilerin neredeyse tamamı hem girdi hem ürün piyasalarındaki dalgalanmalara karşı çok daha korumasız bir konuma geldiler. Bu sürece paralel olarak, Türkiye'de de son yıllarda toprak, emek, kredi, girdi ve ürün piyasalarında radikal değişiklikler yaşandı. Bu durum, kıyı bölgeler başta olmak üzere kırsal bölgelerde giderek artan bir belirsizlik ve güvensizlik duygusuna neden oldu. Piyasalarda ve teknolojide yaşanan radikal dönüşümlerle beraber köylüler için görece durağan kırsal yaşam parametreleri de derin bir değişim süreci içine girdi. Tarımsal girdiler giderek artan bir biçimde metalaştı: Dış ticaret ve sermaye rejiminin liberalleşmesi, tohum, gübre ve tarım ilaçları gibi girdilerle ilgili pazarların hızla ticarileşmesine ve uluslararasılaşmasına neden oldu. Ürün tarafında ise, büyük perakendecilerin ve gıda şirketlerinin, tüm dünyaya yayılmış esnek tedarik ağları kurmaya yönelmesi küresel bir eğilim haline geldi. Bu durum elbette Türkiye'deki tarım-gıda pazarlarının işleyişini de derinden etkiledi. "Tarım ve Gıda Üretiminin Yeniden Yapılanması" makalesinde ayrıntılı tar-

tıştığımız gibi büyük perakendeci şirketlerin ve süpermarket zincirlerinin gıda sektöründeki ağırlığı arttı. Genelde pahalı düzeylerde seyreden girdi fiyatları ve ürün piyasalarındaki istikrarsız (ve genellikle düşük) ürün fiyatları arasında sıkışan üreticilerin önemli bir kısmı giderek artan oranda özel bankalardan kredi almak ve tefecilere borçlanmak zorunda kaldı. Artan borçlanma, özellikle daha az toprağı olan ve sermayesi kısıtlı üreticiler için üretim risklerini artırarak pazara olan bağımlılığı daha da derinleştirdi.

Küreselleşme ve tarımsal dönüşüm hakkında anlatılanların merkezinde özellikle tarımsal girdi ve ürünlerde artan metalaşma ve finansallaşma vardı. Metalaşmanın daha yıkıcı olması muhtemel bir boyutu ise tarımsal üretimin belki de en hayati girdisiyle yani toprakla alakalı. Epeydir tarımsal üretim, toprağın tek olası kullanım şekli olmaktan çıkmış durumda. En başta turizm sektörünün büyümesi, topraktaki metalaşmaya büyük bir ivme kazandırdı. Ağırlıklı olarak şehirli orta sınıfların kullanımına yönelik yazlıkların yanı sıra turistik tesislerin (otel, tatil sitesi, golf tesisleri, parklar, vs.) yapımına tahsis edilen toprak miktarının 1980'ler sonrasında katlanarak artması, geleneksel olarak tarımla alakalı ya da üreticilerin refah düzeylerini doğrudan ilgilendiren faaliyetler için kullanılan topraklar üzerinde önemli bir baskı yarattı. Bu dönemde daha önceden otlak, yakacak odun ve evle ilgili diğer ihtiyaçları için köylülerin oldukça yoğun şekilde kullandığı mera, orman gibi köyün ortak arazisi olarak düşünülen araziye erişim azaldı. Bu toprakların bir kısmı hızla metalaşırken, geleneksel köy ekonomisinin temel direklerinden toprak da piyasa zihniyetinin hâkimiyeti altına girmiş oldu.

Küreselleşme döneminde yaşanan tarımsal dönüşümün sonuçları üreticiler açısından elbette bölgeden bölgeye farklılıklar gösteriyor. İç Anadolu'daki tahıl, bakliyat ve şeker

pancarı çiftçilerinin, sürekli değişen fiyatlara ve pazar koşullarına bakarak üretim kararlarında esnek davranmaları hep daha zordu. Çünkü bu ürünlerin emek-yoğun olmaması ve mekanizasyona dayanan üretim için gerekli girdi teknolojilerinin yüksek sabit maliyetleri, ürünler arasında geçişin sınırlı olacağı anlamına gelir. İç bölgelerdeki üreticiler, hane içi nüfusla ilgili kararlarında tarımsal işletmelerinin emek ihtiyacını karşılamaya uygun şekilde davranırlar. Bu nedenlerle sözü edilen bölgelerde nüfus nispeten istikrarlıydı ve ailede ek gelir elde etmek amacıyla kullanılabilecek fazladan bir emek potansiyeli bulunmamaktaydı. Ancak bu durum Akdeniz ve Ege'nin özellikle kıyı bölgelerindeki köylerde iş fırsatı kollayan gençlere sahip haneler için pek geçerli değildir. Zira ticari tarım ve turizmden kaynaklanan fazla emek talebi ve bu talebin sağladığı ekonomik fırsatlar, bu bölgedeki hanelerin daha oynak bir strateji izlemesine olanak tanır. Nitekim, nüfus yoğunluğu yüksek ve demografik çeşitlilik açısından daha zengin kıyı şeridi köylerinde, yeni ve değişik emek-yoğun ürünleri yetiştirmeye, tarım-dışı iş olanaklarını değerlendirmeye ve girişimcilik gerektiren ticari faaliyetlere yönelmeye dair ilgi, arayış ve denemeler daha sık görülüyor.

Tarım dışı gelirlerin çeşitlenmesi ve geçici süreli proleterleşme

Yapısal uyum ve ekonominin liberalleştirilmesine yönelik politikalar, çalışan sınıfların hayatını genelde ekonomik açıdan çok zorlaştırdı. Bunun sonuçlarından kırsal kesimlerde yaşayanlar da paylarına düşeni aldı. Tarım pazarlarının aşamalı olarak liberalleşmesi ve tarım ürünlerine verilen devlet desteğinin azalması tarımdan elde edilen gelirlerde bir düşüşe neden oldu ve kırsal kesimde yaşayanları ek gelir getire-

cek tarım dışı işlere yöneltti.[3] Bu süreç, büyük ölçüde kırsal bölgelerdeki alternatif istihdam kaynaklarının gelişmesiyle –özellikle de turizm ve inşaat sektörlerindeki büyüme sayesinde– desteklendi. Böylece özellikle köylerdeki genç nüfusun büyük şehirlere göçü yavaşladı. Geçici ya da mevsimlik özellikler gösteren işlerde çalışan gençler, köylerde ikamet etmeye devam ettiler.

Tarım dışı istihdam olanaklarının mevcudiyeti ve çeşitliliği elbette bölge ekonomisinin durumuyla yakından alakalı ve bölgeler arasında büyük farklılıklar gösteriyor. Kıyı bölgelerinin ekonomisinde aslan payının turizm sektöründe olduğunu biliyoruz. Turizmde doğrudan ya da dolaylı olarak ne kadar istihdam yaratıldığına ilişkin rakamlar mevcut olmasa da Türkiye'ye gelen turist sayısı sürekli olarak artmaktadır. 2011 yılında ülkeye gelen turist sayısı 30 milyonu geçmişti. İstihdamı ölçmek kolay değilse de turizm sektöründe doğrudan çalışan sayısı bir milyona yakın olarak tahmin edilmekte. Genelde kullanılan katsayıya göre bu rakam 1,5 milyon dolaylı istihdam anlamına gelir: Yani toplam 2.5 milyonluk, ama çoğunluğu mevsimlik olan bir işgücünden söz edilebilir (Yıldız, 2011). Büyük otel ya da tatil köylerinin tipik istihdam modeli, personelinin yaklaşık dörtte birini tüm yıl, gerisini ise Mayıs ile Ekim ayları arasında turizm sezonu için işe almaktır. Müşteriyle doğrudan ilişki gerektiren resepsiyon memurluğu gibi pozisyonlarda çalışacaklar için eğitim ve tecrübe işe alımlarda aranan koşullar arasındayken, arka planda çalışan temizlik görevlileri ya da mutfakta ve bahçede çalışan daha kalabalık ekip civar köylerden istihdam edilir. Turizmle alakalı tezgâhtarlık, şoförlük, seyyar satıcılık gibi diğer faaliyet alanlarında

---

3 Diğer çevre ülkelerde de benzer gelişmeler görülüyor. Güney Amerika, Afrika ve Asya'daki ülkelerde, gelirlerinin büyük kısmını tarım dışı faaliyetlerden elde eden kırsal ailelerin sayısı giderek artmaktadır (Rigg 2006; Kay 2006).

çalışan kıyı bölge köylüsü gençlerin sayısı da azımsanamayacak kadar fazladır. Ancak, Orta veya Doğu Anadolu'dan gelen geçici olarak kıyı bölgelerde konaklayan ve turizm tesislerinde çalışan köy kaynaklı başka bir grup işçi de vardır (bkz. Aykaç 2007). Son zamanlarda kıyı bölgelerdeki şehir merkezlerinin ve hatta köylerin nüfusunun artmasında bu bahsettiğimiz istihdam akışları önemli bir rol oynadı. Öyle ki turizm merkezlerinin yakınlarındaki birçok köyde doğu bölgelerinden gelen göçmenlerin yerleştiği Kürt mahalleleri bulunuyor.

Turizm istihdamının olmadığı diğer bölgelerde de benzer eğilimlerden bahsedebiliriz. Sönmez (2001) 1990'da Doğu Karadeniz bölgesinde, fındık üretiminin geleneksel olarak temel üretim faaliyeti olduğu bir köyde yapılan saha çalışmasına dayanarak, köy hanelerinin çoğunda harcanabilir gelirin önemli bir kısmının tarım dışı işlerden elde edildiğini belirtiyor. Sönmez'e göre gündelik ihtiyaçların karşılanmasında pazara olan bağımlılığın artması ve fındık yetiştiriciliğinden gelen gelirin görece düşmesi, birçok ailenin tüketim ihtiyaçlarını karşılamak için tarım dışı sektörlerde istihdama yönelmesinde önemli rol oynamış. Ertürk'ün (1998) Anadolu'da on dört köyde yapılan saha araştırmasına dayanan çalışmasını okuduğumuzda da tarım dışı gelir faaliyetlerine yönelme konusunda buraya kadar söylediklerimize paralel eğilimlerin öne çıktığını görüyoruz.

Toparlayacak olursak, son yıllarda geçinebilmek için ek gelir kaynaklarına ihtiyaç duyan birçok köylü hanede hane üyelerinden genellikle daha genç olanlar köy dışında, doğrudan tarımla ilişkili olmayan işlere yöneldi. Ancak bu dönemde yoğunlaşan tarım dışı istihdam, kalıcı bir kırdan kopuşa yol açmadı. Ekonomik zorluklar yaşayan köylülerin daha büyük şehirlere göç ettiği önceki dönemlerin aksine, günümüzde köylülerin köyde yaşamaya devam ettiği ve

günlük, haftalık veya mevsimlik olarak işe gidip geldiği daha yaygın olarak gözlemlendi. Daha kalıcı tarım dışı işlerde çalışanlar için bile bu eğilimden sapmalar pek görülmüyor. Örneğin köylerinin yakınlarındaki küçük fabrika ve atölyelerde çalışan gençler köyde yaşamaya devam ediyor. Kısacası, kırsal bölgelerde tarım dışı gelir imkânlarının ortaya çıkışında önemli bölgesel farklılıklar olsa da, geçici süreyle ücretli emek oluşumunun Türkiye kırsalının kalıcı bir özelliği haline geldiğini söyleyebiliriz.

Zorla mülksüzleştirilmeye dayalı kısmi proleterleşme

Burada bahsedeceğimiz üçüncü ücretli emek oluşum çizgisinin tarihsel arka planını kavrayabilmek için özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesindeki tarımsal yapıların gelişimini hatırlamak gerekiyor. 1950-1975 yılları arasında yaşanan ekonomik gelişme döneminde tarım sektörü pazara dönük ve teknoloji yoğun üretimin yaygınlaşması temelinde ciddi bir dönüşüm geçirirken, geleneksel köylülüğün önemli bir kısmı Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun yoksul bölgelerinde yaşamaya devam etti. Buradaki köylüler daha çok kendi geçimlerine yönelik tarımsal faaliyetlerde bulunuyorlardı. Aslında bu bölgelerde yaşayan Kürt köylüler hemen her zaman ekonomik ve toplumsal anlamda ülkenin diğer bölgelerinden oldukça farklı, daha izole ve dezavantajlı bir konumda bırakılmışlardı. Örneğin, Birinci Dünya Savaşı sonrasında Doğu Anadolu'da ekonomik olarak hiçbir kıpırdanma olmadı; hatta bu bölge diğer bölgelerle kıyaslandığında daha da yoksullaştı. Cumhuriyet döneminde işbaşına gelen hükümetlerin çoğu, Kürt aşiret reisleri ve toprak ağaları ile onlara bağlı köylüler arasındaki bağımlılık ilişkisini desteklediler ve buradaki büyük arazi mülkiyetine dayalı

toprak yapısını değiştirmek için çaba göstermediler. Devletin bölgeyi geliştirme ve modernleştirme konusunda gösterdiği tek yoğun çaba, Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) çerçevesinde ortaya çıktı. GAP'ın en çok telaffuz edilen amaçlarından biri, sulama koşullarını geliştirerek bölgedeki tarımsal üretimi dönüştürmek ve modernleştirmekti. Ancak, GAP'la gelen sulamanın etkisi uzun süre Urfa Harran Ovası gibi yerlerle sınırlı kaldı. Buralarda bile fazla su kullanımından dolayı toprak hızla verimliliğini kaybetti ve başta pamuk olmak üzere birçok üründe istenilen verim ve üretim artışı sağlanamadı. Bu arada 1990'larda suyun geldiği ilk yıllarda ortaya çıkan üretim artışına bağlı olarak yaşanan zenginleşmeden nasibini alanlar arasında sadece büyük toprak sahipleri bulunmaktaydı. Dolayısıyla GAP'ın ilk yıllarındaki kısmi dönüşüme rağmen toprak mülkiyetindeki büyük kutuplaşma devam etti ve topraksız köylü nüfusun oranı pek değişmedi.

Esas büyük dönüşüm 1990'lardaki savaşla geldi. Türkiye'nin diğer bölgelerine göre pazarla daha az bütünleşmiş, Doğu ve Güneydoğu illerinde özellikle de dağlık bölgelerde yaşayan Kürt ağırlıklı nüfus, 1990'lı yıllarda bölgede devam eden savaş yüzünden köylerinden ve mezralarından zorla çıkarıldı. Bu dönemde güvenlik güçleri tarafından yıkılan ve boşaltılan köylerin sayısı çok fazlaydı. Bunun sonucunda, daha önce üzerinde tarım ve hayvancılık yapılan topraklar terkedilmek zorunda kaldı ve buralardaki köylüler kitlesel olarak bölgedeki şehirlerin yanı sıra başta İstanbul, Ankara ve İzmir olmak üzere batı bölgelerdeki büyük şehirlere göç etti (H.Ü. Nüfus Etütleri Enstitüsü, 2006). 1990'lar ve sonrasında bölgede Van, Batman, Diyarbakır, Urfa ve Mersin gibi illerin nüfusu ciddi şekilde arttı. Bütün bu şehirlerde eski köylü Kürtler süratle şehirli bir alt sınıfa dönüştü (Sönmez, 2008). Böylece Türkiye'de tarım sorununun son kalın-

tıları da –tarihte sıkça görüldüğü gibi zorla– çözülmüş oldu (bkz. Bernstein 2006). Köylülükten kopuşa yönelik bu son hamlenin sonucu, pazar koşullarının kırsal nüfusun tamamına hâkim olması oldu.

Şehirlere son yirmi yılda gelen Kürt göçmenlerin karşılaştıkları koşullar, daha önceki göç dalgalarından farklıydı. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, daha önceki dönemlerde şehirlere gelenler daha avantajlıydı. Ortalıkta hem daha çok iş imkânı vardı hem de barınma ve genel olarak yaşama anlamında koşullar daha elverişliydi. Ayrıca, göç veren yerlerin toplumsal ve ekonomik değişimine paralel olarak göç kararının arkasındaki motivasyonlar da değişikti. Önceki göç akışlarıyla karşılaştırıldığında bu sefer ön planda olan "itici" faktörlerdi. Zaten ülkenin en fakir bölgeleri olan bu yerlerde son yirmi yılda yaşanan yıkım, Kürt köylüleri büyük şehirlere doğru itti. Bu yıkım öncelikli olarak etnik/ayrılıkçı savaşla ilişkiliydi; ancak bu bölgeleri ulusal ekonomiye entegre etmeye yönelik kalkınma projelerinin başarısızlığını da unutmamak gerekir. Silahlı çatışma, güvenliğin olmaması, tarımsal ürünlere (özellikle et, süt gibi hayvansal ürünlere ve sonra da tütün ürünlerine) verilen devlet desteğindeki kayda değer düşüş ve 1990'ların ilk yarısında köylerin ordu tarafından zorla yıkılmaları sonucunda tarım ve hayvan yetiştiriciliğinde yaşanan ciddi çöküş kırdan şehre doğru hızlı ve uzun süreli bir göç dalgasına neden oldu (Yükseker 2009: 266).

Yerlerinden edilen bu göçmen nüfusun büyük bir kısmı için geri dönülebilecek bir yer artık yoktur. Resmi rakamlara göre binden fazla köy zorla boşaltılmış ve bir daha kullanılamayacak biçimde tahribata uğramıştır. Yani bu yeni göçmenlerin, geldikleri yerlerde sahip oldukları mülk ya da akrabalık bağlantıları aracılığıyla kendilerine ek gelir sağlayacak (para bakımından olmasa bile aynî olarak) bir ilişki sürdürme ihtimali zayıftır. Şehre yeni gelen göçmenlerin ço-

ğunluğu eski ve görece uzak gecekondu mahallelerinde kiracı oldukları için toplumsal hiyerarşide belirgin bir biçimde daha düşük bir konumdadırlar. Daha da önemlisi, Kürt göçü dalgası daha önceki dönemlerde olduğu gibi aynı köyden insanların zamanla zincirleme bir şekilde şehre geldikleri modele benzemiyordu. Bu son göç dalgası hem ani olmuştu hem de maddi anlamda birçok imkânsızlığa gebe ve mekânsal olarak dağınık bir yapı sergiledi. Dolayısıyla eski göçmenlere kıyasla yeni göçmenlerin yararlanabileceği "sosyal sermaye" çok daha sınırlıydı (Şen 2002). Bu koşullar altında şehre yeni gelenlerin barınmaktan iş bulmaya varıncaya kadar birçok temel ihtiyaçlarını karşılayabilmek için yararlanabilecekleri dayanışma ağlarının yokluğu, toplumsal hiyerarşideki düşük konumlarını pekiştirici bir rol oynadı (Işık/Pınarcıoğlu 2001).

Kentlerdeki yeni Kürt göçmenlerin çoğu, sokak köşelerindeki işçi pazarlarından işe alınan yevmiyeli işçiler ya da "kendi hesabına çalışan" sokak satıcıları oldu. İstanbul'daki biraz daha şanslı göçmen aileler, küçük ya da orta ölçekli konfeksiyon sektörü için ucuz emek kaynağı haline gelirken göçmenlerin çoğu, ücretlerin aşırı düşük olduğu enformel gündelik işlerde çalışmaya başladı (Yükseker 2009). Bunların yanı sıra Kürtler sıklıkla kültürel ve siyasi dışlanma tehdidiyle karşı karşıyaydılar. Dışlanan ve hayatta kalmak için daimi olarak dışarıdan bir yardıma gereksinim duyan, işsizlik ve kendi hesabına çalışmak ile geçici ve enformel işler arasında gidip gelen bu kesimin kalıcı bir alt-sınıfa (*underclass*) dönüşmesi tehlikesi mevcuttur.

Sonuç

Türkiye'de işçi sınıfı oluşumu sürecini şekillendiren temel unsur, tarım ekonomisinin mülkiyet yapısı oldu. Birinci

Dünya Savaşı'ndan sonra işgücü eksikliğiyle başlayan süreç boyunca kırsal bölgelerde topraksızlık ve ücretli istihdam ender rastlanan durumlardı. Aşiret yapılarının varlığını sürdürdüğü doğu bölgeleri bir istisna teşkil ediyordu. Buralarda, köylülerin toprak ağasına bir miktar kira ödediği bir ortakçılık şekli hâkimdi; ancak daha da önemlisi toprak ağası sınıfının toplumsal ve siyasi hâkimiyetine meydan okunması oldukça zordu. Zaten bu bölgedeki ekonomik geri kalmışlık göçün tahayyülünü bile imkânsız kılıyordu. Türkiye'nin diğer bölgelerinde İkinci Dünya Savaşı'nın bitmesiyle uygulamaya konulan Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ekilen alanların miktarını üçte-bir oranında artırdı ve tarımsal ekonominin ağırlık merkezini mülk sahibi tarafından pazara yönelik üretim için kullanılan küçük tarımsal işletmelere kaydırdı. Bu yaygınlaşmış mülkiyet dengesi, Türkiye deneyimini, Giovanni Arrighi'nin incelediği Afrika'nın güneyinde hâkim olan modelden (1970) ziyade yine Arrighi ve arkadaşları tarafından ayrıntılı bir şekilde tartışılan Doğu Asya modeline (2010) yaklaştırdı.

Doğu Asya örneğinde köylü topraktan tamamen kopmamıştı; bilakis kapitalist gelişmenin temel itici gücü köy kökenleriyle yakın bir ilişkiyi devam ettiren bir işgücü olmuştu. Bu modelin kayda değer yanı, Arrighi ve diğer yazarların tabiriyle, muhtemelen daha sürdürülebilir bir proleterleşme yolu olmasıdır. Burada kente gelen işçi, köydeki ailesiyle ilişkisini devam ettirir ve kendi yeniden üretimi için bu ilişkiye bel bağlar. Bu, işçinin kendisinin ve ailesinin yeniden üretimi için sadece kendi emeğinin gelirine bağımlı olduğu topyekûn kırdan kopuşla karşılaştırıldığında işçiye daha güvenli bir yaşama imkânı tanır. Topyekûn kırdan kopuş örneğinde, çalışarak kazanılan ücret gelirinin tek alternatifi, akrabalar ya da devletten gelecek yardımlar ya da para aktarımlarıdır. Köyle ilişki sürdüğü takdirde, geçimlik gelir, be-

lirsiz ve istikrarsız olmakla birlikte, kısmen tarımdan sağlanabilir. Japonya'da olduğu gibi bu gelir emeklilikte önemli bir kaynak olur. Sosyal güvenlik düzeyi ve buna bağlı refah iki örnekte kayda değer şekilde farklı olacaktır. Tanımladığımız üç ayrı yoldan sadece 1990'larda ortaya çıkan ve daha çok Kürt nüfusu içeren çizgi mülksüzleştirilmeye dayalı bir proleterleşme olarak gösterilebilir; çünkü söz konusu nüfusun çoğunun tarım geçmişiyle olan bağlantıları zorla kopartılmıştır. Aslında zorla göç ettirilmiş Kürt kökenli göçmenlerin çoğu, sadece ücret geliri ve sosyal yardımlar ile geçiniyorlar. Bu yüzden Kürtlerin batıdaki ve doğudaki kentlere göçü, hem resmi makamlar hem de sivil toplum nezdinde ciddi bir endişeye, sosyal politika arayışına ve köye "geri dönüş" için teşvikler sağlayarak yeni göçmenleri yeniden kıra ve tarıma yöneltmenin yollarını bulmayı hedefleyen girişimlere sahne oluyor.

Şehirlere daha önce göç eden mülksüzleştirilınemiş göçmenler (bu makalede birinci proleterleşme modeli olarak nitelenen) şüphesiz ki şehre geldiklerinde çok sayıda sorunla, zorlukla, kötü koşullarla ve farklı dışlanma şekilleriyle karşılaştılar; ancak bu göçmenler için her zaman geri dönüş seçeneği ve yeniden üretimleri için gerekli harcamaların yükünü geride bıraktıkları aileleriyle paylaşma fırsatı vardı. Dahası, geride kalan ev halkı da yeni durumdan faydalanıyordu: İyi zamanlarda kaynakların akışı şehirden köye doğru olacaktı. Göçmenler ve aileleri yazın ya da hasat zamanında memleketlerine gittiklerinde –ki bu şaşırtıcı bir şekilde şehirlerde çok uzun süredir oturan göçmen ailelerin bile büyük bir kısmı için geçerli olan bir pratiktir– tüketim malları köye, kışlık zahire de şehre gitmiş olur. Bu bağlantının dolaylı bir sonucu, köylerin böylelikle farklı tüketim malları ve tüketim standartlarıyla tanışması oldu, bu da yeni talepler ve beklentiler yarattı. Bu durumun, üretimin coğrafi anlamda

daha yaygın bir talebe seslenmek zorunda kaldığı farklı bir sanayileşme modeline yol açtığı öne sürülebilir. Büyük ölçüde şehir ve köy arasında süregiden bağlantılar aracılığıyla yaratılan bu talep, ekonomik coğrafyaya ilişkin sonuçlarının yanı sıra yerel pazarın genişlemesine ve yoğunlaşmasına da katkı sağladı. Ulusal sanayi ürünlerine yönelik yerel pazarın hızla genişlemesinin, Türkiye'nin ekonomik büyümesinin anahtarı haline geldiğini iddia etmek yanlış olmayacaktır.

Arrighi, Aschoff ve Scully'nin (2010: 436) öne sürdüğü gibi kırdan topraksız kalarak kopmak, "Güney Ülkeleri'nin en azından bir kısmının, muhtemelen de birçoğunun gelişmesi önündeki temel engellerin kaynağı haline gelebilmektedir." Topraksızlaşma çaresiz işçiler anlamına gelir, bu ise düşük ücretlere yol açar. Düşük ücretler yoksulluk demektir ve tabii ki bu haliyle de yerel pazarın gelişmesini engeller ve devletin iş gücünün yeniden üretiminde düşük ücretten kaynaklanan eksiklikleri karşılamasını zorunlu kılar. Arrighi, Aschoff ve Scully'nin de belirttiği gibi "[Ç]in ve diğer Doğu Asya ülkelerinin kalkınmadaki başarısı, mülksüzleştirme *olmadan* kırsal kalkınma ve sanayileşme geleneği üzerine kuruldu. Bu seçenek, Afrika'nın güneyinin büyük bir kısmını şekillendiren, mülksüzleştirme yoluyla birikim geleneğinden radikal bir şekilde farklıdır. Güney Afrika pratiği yerel pazarları daralttı, yeniden üretim maliyetlerini artırdı, emek gücünün kalitesini düşürdü; Doğu Asya'daki gelişme biçimi ise yerel pazarları genişletti, yeniden üretim maliyetlerini düşürdü ve emek gücünün kalitesini artırdı" (*a.g.e.*). Aynı sonuçlar Türkiye örneği için de geçerlidir. Başından beri mülksüzleşme olsaydı, bunun yol açacağı proleterleşmenin getireceği düşük gelirler, Türkiye'nin neoliberal dönüşe kadar başarılı bir şekilde sürdürdüğü ulusal kalkınmacı rotasını kesintiye uğratacak ve son yirmi yıldaki küresel rekabete geçiş için gerekli birikime muhtemelen izin vermeyecekti.

Üreticiliği ücretli istihdamla birleştiren, yaşamlarının bir döneminde proleterleşen ama köyde yaşamaya devam eden işçilerin ortaya çıkardığı ikinci modelin bir sonucu tarımsal dönüşümler çerçevesinde hissediliyor. Genel beklentilerin aksine, Türkiye'deki küçük meta üreticileri aile işletmeleri olarak hayatta kalmayı başardı ve toprak ve teknoloji birikimi elde etti. Kendi tarımsal işletmelerine sahip hanelerde geçici süreli işçilerin ücret geliri, hane ekonomisini sürdürmeye yardım eden ve üretimden kaynaklanan kazancı destekleyen ek bir gelir haline geldi. Bu işçiler, tarlayı ya da köyü terk etmeden, yani kentli işçi sınıfının bir parçası haline gelmeden kendilerini öncelikle küçük üretici olarak görmeye devam ettiler. Kendilerine ait toprakları işledikleri ve böylece köy cemaatinin devamlı üyeleri oldukları için kendilerini tarım işçisi olarak da görmediler. Burada yine bir parantez açarak, köylerde oturan fakat anlattığımız duruma istisna teşkil eden bir toplumsal grubun mevcudiyetinin altını çizmeliyiz. Doğu'da kendi köylerinden çıkarılmadan önce mevsimlik işçi olarak istihdam edildikleri tarım arazilerinin yakınında yer alan Batı Anadolu köylerine ve kasabalarına yerleşen Kürt nüfusun sayısı son yıllarda artmıştır. Eskiden mevsimlik işçi olarak batıya gelen fakat zaman içinde, aileleri ile birlikte sürekli kalmaya karar veren bu gruplar genellikle tarım için yeterli ölçekte toprak satın alamıyorlar. Bu nedenle de etnik farklılığa ek olarak, gelirlerinin büyük kısmını üreticilikten değil işçilikten elde ettikleri için de, köyün yerlilerinden farklı daimi yabancılar olarak algılanma ihtimalleri yükseliyor. Kürt nüfusun oturdukları evler ve mahalleler bu durumun en yalın göstergesidir, çünkü köyün ya da şehrin dış çeperlerinde merkeze ve yerli gruplara göre oldukça izole bir konumda bulunurlar.

Burada son olarak, farklı proleterleşme yolları ve sosyal politikalar arasındaki ilişkiyi irdelemek gerekiyor. Türkiye

örneğinde, formel sosyal politikaların başlangıcıyla mülksüzleştirilmiş bir işçi sınıfının ortaya çıkışı arasında doğrudan bir ilişki var. Türkiye kapitalizm tarihinin büyük bölümünde sağlık ve emeklilikle ilgili sosyal haklar sadece formel istihdam için geçerliydi. Bunun dışında, şehirlerdeki kaçak konut inşasına resmî makamların göz yummasında görüleceği gibi, ancak zımnî bir sosyal politikadan söz etmek mümkündür. Ancak, kırdan kopmuş ve mülksüzleştirilmiş Kürt köylülerin büyük şehirlerin fakir mahallelerine yığılmasından itibaren hükümetler dikkatlerini sosyal yardımlara ve ücretsiz sağlık hizmetleri gibi programlara, daha formel bir şekilde yöneltme ihtiyacı hissettiler. Aslında, 1990'lara kadar Türkiye'deki siyasi elitin düşünce tarzını karakterize eden, ailelerin ve cemaatin hayat boyu karşılaşılacak riskleri enformel yollarla çözebileceğine dair bir inançtan bahsedilebilir. Oysa, özellikle 2000'li yıllarda modern bir devletin yeni tür sorumluluklar üstlenmesi gerektiğini kabul etmeye yönelik yeni bir yönelim ortaya çıktı. Bunun, neoliberalizmin farklı bağlamlarda neden olduğu mülksüzleştirmelere cevap niteliği taşıyan küresel bir eğilimin parçası olduğu bile öne sürülebilir (Seekings 2008). Sosyal politikanın formelleşmesi, toplumsal yapının, işçi sınıfının yeniden üretimi için ücret gelirine çok daha fazla bağımlı olacağı mutlak kapitalizm yönünde dönüştüğünün ve devletin sosyal politikasının artık saf kapitalizme daha yakın bir dünyaya göre ayarlandığının bir belirtisidir. Bu dünya, piyasa dışındaki bütün ekonomik bağlardan "özgürleşmiş" işçilerin var olduğu bir dünyadır.

DEĞİŞEN KÖYLER VE TARIM TARTIŞMALARI

Kent-kır ilişkisini yeniden düşünmek neden önemli?

Tarımsal yapıların değişen nitelikleri ile kent ve kır arasındaki ilişkiyi yeniden düşünmenin, kalkınma sürecine ilişkin anlayışlarda ve bu sürece ilişkin politika arayışlarında kökten değişimler gerektireceği çok sayıda politika alanı bulunuyor. Biz bu makalede bu alanların ikisine odaklanıyoruz: Nüfus dinamikleri ve tarımsal gelir (destek) politikaları. Burada nüfus dinamikleri konusu, kırsal ve kentsel demografik süreçlerdeki değişimlere işaret ediyor. Modernizasyon ve kalkınma literatürlerinde kırsal göçün hız kesmeden devam edeceği ve kentsel nüfusun sürekli artacağı varsayılır. Kentleşmeye ilişkin beklentiler, altyapı, sağlık ve eğitim hizmetlerine yapılan yatırımlarla ilgili kararlar da bu varsayım etrafında şekillenir. Bürokratlar ve politikacılar da gecekondulaşmayla kendini gösteren hızlı şehirleşme sorunlarıyla baş edebilmek için her zaman hazırlıklı olmak zorundadır. Ancak nüfus dinamikleri sözünü ettiğimiz varsayımdan fark-

lılaşma gösteriyorsa, bir başka deyişle kırsal göçün sürekli olacağı varsayımı artık geçerli değilse, var olan politika paradigmalarıyla birlikte yatırım kararlarının da değişmek zorunda kalacağı ortadadır. Ayrıca kentin toplumsal yapısını, kentleşen nüfusun sosyolojik çerçevede nereye oturacağını ve nasıl içerileceğini yeniden düşünmek gerekecektir. Haliyle bu durumun kentsel yönetim modelleri ile sağlık, eğitim ve iskân planlaması ve yatırım kararlarına gayet açık etkileri olacaktır. Kısacası, önemli sonuçlara gebe dönüşüm emareleri gösteren nüfus dinamikleri alanına yakından bakmak bu makalenin ana hatlarından birini oluşturuyor.

Büyük ölçüde kırsal kesime yönelik sübvansiyon ve fiyat destekleme programlarıyla şekillenen tarımsal gelir politikaları alanında ise yine örtük bir varsayımın belirleyici olduğunu görüyoruz. Bu varsayıma göre, kırsal nüfus tarımsal ürün üreticisidir. Ayrıca, her kırsal hane belirli bir üründe uzmanlaşır: Örneğin Karadeniz köylüleri fındık veya çay üretirler, Orta Anadolu'dakiler ise hububat, şeker pancarı veya bakliyat. Tütün üreticilerinin de tek gelir kaynağı tütün mahsulüdür. Köylülerin gelirleri çok büyük ölçüde tarımsal girdi ve ürün satış fiyatlarına bağımlıdır; devlet politikaları da bu fiyatları değiştirebildikleri kadarıyla, gelirleri büyük ölçüde belirleme şansına sahiptir. Şüphesiz ki bu varsayımlar, hâlâ büyük ölçüde işlerliklerini yitirmemiştir ve çok önemli kısmını tarımsal üreticilerin oluşturduğu kırsal kesimdeki nüfus için hâlâ geçerlidir. Bununla birlikte 1980'ler sonrası dönemde Türkiye ekonomisindeki yapısal dönüşümlere paralel olarak kırsal bölgelerdeki yaşama, çalışma ve üretim koşulları da ciddi bir değişiklik geçirmiştir. Bu çerçevede bu yazıda üzerinde duracağımız temel savlardan birisi şu: Türkiye'de salt tarımdan geçinen kırsal nüfus azalmakta ve gelir faaliyetlerinin çeşitliliği açısından giderek artan oranda kırsal nüfus kentsel kesimlerle benzeşen

şartlarda yaşamaktadır. Dahası, son yıllarda tarımda ve gıda sektöründe küresel düzeyde yaşanan yeniden yapılanma süreci içerisinde farklı üretim/emek kontrol biçimlerinin ağırlık kazanmasıyla birlikte, üreticinin eline geçen gelir bire bir destekleme politikalarına bağlı olmaktan çıkmıştır. Hiç kuşkusuz böyle bir gelişme gelir politikaları açısından ciddi sonuçlar içermektedir. Bu durumda tarımsal fiyat destek politikalarının kırsal nüfusun gelirleri üzerinde ancak kısmi bir etki yarattığını kabul edip, kırsal nüfusun refahının artırılması hedefine ulaşmak için daha farklı sosyal politikaların gündeme alınması gerekebilir.

Köylerin değişen toplumsal ve ekonomik yapısı

Bu makalenin arka planını Türkiye'de tarımsal destekleme politikaları konusundaki tartışmalar oluşturuyor. 1980'ler sonrasında devletin içine girdiği mali kriz ve IMF baskısı, birçok ülkede olduğu gibi Türkiye'de de tarımsal destekleme politikalarını siyasi gündeme taşıdı. Mesele, kırsal nüfusa yönelik "popülist" politikaların maliyetinin yüksekliği ve bu konuda izlenmesi gereken "reform"un niteliğiydi. Kısaca özetlemek gerekirse bu tartışmalarda belli başlı iki görüş dile getiriliyordu. Bir yaklaşıma göre tarımsal destekleme politikalarında öngörülen radikal değişiklikler, zaten zor durumda olan tarımsal kesimi iyice darboğaza sokacak ve olumsuz nitelikte büyük toplumsal dönüşümlere (kente göç, işsizlik, yoksulluk, toplumsal patlama vs.) neden olacaktı. Bu savı destekleyen maliyet analizleri, sübvansiyonsuz fiyatlar olmadan çiftçilerin yaşamlarını sürdüremeyeceğini göstermeye yönelikti. Bu nedenle de ülkenin giderek daha fazla tarım ürünü ithal etmek zorunda kalacağı söyleniyordu. Öte yandan, tarımsal reformları olumlayan görüşe göre ise, "popülist" kaygılarla uygulanmakta olan destek-

leme politikaları yüzünden Türkiye tarımında ciddi üretim ve verimlilik sorunları yaşanmaktaydı; bu politikalar hem devlet bütçesine hem de vergi ödeyen kesimlere yük getirmekte, ayrıca da nüfusun bir kesimini (üreticileri) geri kalan çoğunluğa (tarım mallarını tüketenlere) karşı korumaktaydı. Dolayısıyla, vergi mükelleflerinin çiftçileri desteklemek ve gıdaya yüksek fiyat ödemek zorunda kalması gerektiğine inanmayan, serbest pazarı savunan liberallere göre piyasa koşullarını yerleştirmeye yönelik bir reform tarımı ve ekonomiyi olumlu yönde etkileyecek, hatta toplam refahı artırıcı etkide bulunacaktı. Birkaç küçük nüansla tarımsal destekleme politikaları konusundaki tartışmalar neoliberal dönemde sık sık gündeme geliyor. Biz burada mevcut tartışmaların dayandığı varsayım ve parametrelerin, kırsal kesimde son zamanlarda yaşanan önemli ekonomik ve toplumsal dönüşümleri göz ardı ettiğini savunacağız. Başka bir deyişle, bu makalede tartışmaların temelinin kaydığı ve bu nedenle de farklı öncüllerden yola çıkmak gerektiği ileri sürülecek.

1980'lerin başından itibaren ulusal kalkınmacı dönemin sona ermesi ve tarım/gıda sektörünün küresel etkilere açılmasıyla birlikte, kırsal kesimin sosyal ve ekonomik yapısının hızla değiştiğine dair önemli eğilimler görülüyor. Bu eğilimlerin başında, kırsal bölgelerde yaşayanlar için tarımın tek ya da en önemli geçim kaynağı olmaktan çıkması ve tarım dışı gelirlerin kırsal haneler için gittikçe artan bir öneme sahip olması geliyor. Bunun yanı sıra, yeni dönemde özellikle sözleşmeli çiftçilik uygulamalarıyla kendini gösteren daha emek-yoğun ve çeşitlenmiş ürün örüntülerinin de kırsal bölgelerde ağırlık kazandığını söyleyebiliriz. Ayrıca, ulaşım ve komünikasyon alanlarındaki gelişmeler de yukarıda saydığımız eğilimlerle birlikte düşünüldüğünde köylerde yaşayan nüfusun eski modelin tiplediği, bütün hayatı köyde

geçen, parasal gelirinin büyük kısmını bir veya iki ürünün (devlet desteğiyle) pazarlanmasından temin eden, bilgi ve teknoloji açısından devlete bağımlı, edilgen ve tarım politikalarına bağımlı bir köylülük modelinden uzaklaştığı söylenebilir. Ayrıca, kentlerdeki formel emek piyasalarındaki ciddi dönüşümler ve daralmalarla kırsal bölgelerde yaşayan insanların şehirlere göçle ilgili görüşlerinde ve beklentilerinde de değişiklikler beklemek gerektiği bu resme eklenebilir. Olaya kente göç açısından bakacak olursak, kentteki koşulların zorlaşmasıyla beraber köylülüğün konumundaki dönüşümlerin daha da hızlandığı öne sürülebilir: Yani, kentlerdeki istihdam olanakları daralınca, kırsal nüfusun gelir kazanma tabanını genişletici çabalara girmek için daha fazla şevki olacak; hem iktisadi hem de sosyal olarak köyü daha yaşanabilir kılmak için girişimlerini artıracaktır.

Burada sözü edilen dönüşümleri şöyle de anlatmak mümkün: Kısaca 'küreselleşme' diye adlandırılan küresel düzeydeki dönüşümler doğal olarak Türkiye'deki köylerin gelişme çizgisini de etkiledi; köylülerin yaşam şekillerini, ekonomik ve teknolojik olanaklarını ve bunlara paralel olarak göç ve kentleşme eğilimlerini değiştirdi. Ve tabii ki sözü edilen tartışmalarda devlet politikalarının kırsal nüfusa etkilerini, taban fiyatlarının kaldırılması durumunun yol açtığı/açacağı gelişmeleri anlamaya çalışırken, yeni global ekonominin toplumsal koşulları nasıl değiştirdiğini göz ardı edemeyiz. Küreselleşme yalnızca devletin mali krizinde veya IMF programlarını kabul etme zorunluluğu bağlamında gündeme getirilemez. Devletten geçmeden de, hatta esas olarak devletten geçmeyen ilişkiler bağlamında etkisi görülen bir dizi bağlantı ve bu bağlantıların yol açtığı dönüşüm de muhasebeye dahil edilmelidir. Kırsal bölgelerdeki iktisadi ve toplumsal yaşamın boyutlarını anlamak ve böylelikle sosyal politikaya yönelik çıkarsamalar yapmak için ulusal ekono-

minin sınırlarını aşan sosyolojik dönüşüm ve politika çerçevelerine dikkat etmek gerekir.

Sözü geçen konuları küreselleşme bağlamında incelerken, yani küreselleşme ile tarım ve kırsal yapılar arasındaki ilişkiyi düşünürken iki noktayı özellikle vurgulamak gerekiyor. Birinci olarak, küreselleşmenin iktisadi boyutu göz önüne alındığında, 1970'lerde dünya ekonomisinin içine girdiği kriz ve yeniden yapılanma sürecinin akabinde uluslararası şirketlerin global mal, sermaye ve para akışlarını kontrol etme kapasitesinde büyük bir artış yaşandı. Bu durum kendisini tarım sektöründe de gösterdi ve yaşanan uluslararasılaşma Türkiye de dahil olmak üzere hemen her yerde ulusal piyasaları düzenlemede devletin rolünün azalmasını ve ulusal/bölgesel/yerel tarımın küresel tarım/sanayi kompleksine gittikçe artan ölçülerde eklemlenmesini beraberinde getirdi. Buna paralel olarak, sözleşmeli çiftçilik gibi küresel gıda/tarım şirketlerinin tercih ettiği üretim/emek kontrol yöntemlerinin yaygınlaşmasıyla birlikte, ulusal bazda tarımsal fiyatların belirlenme süreci daha karmaşık bir hale geldi. İkincisi, sermayenin küreselleşmesi ve ulusal ekonomilerin deregülasyonu süreçlerine koşut ve hatta bu süreçlerin tamamlayıcısı olarak iletişim ve bilgi alanlarında teknolojiye büyük yatırımlar yapıldı. Yeni teknolojiler ile yeni iletişim olanakları birlikte düşünüldüğünde, zamansal ve mekânsal farklılıklar arasındaki mesafeleri daraltan küreselleşme sürecinin artık kırsal kesimi de içine aldığını söylemek gerekiyor. Küreselleşme etkilerinin hızlı yayılması, küçük kasaba ve köylerin yerleşim birimleri olarak canlılıklarını koruması, büyük kentlere göçme eğiliminin zayıflaması ve köylerde ekonomik faaliyet türlerinin ve gelir elde etme potansiyelinin çeşitlenmesi, kırsal nüfus gelirlerinin ağırlıkla tarımsal ürün ve fiyatlara bağımlı olmaktan çıktığı tezini güçlendiriyor.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, bu makalede yukarıda ta-

nımladığımız dönüşümlerin tarım ve politika alanındaki tartışmalara katılması gerektiğine yönelik bir gündem oluşturmayı amaçlıyoruz. Bu doğrultuda Türkiye'de kırsal dönüşümlerle ilgili var olan literatüre baktığımızda karşımıza çıkan burada öne sürdüğümüz hipotezlere paralel bazı gözlemleri ve bulguları paylaşmak istiyoruz. Örneğin, 1990'da Doğu Karadeniz'de temel geçim faaliyetinin geleneksel fındık üretimi olduğu bir köyde yapılan saha araştırmasına dayanan çalışmasında, Sönmez (2001) köydeki hanelerin büyük bölümünde harcanabilir gelirin önemli bir kısmının tarım dışı işlerden elde edildiğini söylüyor. Sönmez'e göre, köyde özellikle temel ihtiyaçların artan oranda metalaşması/ticarileşmesine ve özellikle 1980'lerin başlarında köye elektriğin gelmesiyle birlikte tüketim pratiklerinin yaygınlaşmasına paralel olarak, çoğu hane tüketim ihtiyaçlarını karşılayabilmek için tarımsal faaliyetlerini farklılaştırmak ve tarım dışı alanlarda (örneğin inşaat, ticaret, hizmet, kamu sektörü, zanaatkârlık vs.) iş aramak zorunda kalmış. Aydın (2001) da, 1990'larda birisi Ege bölgesinde pamuk üreten bir köy ve diğeri Orta Anadolu'da buğday üreten bir köy olmak üzere iki farklı köyde yaptığı araştırmadan hareketle, çiftçilik dışı gelir getirici faaliyetlerin gittikçe arttığı ve tarımsal faaliyetlerin farklılaştığı yönünde benzer bir sonuca varıyor. Boratav (1995) ise çoğunluğu Orta Anadolu'da olmak üzere 19 köyde yaptığı araştırmaya dayanarak, köyden kente göçün özellikle kırsaldaki yoksul kesim için bir hayatta kalma stratejisi olduğunu söylüyor. Bununla birlikte köydeki daha yüksek gelir grupları için ise tarım dışı gelir getirici faaliyetlere yönelmek de alternatif geçim stratejileri arasında yer alıyor. Öte yandan, tarım dışı gelir faaliyetlerine ulaşılabilirlik bölgeden bölgeye önemli farklılıklar gösterebiliyor. Örneğin, Boratav ve Şen'in 1998 yılında Ege bölgesindeki 12 köyü kapsayan çalışmasına göre, köylülerin önemli bir kesimi

için kısmi zamanlı da olsa tarım dışı işlere yönelmek her zaman daha olası bir geçim stratejisi. Bu çalışmaları yan yana koyduğumuzda gerek bölgesel farklılıkların ve istihdam olanaklarının gerekse de hane gelir durumunun köylülerin göç ve tarım dışı gelir faaliyetlerine yönelme arasındaki tercihlerini önemli ölçüde belirlediğini söyleyebiliriz.

Batı Karadeniz'de (Samsun ve Sinop), Orta Anadolu'da (Çorum) ve Doğu Anadolu'da (Van) toplam 14 köydeki saha araştırmalarına dayanan çalışmasında Ertürk (1998), kırsal dönüşümü ve istihdam şekillerini inceliyor. Ertürk'e göre, küçük üreticiler 1980'ler ve sonrasındaki küreselleşme sürecinden kaynaklanan ekonomik güçlüklerle başa çıkabilmek için "kaynak tabanını" farklılaştırmak ve "araziye bağlı/serbest dolaşan işgücüne" (köyde oturmaya devam etmekle beraber köy dışında uzun dönemli istihdam edilen köylü/işçiler) katılmak zorunda kalmışlar. Örneğin Batı Karadeniz bölgesindeki yetişkin erkekler, hanelerinin geçimine yetebilecek gelir düzeyine ulaşabilmek için genellikle ya geçici taşeron işçi olmuşlar ya da ulaşım sektörlerinde ve perakendecilik başta olmak üzere farklı alanlarda girişimciliğe soyunmuşlar. Yazıda tarım dışı gelir olanaklarının bölgeler arasında fark gösterdiği altı çizilen noktalar arasında. Bu farklılaşmanın, mal ve işgücü pazarlarına yakınlıkla ve tarımsal üretim/pazarlama ağlarına entegrasyon düzeyiyle bağlantılı olduğu düşünülebilir. Ancak yine de, "araziye bağlı/serbest dolaşan" işgücünün, 1980'den sonra artan oranda, kırsal kesimin kalıcı bir özelliği haline geldiği anlaşılıyor.

Bu arada Türkiye tarımı bağlamında burada çizdiğimiz tabloyu daha da karmaşıklaştıran bir diğer gelişme ise, sözleşmeli çiftçilikle ilgili. Bütün dünyada olduğu gibi Türkiye tarımında da sözleşmeli çiftçilik yaygınlık kazanıyor. Bu trendin arkasında son zamanlarda dünya tarımındaki deregülasyon ve tarım-sanayi eklemlenmesine paralel olarak di-

key entegrasyon ve koordinasyon eğilimleri yatıyor. Gıda şirketleriyle üreticiler arasında ürün fiyatı, girdi kullanımı ve üretim koşullarını içine alacak şekilde yapılan sözleşmelere dayanan bu örgütlenme yapısının çevre ülkelerin tarımında özellikle bazı sektörlerde (meyve-sebze, çiçek, organik ürünler, gıda sanayiine girdi teşkil edecek ürünler, vs.) önemli bir konuma geldiği çoktan beri biliniyor (ör. Little ve Watts 1994). Türkiye'de de sözleşmeli tarım 1990'larda daha yaygın bir hale geldi. Bu durumun Türkiye'de tarım ve gıda sektörünün uluslararasılaşmasıyla (çok bilinen bir örnek olarak McDonald's restoranlarının ısmarlama patates üretimindeki rolünü hatırlayabiliriz) ve yabancı gıda şirketlerinin Türkiye piyasasına girmesiyle yakından alakalı olduğu çok açık. Özellikle taze sebze ve meyve, tohum, organik ürünler, hayvancılık gibi sektörlerde faaliyet gösteren yabancı ve yerli şirketler ürün kalitesini yükseltme, standardizasyon ve üretim riskini büyük ölçüde üreticinin üzerine devretme gibi kaygılarla sözleşmeli tarımı giderek daha çok kullanıyorlar. Dolayısıyla bu durum, tarımsal ürün ve girdi fiyatlandırmasındaki süreçleri daha karmaşık bir hale getiriyor. Ayrıca da devletin destekleme politikalarıyla etkilediği işletmeler dışında kalan tarım faaliyeti genişlemiş oluyor, yani destekleme politikalarının üreticinin gelirleri üzerinde doğrudan yarattığı etki azalıyor.

Buraya kadar söylenenlerden kırsal gelir kaynakları ve sosyal politikalar üzerine bazı sonuçlar çıkarmak mümkün. Yakın zamana kadar kırsal nüfusa yönelik gelir politikaları tarımsal faaliyete odaklanıyordu. Kırsal nüfusun kendisi ve popülist siyasetçiler tarımsal girdi ve ürünleri köylü lehine fiyatlandırmayı hedeflediler. Sonuç olarak Türkiye'deki tarım politikaları, tarımsal girdilere sübvansiyon sağlıyor ve temel ürünler için destek fiyatları açıklıyordu. Bu desteğin kapsamı zaman içinde hem çeşitlendi hem de genişledi.

Ancak, sözünü ettiğimiz gelişmeler ışığında tarımsal fiyatların (girdi ve ürün) köylerdeki hane geliri üzerinde sadece kısmi bir etkisi olduğunu söylemek gerekir. Hem hane halkının farklı gelir kaynakları (mevsimlik veya geçici ücretli işçilik başta olmak üzere) olması, hem de tarımsal faaliyetin destek politikalarının dışında kalan faaliyetlere yönelmesiyle kırsal kesimdeki yaşam standartlarını iyileştirmeyi hedefleyen hükümet politikalarının araç olarak sadece tarımsal fiyatları kullanması araçla amaç arasında bir kesişmezlik olduğunu gösterir. Kırsal gelir düzeyini yükseltmek için çok daha doğrudan etki yapması mümkün araçları tartışmaya açmak gerekir.

Küreselleşen köyler ve değişen göç yolları

Yukarıda öne sürülen argüman çerçevesinde şimdi ikinci konuya geçebiliriz: Kırdan kente nüfus dinamiklerinin değişmesi. Önce bu konudaki yaygın kavramsal yaklaşımları hatırlayalım: Göç, kentleşme ve modernleşmeye dair kuram, bilgi ve öngörülerimizin çoğu yerleşik bir varsayıma dayanıyor: Kırsal olan gelenekseldir, kentsel alanlar modernitenin yaşam alanıdır, o halde göç modernleşmeye alınan bilettir. Bu anlayış çerçevesinde şekillenen düşünce, yani modernleşmenin esasen teknoloji ve diğer modern nimetlere açık olan kentsel alanlarda ortaya çıktığı ve kırsal nüfusun bu sürece ancak kentsel alanlara göç yoluyla iştirak edebileceği varsayımı eski ulusal kalkınmacılık dönemine aittir. Bu varsayım, son iki yüzyılda merkez ülkelerde olduğu kadar çevre ülkelerinde yaşanan tarihi dönüşüm süreci için de büyük ölçüde geçerliydi. Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde çevre ülkelerde, bu varsayım çerçevesinde şekillenen iktisadi ve siyasi politikaların, toplumsal hayatın her alanını dönüştürme iddiası taşıyan modernleşme projelerinin bel-

kemiğini oluşturduğunu görüyoruz. Sanayileşmek, kentleşmek, tarımda modernizasyon, eğitim ve sağlık sahalarında Batılı standartlara kavuşmak; kısaca üretme, tüketme, düşünme ve yaşama biçimlerinde ve değerlerinde geleneksel olanı modern kılmak, ulusal kalkınmacılık başlığı altında andığımız dönemde modernleşme projelerinin ana hedefleri arasındaydı. Bu yolda da nüfusun büyük çoğunluğunun kırsal bölgelerde yaşadığı ve tarımla uğraştığı "Üçüncü Dünya" ülkelerinde köyün ve köylülüğün dönüştürülmesi temel politika alanlarından birisini oluşturmaktaydı.

Ulusal kalkınmacılık döneminde, belli bir eşiğe gelindikten sonra, kırsal nüfus sadece sömürülecek üreticiler olarak değil aynı zamanda iç pazarın genişletilmesine dayalı stratejiler çerçevesinde tüketici olarak da düşünülmeye başlandı. Buna paralel olarak, gelirlerin artması ve yerel pazarın genişlemesiyle köylerdeki tüketim biçim ve örüntülerinde de köklü bir değişim yaşandı. Dolaylı da olsa bu gelişmenin Türkiye özelindeki en açık göstergelerinden biri, kırsal bölgelerde dayanıklı tüketim malları (buzdolabı, tüpgaz ocakları) sahipliğinde ve hazır gıda tüketimindeki artışlardı. 1980'lerin sonu itibarıyla tüm köyler elektriğe, telefon bağlantısına kavuştu, Almanya'daki akrabalarla faks yoluyla mektuplaşmalar başladı, köydeki haneler ulusal TV kanallarını düzenli olarak izleme fırsatı buldu. Bir beş yıl sonra, 1995'te, cep telefonları da uydu çanakları gibi sıradanlaştı. Binyılın dönümünde ise, internet evlere girmeye başladı; köyde yaşayan tarım üreticilerini hedef alan internet siteleri kuruldu. Tüketim düzeyindeki bu dönüşümler, ulaşım ağının genişlemesiyle daha da kolaylaştı. Çoğu köyde, sık aralıklarla çalışan minibüs hatları sayesinde yarım saatten az bir sürede kasaba ya da kent merkezine ulaşım mümkün oldu. Köy çocukları kasabadaki okula günlük öğrenci taşıma servisleriyle giderken, köyde yaşayanların da kentteki pazar-

lara ve diğer kentsel olanaklara erişimi kolaylaştı. Başka bir deyişle, bu dönemde köyler de küreselin parçası oldu.

Kısacası, burada bahsettiğimiz iki etken –yani mevcut kolaylıklar ve önemli ölçüde yeni iletişim/ulaşım olanakları sayesinde köy yaşamının eskiye nazaran daha cazip hale gelmesi ve gelir temin etmede çeşitlilik potansiyeli– Türkiye'nin özellikle batı ve güney bölgelerindeki kimi köylerde kırdan kente göçün azalması ve mevcut nüfusun muhafaza edilmesi eğilimlerini ortaya çıkardı. Çeşitliliğin yaşandığı bu köylerdeki nüfusun kentlere göç etmek için daha az nedeni kalırken, bazen kentlerden bu köylere tersine göç yaşandığı bile görüldü.[1] (Bu dinamiğin son dönemde nasıl işlediği "2000'lerde Devlet ve Tarım" makalesinde anlatılıyor.) Aslında küreselleşmenin ücretlerin düşmesi, istihdamın güvensizleşmesi gibi etkilerinin kentleşmeyi daha az cezbedici hale getirdiği öne sürülebilir. Popülizmin ve istihdama dayalı büyümenin sona ermesi, kentsel alanlara göçenler için kent ekonomisiyle bütünleşme ve hane refahının yükselmesinden ziyade yoksulluk getirdi. Buna karşın köylerde yaşamak görece hem daha ucuzladı hem de daha önce var olmayan birtakım istihdam olanakları ortaya çıktı.

Salt teknoloji kullanımına ve değişen tüketim kalıplarına atıfta bulunarak, toplumsal, kültürel ve zihinsel hayatın çeşitli alanlarındaki modernleşmeden bahsetmek tabii ki çok ham bir iddia olur. Yine de ulaşım ve iletişim teknolojileri ile tüketim merkezli kültürel süreçlerin, süregiden alışkanlıkların, inanışların, anlayışların ve tahayyül dünyasının değişmesinde belirli bir rol oynadığını da teslim etmek gerekiyor. Tüketim alışkanlıklarının dönüşmesi ile farklı teknolojilerin köylere girmesiyle birlikte, köyde yaşayanların içinde bulun-

1 Burada 2008 sonrasında ekonomik krizin sonuçlarını ağır yaşayan İspanya, Portekiz ve Yunanistan gibi ülkelerde de son zamanlarda kentten kıra göçün önemli bir sosyolojik nitelik kazandığını hatırlamakta yarar var.

dukları maddi faaliyetlerin de değişime uğrayacağını düşünebiliriz. 1990'lara kadar esas olarak tarımın yanı sıra dokumacılık gibi çok sınırlı birtakım tarım dışı faaliyetler mevcutken, bugün ulaşım ve enformasyon olanakları sayesinde köylerdeki gelir getirici faaliyet yelpazesinin genişlediğini söylemek yanlış olmaz. Bu köylerin artık kendi içinde karmaşık bir işbölümü barındıran ve civardaki diğer köy, kasaba ve şehirlerle eklemlenmiş yerleşimler olduğu söylenebilir.

Ancak tüm köylerin aynı derecede ulusal ağa entegre olduğu ve çeşitlilik barındırdığı gibi bir izlenim vermek de yanlış olur. Dengeli ve eşit olarak ilerlemeyen bu süreçte bazı köyler farklılaşmış bir demografik profil içeren geniş bir ekonomik zemin kazanırken, bazıları da genç nüfusunu ve ekonomik zeminini kademeli olarak yitirdi. Burada bundan otuz yıl önce yapılmış bir araştırmaya atıf yapmak istiyoruz. Keyder, Akşit ve çalışma arkadaşları, 1980'lerin başlarında yaptıkları saha araştırması temelinde, dinamik ve başarılı olarak nitelendirdikleri ve faaliyet çeşitliliğine dayalı küçük üretimi barındıran bir köy tipi tanımlamışlardı (Keyder 1983). Bu köylerdeki haneler gelirlerini tarım ve hayvancılığın yanı sıra ticaret ve mevsimlik işçiliğe kadar yayılan geniş bir faaliyet alanından elde ediyorlardı. Sözü edilen köylerde "çeşitlenmiş küçük meta üreticiliği" hâkim üretim tipiydi. Köyün temel yapısındaki dönüşüm ve zenginleşme nüfus dinamiklerini de etkiliyor, bu köylerde nüfus kaybına rastlanmıyordu. Oysa, özellikle İç ve Doğu Anadolu bölgelerinde, ulusal ekonomiyle bütünleşememeleri yüzünden iktisadi yaşam gücünü yitiren köyler mevcuttu. Bu köylerin nüfusları hızla eriyor ve kente göç sonucu geriye yaşlı nüfus kalıyordu.

Burada vurgulamak istediğimiz nokta şu: Küreselleşme olarak özetlenebilecek gelişmeler, göç vermeyen, demografik performans açısından başarılı, iktisadi tabanını zenginleştire-

bilen köylerin sayı olarak artmasına ve özellikle Batı ve Güney Anadolu bölgelerinde (daha zayıf olarak da Karadeniz ve GAP bölgesinde) hâkim tip olarak ortaya çıkmasına olanak verdi. Gelir imkânları bir veya iki ürünün (çoğunlukla da destek gören ürünlerin) fiyatına bağımlı olan, göç vermiş ve hâlâ göç verme ihtimali yüksek köylerin ise yukarıda sıraladığımız gelişmelere görece uzak kalmış bölgelerde bulunduğunu düşünebiliriz. Aslında, Orta Anadolu köylerinin günümüze kadar verebilecekleri kadar göçü zaten verdiklerini de söylemek mümkün. Hatta, daha önce göç vermiş bir köyün artık kaybedecek nüfusu olmamasıyla beraber nüfus kazanması da şaşırtıcı olmaz. Bunun nedeni de çok köyde gözlediğimiz, daha önce kente göç etmiş köylülerin emekli olduktan sonra kısıtlı gelirlerinin kendilerine daha çok refah sağlayacağı, bir yandan da TV, telefon, ulaşım gibi 'modern' olanaklardan yoksun kalmayacakları eski köylerine geri dönmeleri. Yani, Türkiye'nin kırsal bölgelerine baktığımızda göç verme potansiyelinin sonuna yaklaşıldığını söyleyebiliriz. Hatta Akşit ve çalışma arkadaşlarının Güneydoğu Anadolu'da 47 köyde yapılan bir araştırmaya dayanan çalışması (1996), araştırmaya konu olan hanelerin yüzde 57'sinin kent yerine köyde yaşamayı tercih ettiklerini gösteriyor. Burada insanların önemli bir bölümünün kente taşınmakta isteksiz olmalarının temel nedeni olarak da şehirlerdeki istihdam olanaklarının azlığını ve ekonomik problemleri gösterdiler. Yani, iç savaş yüzünden kırsal yaşam ve tarımın en çok zarar gördüğü bölgede bile insanlar şehrin kendilerine ekonomik olarak pek bir şey sunmadığı kanaatindeydi. Tabii, bu vardığımız sonuç 1990'lardaki zorunlu Kürt göçünün cok hızlı bir kentleşmeye sebep olmasından sonra geçerlilik kazandı. Yani, zorunlu göç episodu kentleşme döneminin sonunu getirdi diyebiliriz. Geride kalan köylülerin, istihdam olanakları itibariyle, kente göçten fazla bir beklentileri olmadığını söyleye-

biliriz. Öte yandan, Marmara, Ege ve Akdeniz sahil ve iç şeridindeki köylerin ise yukarıda tanımladığımız iktisadi yapı zenginleşmesiyle birlikte yerinde modernleşme geçirdiklerini ve bu nedenle de nüfus artışı dahi yaşadıklarını gözlemek mümkün. Kısacası, bu yerleşim birimlerine artık geleneksel çağrışımlarıyla "köy" adını vermek bile doğru olmayabilir.

Türkiye'de son dönemde nüfus hareketleriyle ilgili bazı çalışmalarda da burada söylediklerimizi destekler mahiyette verilere ulaşmak mümkün görünüyor. Birincisi, net göç akımı (yani gelen nüfus ile giden nüfus arasındaki fark) 1975 ile 1990 yılları arasında Güney ve Batı Anadolu bölgeleri için pozitif, Doğu, Kuzey ve Orta Anadolu bölgeleri içinse negatifti (DİE 1995, Kocaman 1998). 2000 sayımının ilk sonuçlarına göre, bu eğilim 1990'larda da devam etti. İkinci olarak, kentten kente göçün tüm nüfus hareketleri içindeki oranı, 1965'ten bu yana istikrarlı bir şekilde arttı (Özbay ve Yücel 2001). 1985 ile 1990 yılları arasında toplam göçün (5,5 milyon kişi) yüzde 62'si kentsel bölgeler arasında gerçekleşirken, köyden kente göç toplamın sadece % 18'iydi. Bu arada, asıl şaşırtıcı rakam, kentten köye (geriye) göçün toplamın % 12,6'sına ulaşmasıydı (Kocaman 1998). Bu gelişme, kentsel ve kırsal bölgeler arasında ekonomik ve toplumsal nedenlerle sürekli hareket halinde olan "kırsal nüfusun" önemli oranda artmış olmasıyla açıklanabilir (Ertürk 1998, Bulutay 1998). Özbay ve Yücel'in (2001) 'mekik göç' olarak nitelendirdikleri bu olgu, bir yandan komşu kentlere istihdam amaçlı geçici ve mevsimsel göçlerdeki artış, öte yandan da kırsal kesimdeki tarım dışı faaliyetlerin genişlemesinin sonucuydu. Dahası, mekik göç hareketi, diğer bölgelere kıyasla Güney ve Batı Anadolu bölgelerinde daha çok oluyordu. Bu son nokta, yukarıda özetlediğimiz iki eğilim arasında bir ilişki olabileceğini gösteriyor. Diğer bir deyişle, Batı ve Güney Anadolu bölgelerindeki köylerde gelir getirici

faaliyetlerin artması daha canlı bir demografik performansı beraberinde getiriyor.

Son olarak daha makro değişkenler üzerine yoğunlaştığımızda da ortaya çıkan tablo şu: Kentsel bölgelerde yaşayan nüfusun oranı, kırsal bölgelerde yaşayanlara kıyasla savaş sonrası dönemde istikrarlı bir şekilde arttı. 1950'lerde kentsel nüfusun oranı yüzde 18 civarındayken, bu rakam 1980 ve 1990 yıllarında sırasıyla yüzde 43,9 ve yüzde 59'a yükseldi. Bu gelişme esasen kırsal kesimden kentsel bölgelere göçün sonucuydu. Ancak DİE (1995) tarafından belirtildiği üzere, nüfus hareketleri sadece kırsaldan kentsel bölgelere olmamış, aynı zamanda iki sektörün kendi içindeki hareketlerini de içermişti. 1965'ten sonra sektör içi hareketin miktarı (yani kırsaldan kırsala, kentselden kentsele) köyden kentlere göçenlerinkinden daha fazlaydı. 1980'lerden sonra Doğu ve Güneydoğu bölgelerindeki savaş koşulları ve zorunlu göç politikaları göçü tetikleyen en önemli faktördü. Güneydoğu'daki şiddet ortamının daha da derinleşmesiyle birlikte 1990'dan sonra zorunlu göçün payı daha da arttı. Bu "itme" unsuruna karşın, toplam nüfus içinde kentsel nüfusun oranı konusundaki 2000 yılı tahmininin (yüzde 70,6) abartılı bir tahmin olduğu da anlaşıldı (DPT 1997, Kocaman 1998). 2000 yılı sayımının sonuçlarına göre, gerçekleşen rakam yüzde 64,9'du. 2010'a geldiğimizde de bu rakamın yüzde 76,3'e çıktığını görüyoruz. Bu son dönem için çok genel ve buraya kadar söylediklerimizi destekler birkaç gözlemde bulunabiliriz. Öncelikle 1990 sonrası dönemde, kentleşme hızında yavaşlama olduğunu söylemek yanlış olmaz. Bu eğilim 2000'li yıllarda da devam ediyor. Aşağıdaki Tablo 1'de açık şekilde görüldüğü gibi şehirlerdeki nüfus artış hızı 1980'lerde (on yıl için) yüzde 70 civarındayken bu rakam 1990'larda yarıdan azına, % 32'ye, düşüyor. Buna karşın zaman içerisinde önce göreceli olarak sonra da mutlak

TABLO 1

Sayım yılı	*Nüfus*	*Şehir nüfusu*	*Köy nüfusu*	*Şehir nüfus oranı (%)*	*Köy nüfus oranı (%)*
1950	20.947.188	5.244.337	15.702.851	25,0	75,0
1960	27.754.820	8.859.731	18.895.089	31,9	68,1
1970	35.605.176	13.691.101	21.914.075	38,5	61,5
1980	44.736.957	19.645.007	25.091.950	43,9	56,1
1990	56.473.035	33.326.351	23.146.684	59,0	41,0
2000	67.803.927	44.006.274	23.797.653	64,9	35,1

Kaynak: TÜİK.

olarak azalması beklenen köy nüfusunda 1990 ve 2000 yılları arasında mutlak olarak bir azalmanın aksine küçük de olsa bir artıştan bahsedilebilir. 1990'larda kitlesel göçün esas itibariyle Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinden olduğu düşünülecek olursa Türkiye'nin diğer bölgelerindeki kırdan kente akışın görece daha da sınırlı düzeyde olduğu düşünülebilir.

Toparlayacak olursak, kalkınma kaynaklarını kentlerde yoğunlaştırmak ve böylelikle kalkınmayı 'kent' temelinde oluşturmak, tüm kalkınmacı projelerin paylaştığı bir karardı. Bu tür bir "kent kayırmacılığı" (*urban bias*), köylerle göçün yöneldiği şehirler arasındaki farklılaşmanın artmasına katkıda bulundu. 1970'lerden itibaren kentsel gelişme ve göç üzerinde yapılan birçok akademik çalışma, Üçüncü Dünya ülkelerinde hızlı bir kentsel büyüme öngörüyordu (Kelley ve Williamson 1984). Birçoklarına göre, ekonomik kalkınma politikalarında kentlere ve kentleşmeye tanınan ayrıcalık ve öncelik sayesinde (Lipton 1976), kentsel nüfus yüzyılın son çeyreğinde istikrarlı ve hızlı bir şekilde büyüyecekti (örn. bkz. Schiffer 1989, Bairoch 1988). Ancak daha sonraki çalışmalar, bu çok yaygın beklentinin geçerliliğini sorguladı. Bu çalışmalara göre gelişmekte olan ül-

kelerdeki kentsel nüfus son birkaç on yılda yavaş büyüdü ve önceki beklentilerin abartılı olduğu ortaya çıktı (Becker ve Morrison 1999, Sattertwaite 1996). Bu yüzden literatürde, 1980'ler ve 1990'larda beklenmedik ölçüde yavaş gerçekleşen kentsel nüfus artışının nedenlerini incelemek yönünde bir eğilim belirdi (Brockerhoff ve Brenan 1998).

Konu hakkındaki ayrıntılı ve güvenilir çalışmalardan birinde Brockerhoff (1999), "son birkaç on yılda köydenkente net göçün az olması, beklenenden daha az gerçekleşen kentsel büyümenin temel demografik bileşenlerinden biridir" diyor (s. 774). Brockerhoff'a göre, bu gelişmenin gerisindeki temel etkenler, esasen küresel ekonomik dönüşüme bağlı olarak kentsel sanayinin görece yavaş gelişmesi, yaşlanan nüfus ve gelişmekte olan ülkelerdeki göç politikalarıydı. Ancak bu araştırmacılar (örneğin bkz. Becker vd. 1994, Becker ve Morrison 1999, Sattertwaite 1996), bu modeli kırsal kesimdeki değişimlerle ilişkilendirmeyi düşünmediler; kırsal kesimdeki dönüşüm ile istihdam olanaklarındaki çeşitlenme ve küreselleşme sayesinde köy insanının anlayış, esin ve beklentilerinde meydana gelen paralel değişimler, göç ve kentsel büyümenin yeni şekillerini açıklamada belirleyici olarak görünmüyordu. Diğer bir deyişle, uzun zamandır benimsenen kentsel/kırsal, endüstriyel/tarımsal, kent/köy gibi iki kutuplu ayrımların geçerliliğini sorgulamak ve böylece kullandıkları kavramsallaştırmayı sorgulamak yerine, beklenen ile gerçekleşen arasındaki sapmayı açıklarken odağa alınan hep kentler oldu. Bizim burada ileri sürdüğümüz tez ise, sadece kentsel bölgelerin çekiciliğinin azalması değil aynı zamanda kırsalın daha yaşanabilir hale gelmesi neticesinde, köylerin modernleşmesiyle, kentsel ile kırsal olan arasındaki açığın azaldığıdır (ki bu da göçün yavaşlamasını getirir). Yani Türkiye bağlamında söz konusu süreci açıklarken kentlerin "çekiciliğinin" yanı sı-

ra köylerinin "iticiliğinin" de azalmasına vurgu yapmak gerektiğini düşünüyoruz.

Sonuç yerine

Bu makalede söylenenleri üç ana başlık etrafında toparlayabiliriz:

1) Türkiye'nin kırsal alanlarında üretim ve tüketim ilişkilerinde son otuz yıldır önemli dönüşümler yaşanmaktadır. Bir yandan üretim cephesinde gelir getirici faaliyetlerin çeşitlenmesi, öte yandan da ulaşım ve telekomünikasyon alanlarındaki gelişmeler sonucu tüketim pratiklerinin hızla yayılması köylerdeki toplumsal ve ekonomik yapıyı dönüştürmüştür. Bu eğilim, bilhassa güney ve batıda bölgelerinde özellikle kıyı şeridinde daha yoğun ve net olarak yaşanıyor.
2) Türkiye tarımındaki uluslararasılaşma ve deregülasyon eğilimleri kırsal bölgelerdeki fiyat, ürün ve üretim yapısını kalkınmacı döneme kıyasla çok daha karmaşık ve çok bileşenli bir hale getirmiştir.
3) Bu eğilimlere ek olarak, köyde yaşamanın gelir sağlama ve tüketim potansiyeli açısından cazibesi artarken, kentsel işgücü pazarındaki yapısal değişimler ve bunun sonucunda metropollerin yeni gelenleri hazmetme kapasitesindeki düşüş, kentleri kırsal nüfus için daha az cazip hale getirmiştir.

Bu saptamalardan yola çıkarak, içinde bulunduğumuz dönemin göç eğilimlerinde geçmiş dönemlere nazaran önemli değişimlere karşı hazır olmamız gerektiğini söyleyebiliriz. Ayrıca kırsal bölgelerde yaşayanlara yönelik sosyal politikaların geliştirilmesinde ve uygulanmasında köylerin değişen

ekonomik ve sosyal yapısının göz önünde bulundurulması önemlidir. Özellikle 2000'lerde devletin tarım sektörünü düzenleme ve destekleme politikalarına baktığımızda üretici merkezli bir yaklaşımdan ziyade ürün merkezli bir yaklaşımın benimsendiğini görüyoruz. Tarımsal destek ve teşviklerde Türkiye'nin ekonomik performansı, tarımsal modernizasyon ve özellikle de ihracat potansiyeli için önemli olduğu varsayılan tarımsal faaliyet alanlarına ve ürünlere öncelik veriliyor. Örneğin, devlet tarafından verilen düşük faizli tarımsal kredileri ele alalım. 2012 yılında sıfır ya da çok düşük faizli krediler, hayvancılığın yanı sıra çoğunlukla örtü altı tarımı (seracılık), iyi tarım uygulamaları ve organik tarım, ve sertifikalı tohum, fide, fidan üretimi ve kullanımı gibi alanlarda faaliyet gösteren üreticilere verildi. Ayrıca tarımsal üreticiler arasından modern basınçlı sulama kullananlar ya da kullanacaklar ve tarımsal mekanizasyon araçları alacak olanlar da bu önemli teşvik türünden yararlanabildiler (Yıldırım 2012). Bu tablonun daha önceki yıllardan pek farklı olduğu söylenemez; yani buradaki örnek sürekli bir duruma işaret etmesi açısından önemli. Bu örnek, tarımsal destek rejimi tasarlanırken sosyal refahla ilgili kriterlerden ziyade piyasa önceliklerinin daha çok dikkate alındığını gösteriyor. Her ne kadar ekonomik performans ve ihracat açısından önem taşısa da başlangıç maliyetleri ve toplam sermaye gereksinimi yüksek olması itibariyle birçok küçük üreticinin erişiminin dışında kalan bu alanlara verilen teşviklerin genel refah açısından etkileri haliyle çok sınırlı kalacaktır. Bu geldiğimiz noktada tarım politikalarını ürün ve üretim politikaları olarak görmek yerine genel anlamda kırsal kalkınma ve refah doğrultusunda düşünmek daha doğru olacaktır.

Kırsal kalkınma çerçevesinde bazı bölgelerin, yerleşimlerin ve hanelerin kalkınmada geri kalması, yoksullaşması kaçınılmazdır. Bu süreçlerin getireceği yoksulluk ise sosyal po-

litikanın kapsamına girmeli ve gelir garantisi türü hedeflerin gündeme getirilmesiyle tartışılmalıdır. Bu makalede ayrıntısıyla tartıştığımız gibi, Türkiye'de kırsal bölgelerde tarım dışı gelir faaliyetlerine yönelim artarken istihdam ilişkileri eskisine kıyasla çok daha çeşitlendi ve karmaşıklaştı. Küreselleşme döneminde kentsel istihdamın geçirdiği dönüşüme benzer şekilde kırsal istihdam içerisinde yarı zamanlı, mevsimsel ve geçici işler çoğaldı. Kırsal bölgelere yönelik sosyal politikalar tasarlanırken kırsal istihdamın bu özelliği de mutlaka dikkate alınmalıdır. Daha adil ücretlendirme ve çalışma koşullarının sağlanabilmesi yönünde birtakım önlemlerin ve teşvik paketlerinin hazırlanması kırsal bölgelerde yaşayanların refahını doğrudan olumlu yönde etkileyebilir. Bu politika araçlarının içerisine sosyal güvenlikle ilgili önceliklerin de dahil edilmesi önemlidir.

Kırsal kesimlere yönelik sosyal politikaları düşünürken son yıllarda içerisinde Türkiye'de tarımsal üretici dernek ve sendikalarının da bulunduğu Via Campesina gibi tabandan büyük destek alan uluslararası çiftçi örgütlerinin sık sık gündeme getirdiği "gıda egemenliği" kavramını hatırlamakta yarar var. Bu kavram etrafında formüle edilen siyasi yaklaşım, tarımsal üretimle ilgili birçok toplumsal ilişkinin ve sosyal alanın bütünselliğinin ve birbirinden ayrıştırılamazlığının altını çiziyor. Bu çerçevede sürdürülebilirlik sorununu etnik ayrımcılıktan, toplumsal cinsiyete dair eşitsizlikleri yoksulluktan ayrı düşünmek çok anlamlı değil. Bu ilişkilerin altını çizmek yoluyla kırsal bölgelerde toplumsal yapılardan kaynaklanan farklı türden mağduriyetlere karşı daha etkin sosyal politikalar geliştirilebilir. Bu minvalde çevre, kadın hakları, adil ticaret gibi konuları gündeme taşıyacak ve bu konularda farkındalığı geliştirecek başta sendika ve dernekler olmak üzere farklı siyasi girişimler desteklenmeli ve bunların çalışmasına uygun ortamlar hazırlanmalı-

dır. Bu çerçevede gıda egemenliği kavramını ve bu kavramın imlediği öncül ve değerleri kırla ilgili sosyal politika tartışmalarının gündemine taşımak önemli.

Özellikle son yıllarda arazi toplulaştırmaları, madencilik faaliyetleri ve hidroelektrik santralleri yapımı gibi nedenlerle köylülerin geleneksel yaşama ve üretim alanlarına yönelik çok ciddi müdahaleler söz konusudur. On yıllardır köylülerin ortak kullanımına açık orman, mera, otlak gibi açık alanlar hızla özelleşmekte ve kamusal olma özelliğini yitirmektedir. Bu süreç içerisinde kimi köylünün kendi arazilerinin de doğrudan (el koymalar yoluyla) ya da dolaylı olarak (bölgesel ekosistemin değişmesi ve endüstriyel/kimyasal çevresel etkilere açık hale gelmesi yoluyla) olumsuz etkilenme riski büyüktür. Genel toplumsal refahın da ciddi derecede hasar göreceği bu sürece hiç girilmemesi elbette en doğru çözümdür. Çünkü her türlü kalkınma ve modernleşme çabası "insan" için olmalı, belirli bir yeri ve bölgeyi hem ekolojik hem sosyal anlamda dönüştürecek projelerde öncelikli olarak orada yaşayanların üretme ve yaşama hakkı dikkate alınmalıdır. Halbuki söz konusu müdahalelere karşı Türkiye'nin farklı yerlerinde zaman zaman ortaya çıkan yerel/bölgesel muhalefet hareketleri (Doğu Karadeniz, Akkuyu, Bergama, vs.) mevcut yaklaşımın genel toplumsal refah açısından sorunlu olduğunu göstermektedir.

2000'LERDE DEVLET VE TARIM

ÇAĞLAR KEYDER

Neoliberalizm, küreselleşme ve devlet

Neoliberalizm devletin çeşitli konularda siyasi tercihlerle yürüttüğü politikalardan 1980'lerden itibaren piyasa lehine vazgeçmesi anlamına geliyor. Daha doğrusu, devlet piyasa mekanizmasının yerleşmesi için yeni kurumsal çerçeveler getiriyor, daha önce varolmayan alış-veriş mekanizmalarını hayata geçirmeye çalışıyor, ve böylece siyasi, ahlaki, tarihi nedenlerle yapılmış olan politika tercihlerinin operasyon alanını en aza indirmeye gayret ediyor. Bütün dünya ülkelerinde sergilenmesine, ve de özellikle "Washington consensus" olarak adlandırılan dönemde yukarıdan aşağıya dayatılmasına rağmen neoliberalizm başlığı altındaki politikaların her ülkede, her konuda, her safhada bir türdeşlik gösterdiğini söylemeye imkân yok. Ülkelerin kendi tarihleri, toplumsal ve siyasi dengeleri, yerleşik kurumları, her yerde uygulanabilecek tek bir reçete senaryosunun işlemesini engelleyen faktörler. Bu nedenle neoliberalizmi daha derinden işleyen, piyasa kurallarının üstün olması gerektiği inancını tebliğ etmeyi hedefleyen bir ideoloji olarak görmek doğru ola-

caktır (Brenner, Nik ve Teodor, 2010). Koşullara, konjonktüre, ve de tarihten gelen özelliklere göre değişebilen, fakat her halükârda piyasa rasyonalitesinin üstünlüğünü savunan bir inanç... Asıl amacı ekonomi ile ilgili her sahada devlet aklını ve siyasi mantığı marjinalize etmek, onların yerine piyasanın kendi kuralları olduğu ve bu kuralların her şeyin üstünde görülmesi gerektiği zihniyetini yerleştirmek. Böyle bir tanımla neoliberalizmin amacında başarılı olduğunu görmek gerekiyor: Denetleme mekanizmalarının gevşemesi sonunda ortaya çıkan muazzam gelir dağılımı kutuplaşması, bu yırtıcı zenginleşmenin ve beraberinde getirdiği yoksullaşmanın yol açtığı ekonomik kriz, ve bütün bu krize rağmen piyasa üstünlüğü inancına karşı çıkmaya çalışan güçlerin cılızlığı, neoliberalizmin zihniyet alanındaki hegemonyasını kanıtlayan olgular. Evet, ortada bir tepki gözüküyor, neoliberal ideoloji artık eskisi kadar heyecanla savunulmuyor, sokaktaki insanlar da politikacılar da ideolojinin yüklü maliyetinin farkında, ama aranılan şey kökten bir alternatif değil, daha çok yüzeysel merhemler. Piyasayı sorgulayan, devletin güdümünde bir kalkınmacılığa dönmeyi savunan, farklı bir ahlaki ekonomiyi amaçlayan siyasi güçler kendilerine platform ve destek bulamıyorlar. Görünen o ki, krizin bütün yıkıcılığına rağmen kuralları gerçekten değiştirmek şimdilik gündemde değil.

Tabii, bütün bu alternatifsizliği ideolojik hegemonya dışında düşünmenin imkânsızlığına ve maliyetine bağlamak yanlış olur. Son 30 yılda inşa edilen kurumlar sosyal-politik ortamı somut olarak dönüştürdü. Yeni kanunlar yeni davranış normları dayattı; yeni kurumlar eski davranış biçimlerini değiştirdi. Bütün bunları belki de en iyi özetleyen önceki makalelerde de kullandığımız "metalaşma" kavramı – insanların ellerindeki her türlü kaynağa, tüm üretim kapasitelerine maliyet-fayda perspektifinden bakmaları, bütün kutsal değerlerin parasal aritmetik karşısında tağşişi. Marx'ın

da anlattığı gibi metalaşma dinamiğinin tarihi çok eski; fakat 20. yüzyılda, özellikle de 1945 sonrasında, metalaşmayı belli sınırlar içinde tutmak amacıyla toplumsal ittifaklar oluşmuştu. Bunların sonucu olarak devlet birtakım düzenlemeler yapıyor, eğitim, sağlık gibi alanları piyasa mantığının dışında tutmaya çalışıyordu. Amaç toplumsal dengelerin bozulmasını önlemek, piyasanın yol açtığı hasarı tamir etmekti. Bu düzenlemeler az gelişmiş ülkelerde nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan köylülük için öncelikle geçerliydi. Tarımdaki nüfusu korumak, kırdan kente göçün hızını düşürmek, ülkelerin gıda bağımsızlığını sağlamaya çalışmak gibi amaçlar toplumsal denge unsuru olarak görülüyor, dünya devletlerinin çoğu köylü/çiftçilerine ve genelde tarım sektörüne yönelik koruyucu politikalar uyguluyorlardı. Neoliberalizmin misyonu, kırda ve kentte, bu piyasa dışı kaygıları gündemden kaldırmak olarak belirlendi. İstenilen, devletin eski kurumları ve politikaları dolaşımdan çıkarıp piyasanın her alanda daha fazla işlemesini sağlayacak önlemleri almasıydı. Haliyle, aynı gelişmenin tarıma yönelik olarak da geçerlilik kazanması arzulanıyordu.

Son 30 yıla damgasını vuran küreselleşme olgusu neoliberal dönüşümleri (sözünü ettiğimiz kurum ve kuralları) pekiştirici bir unsur olarak ortaya çıktı. Çoğu zaman bu iki süreç birbirini besledi. Bir anlamda devletlerin global düzeyde girdikleri ve kabullendikleri ilişkiler neoliberal düzen için gayri-resmi bir anayasallaşma anlamına geliyordu. Artık devletler kendi bünyelerinde istedikleri türden kurumsal/yasal değişiklikleri yapamıyorlardı, çünkü hükümranlıklarından taviz vermeyi kabullenmişlerdi. Örneğin Türkiye'nin içinde olduğu Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) ve Avrupa Birliği (AB) ilişkileri bir dizi kuralı kabullenmek anlamına geliyor ve tabii ki bunları tek başına değiştirmesi imkânsız. Bu kurallar da yine piyasa mantığını temellendirmek ve ülke-

lerin farklı davranış biçimleri üretmesini engellemek üzere kurgulanmış. Dolayısıyla sözünü ettiğimiz büyük dönüşüm küreselleşme olgusu ile güçlendirilmiş, bu nedenle de geriletilmesi pek kolay değil: Bu kurumlar ve kurallar küresel düzeyde bir "anayasal çerçeve" oluşturmuş durumdalar.

Ancak, gerek devletin ekonomi ile ilişkisi, gerekse de davranış kalıplarını belirleyen ortam çok boyutlu: Her türlü politikanın tek ve tutarlı bir bütün içinde oluşması gerekmiyor. Nitekim 1990'ların ortasından itibaren neoliberal doktrine önemli rötuşlar yapıldı; sert uygulamaların yol açtığı aşırı toplumsal maliyetleri dizginlemeye, ortaya çıkan tahribatı tamir etmeye yönelik tedbirler gündeme geldi. Önceki dönemde IMF ile birlikte hareket eden, piyasa mantığını yerleştirmek adına kalkınma hedefini unutmuş gözüken Dünya Bankası yoksulluk konusuna eğilmeye, devletlerin kimi alanlarda sosyal politika uygulamasını desteklemeye başladı. Özellikle Brezilya, Meksika ve Türkiye gibi orta gelişmiş ülkelerde yoksulluğu azaltmaya yönelik nakit yardımları, sağlık sigortası gibi programlar gündeme geldi. Ama bütün bunlar esas ilkeleri değiştirmeden, yani piyasanın işleyişinin son kertede tüm önemli kararların başat kıstası olması gerektiği kuralı sürdürülerek yapılıyordu. Halen içinde bulunduğumuz bu post-neoliberal dönemin esas ilkesi neoliberal ideolojiden taviz vermeden piyasanın giderek her şeye bulaşmasının kaçınılmaz olarak yol açacağı kutuplaşma ve yoksulluğu bir ölçüde gidermeye, tamir etmeye çalışmak olarak özetlenebilir.

Korumacılık ve liberalizasyon sarkacında tarım politikaları

Türkiye'de tarım politikaları neredeyse Cumhuriyetin kuruluşundan beri köylünün lehine gelişmiştir. Genel anlam-

da kırsal kalkınma devletin bir önceliği olmadı, ama tarımı vergilendirme de gündeme gelmedi. Bilindiği gibi 1925'te eski Osmanlı maliyesinin en önemli gelir kaynağı olan öşür vergisi kaldırılmıştı. O tarihten sonra tarıma doğrudan vergi koymaya hiçbir iktidar cesaret edemedi. 1960'larda danışman olarak davet edilen iktisatçı Nicholas Kaldor kalkınma amacıyla tarımın vergilendirilmesini önerdiğinde planlamacılardan destek görmesine rağmen politikacıların gerçekçi tavrı projeyi durdurdu. Planlamacılığın itibarını kaybetmesiyle beraber, tarıma yönelik hâkim görüş seçmeni hoş tutmaya yönelik bir popülizm olarak şekillendi. Bu yaklaşımın ana araçları ise kırsal kalkınma gibi daha uzun dönemli bir proje değil yıldan yıla yeniden pazarlığı yapılan girdi sübvansiyonları, satın alma vaatleri ve destek fiyatları olarak somutlandı. Sözü edilen politikaların esas amacı toplumsal tutuculuk olarak özetlenebilir; yani köylülüğün piyasanın güdümünde hızla çözülmesine karşı önlem almak. Özellikle kapitalist sistemin köyden kente göçme zorunda kalan insanlara istihdam olanağı sağlayamadığı, kentlerdeki "enformel" kesimin şişerek büyüdüğü, yani "kalkınma" modelinin beklendiği gibi işlemediği bir durumda böyle bir tutuculuğun toplumsal dengeleri koruma amacına hizmet edeceği kesin. Ayrıca, ithal ikameciliğe dayanan bir ekonomi politikasında tarımın da, ekonomik modelin gerektirdiği "kendine yeterlilik" nedenleriyle, desteklenmesi anlaşılabilirdi. Özellikle de dünya savaşı koşullarının ve kıtlığın herkesin hafızasında taze olduğu bu dönemde tüm ülkeler kendi nüfuslarını doyurmak amacıyla gıda ve sanayiye girdi üretimini teşvik etmeye yönelik tedbir alıyorlardı.

1950'lerde başlayıp yüzyıl sonuna kadar süren bu popülist dönemin hikâyesi çok yazıldı. Ulusal kalkınmacı modelin birçok politikası gibi tarımda çiftçiye yapılan aktarmalar da mali dengelere fazla dikkat etmiyordu; yani kısıtlar kaa-

le alınmıyor, borçlar enflasyona havale ediliyordu. Hükümet birçok ürün için taban fiyatı ilan ediyor, Toprak Mahsulleri Ofisi, Fiskobirlik, Çaykur, TEKEL ve Tariş gibi kooperatifler çiftçiden ürünü bu destek fiyatına satın alıyor, sonra da ortalama daha düşük bir fiyata satıyor, satamayınca da stokluyorlardı. Bu kooperatif birlikleri zarar ettiklerinde, aradaki fark genelde Ziraat Bankası tarafından karşılanıyordu. Sonra bu zarar hesabı bankanın bilançosunda "görev zararı" olarak gözüküyor ve merkezi bütçeden karşılanıyordu. Hangi ürünlerin bu kapsamda görülüp yüksek fiyattan satın alınacağı yine pazarlık ve siyasi kaygılarla belirleniyordu; hububat, şeker pancarı, çay, fındık, tütün listenin demirbaşıydılar, fakat seçim öncesi dönemlerde hem destek fiyatı alan ürün sayısı artıyor hem de fiyatlar iyice şişiriliyordu.

1980'lerdeki ilk neoliberal girişimde Özal'ın teknokratları tarıma yönlendirilen desteği radikal bir şekilde düşürdüler. Bu dönemde tarım desteği OECD ülkelerindeki destek ortalamasının çok altına indi, çiftçilerin eline geçen fiyatlar tarım dışı fiyatlara oranla (ticaret hadleri) düştü (Güven 2009: 165). Fakat, bu reform episodu kısa sürdü, seçimlerin geri gelmesiyle beraber tarıma destek politikasına dönüldü, hatta 1987 sonrası yıllarda kalkınmacılık dönemini aratmayacak dozda bir destek düzeyi tutturuldu.Tahmin edileceği gibi gerek mazot, gübre, tohum, sulama ve tarım kredisi sübvansiyonları, gerekse de destek alımlarından kaynaklanan maliyet, borçların birikmeye yüz tuttuğu dönemde dikkat çekmeye başladı. OECD'nin hesapladığı Toplam Destek Tahmini rakamlarında tarıma verilen toplam destek 1987-90 yıllarında GSMH'nin % 4,4'üne, 1996-99 yıllarında ise % 6'sına ulaşıyordu. Tarıma doğrudan yapılan destek ve sübvansiyon ise çiftçilerin eline geçen gelirin dörtte-birine kadar çıkıyordu (*a.g.e.*, 220). Aynı yıllarda ticaret hadlerinin de istikrarlı bir şekilde tarım lehine yükseldiğini görüyo-

ruz (*a.g.e.*, 223). Bu desteğin bütçeye yüklediği külfetle mali dengelerin bozulmasına rağmen siyasi partiler ufak tavizlerle olayı sürdürmekte başarılı oldular. Bazı ürünler destek fiyatı kapsamından çıkarıldı, sonra tekrar iade edildi; seçim dönemlerinde destekler artıyor, partiler çiftçiye çeşitli vaatlerde bulunuyordu.

1980'lerin sonuna kadar nüfusun (dolayısıyla da seçmenin) çoğunluğu köylerdeydi; 1990'da toplam işgücünün yarıya yakını, 2000 yılına geldiğimizde ise % 35'i hâlâ tarımda istihdam ediliyordu. Koalisyon hükümetlerinin iş başına gelmesi 1990'ların siyasi ortamına damgasını vurdu. Biraz da bu nedenden, niyetleri tarımda piyasa mantığını yerleştirmek olsa dahi, hiçbir parti kırsaldaki büyük seçmen kitlesini karşısına almaya cesaret edemiyordu. IMF'ye verilen sözlere ve taahhütlere rağmen popülizm formülünden pek taviz verilmiyordu. Ayrıca, reformların devam etmesini gerektiren bir dış baskı da yoktu. Dünya Ticaret Örgütü içindeki tartışma ve pazarlıklarda tarım sektörü üzerinde anlaşma sağlanamıyordu. ABD ve AB üretimi destekleme politikalarından vazgeçip çiftçilere doğrudan gelir desteği verme politikasını kabul etmişlerdi, fakat tarım sektöründe imalat sektöründe olduğu gibi gümrük duvarlarının iyice düşürüldüğü, sübvansiyonların kaldırıldığı bir dünya piyasası kurma hayalinin gerçekleşmesi için katedilmesi gereken daha çok mesafe vardı. Yani, küreselleşme ivmesi tarım konusunda tam liberalleşmeyle ilgili itirazların üstesinden gelememişti, bu nedenle de Türkiye'nin üzerinde bir DTÖ baskısı yoktu. Öte yandan AB'ye adaylık anlaşması bilindiği gibi 1999'da imzalandı, o tarihten önce AB'nin Ortak Tarım Politika'sına uyum sağlamak diye bir hedef gündemde değildi. Ayrıca, tarım ürünleri AB ile oluşturulan Gümrük Birliği kapsamının dışında tutuyordu.

2000 öncesi koalisyon hükümetleri dönemindeki makroekonomik dengelerin sürekli kriz ortamı yaratması ve Was-

hington çevrelerinden talep edilen reformlar bu belirsizliği sona erdirdi. 2000-2001 krizi bu dinamik içindeki en keskin geri dönüşü getirdi. Bilindiği gibi bu krizin ciddi boyutlara ulaşması siyasi partileri de pes ettirdi ve Dünya Bankası'ndan gelen Kemal Derviş ekonomiyle ilgili her konuda reform paketlerini uygulamaya sokmak üzere işe koyuldu. Kısa dönemde ekonomiyi en çok tehdit eden unsur hâlâ mali dengeydi, bu nedenle de IMF'ye verilen vaat mektuplarında sürekli gündeme gelen konulardan biri tarıma verilen destekler ve destek (taban fiyatı) politikasının bütçedeki maliyeti oluyordu. Nitekim 1999'da tarım politikalarında reform yapılacağı ve desteklerin azaltılacağı sözü verilmişti. İşte bu konjonktür içinde Dünya Bankası'nın 2000 yılında hazırladığı tarım politikaları reform paketi (ARIP - Agricultural Reform Implementation Project) kabul edildi. IMF'ye verilen mali dengeleri gözetme sözü Dünya Bankası'nın denetimi altında uygulanacak tarım reformu ile sağlanacaktı. Reformların gerçekleşmesi için Dünya Bankası bir kredi paketi de öneriyor, kurumsal dönüşüm masraflarının hükümete yüklediği mali yükü paylaşıyordu. Kriz sonrası oluşan hükümet dengelerinde Derviş'in ayrıcalıklı statüsü benimsenen reformların uygulanacağı garantisini de vermiş oluyordu.

ARIP'ın amacı tarım sektöründe piyasa koşullarını geçerli kılmaktı; bunu gerçekleştirmek için ise en başta politikacı ve bürokratların kararıyla oluşan taban fiyatı uygulamasını kaldırmak gerekiyordu. Ayrıca çiftçinin ürün seçimi ve üretim düzeyi kararlarını etkileyebilecek girdi fiyatlarını da piyasaya bırakmak gerekiyordu; yani mazot, gübre, tohum ve zirai kredilerde sübvansiyon kaldırılacaktı. Kurumsal düzeyde ise devlet işletmesi olarak sürdürülen TEKEL, Çaykur, Et-Balık Kurumu, Süt Endüstrisi Kurumu gibi kamu iktisadi teşekkülleri ve Çukobirlik, Tariş, Trakya Birlik gibi tarım satış kooperatifleri yeniden yapılandırılacak; bun-

ların devletten bağımsız çalışmaları sağlanacak ve açıklarının devlet bütçesinden ödenmesi pratiği sona erecekti. Yani, taban fiyatından destek alımları ve girdi sübvansiyonu nedeniyle yapılan harcamaların azaltılması öngörülüyordu. Bunun yerine çiftçinin gelirini doğrudan yükseltmek tercih ediliyordu. Bilindiği gibi piyasa mantığına olan inancın temel taşlarından birisi budur: Fiyatların piyasada oluşması en doğru dengeyi ortaya çıkarır, üreticilerin ve tüketicilerin rasyonel karar verebilmelerini sağlar. O nedenle de toplumsal dengeler amacıyla çiftçiye bir destek verilmesi söz konusuysa, bu desteğin piyasa dengelerini bozmayacak nitelikte olması, üretim kararlarını saptırmaması istenir. O dönemde Türkiye için ilk amaç mali durumu düzeltmekti; tarıma ayrılan destek fonları bütçe dengesini ciddi biçimde zorluyordu, o yüzden ARIP'ın önerdiği reform kısa dönemde mantıklı geliyordu.

Hem Avrupa Birliği, hem de ABD 1990'lardan sonra destek politikalarını değiştirmeye başlamışlardı. Her iki bölgede üretim hacmi üzerinden sübvansiyon veya fiyat garantisi olarak verilen destekler büyük miktarda üretim fazlasına yol açıyordu. Avrupa Topluluğu'nun elinde biriken "tereyağ dağları", "şarap gölleri", milyon tonlarla ifade edilen hububat fazlaları daha sonra dünya pazarına verilip fiyatlarda büyük düşüşe neden oluyor, Üçüncü Dünya'daki üreticilerin piyasaya girme şanslarını ortadan kaldırdığından Güney ülkelerinin itirazına yol açıyordu. DTÖ'nün de teşviki ile AB ve ABD'de üretimi artırıcı destek fiyatları yerine çiftçinin piyasada oluşan fiyatlara göre üretime karar vermesi ilkesi ön plana çıkmaya başladı; bunu başaracak destek şekli ise çiftçiye Doğrudan Gelir Desteği (DGD) verilmesiydi. Yani ekilen alana göre yıllık bir meblağ saptanacak (mesela hektar başına veya zeytin ağacı başına) ve doğrudan gelir desteği olarak çiftçiye aktarılacaktı. Böylece çiftçinin üretim tercihlerinde

siyasi/idari etkenlerin denklemden çıkacağı öngörülüyordu. Ayrıca Dünya Ticaret Örgütü de Uruguay görüşmeleri çerçevesinde tarım sektörlerindeki çeşitli sübvansiyon araçlarını gündeme getirmiş ve bir "yalıtım" stratejisi önermişti. Bu stratejinin altında yatan mantık piyasa çarpıklığına yol açmayan, genel olarak tarım sektörünü güçlendirmeyi amaçlayan ve tarımdaki nüfusun gelir düzeyini yükseltmeye yönelik desteği üretim hacmine bağlı olmadan veren politikalara izin vermekti. Yani, üretimi Türkiye'de olduğu gibi garantilenmiş taban fiyatıyla veya AB'nin Ortak Tarım Politika'sının önceki işleyiş şeklinde olduğu gibi üretim hacmine bağlanmış destekle özendirmek piyasanın mantığını değiştirdiği için istenmiyordu. Ama kırsal nüfusa, üretimden bağımsız olarak, gelir desteği verilmesi veya çiftçiye belli bir ürünü üretmemesi için destek sağlanması onaylanabiliyordu.

ARIP'ın öngördüğü destek politikası da bu DGD aracını benimsemişti. Destek fiyatları ve girdi sübvasiyonları kaldırılacak, onların yerine doğrudan gelir desteği gelecekti. Ayrıca, özellikle tütün üreticileri için öngörülen, ürün değişikliğini özendirmek için verilecek bir kerelik bir teşvik söz konusuydu. Tütün veya fındık gibi devlet bütçesine yük olan, destek fiyatı uygulaması nedeniyle üretimi artmış, fakat ihraç pazarları kısıtlı, bu nedenle de üretiminin azaltılması istenen ürünlerden vazgeçip örneğin ayçiçeği gibi ihtiyacın karşılanmadığı ürünleri ekecek olan çiftçilere de aynı kalemden teşvik verilecekti. Böylece çiftçiler gerçekten maliyet üstünlüğü sağlayabildikleri ürünlere odaklanıp, fiyat ve maliyet destekleriyle, "yapay" avantajlarla ürettikleri ürünlerden vazgeçeceklerdi.

Önerilen reform paketinin tarım sektöründe ve genelde kırsal dünyada, radikal bir dönüşüm hedeflediğini, daha da önemlisi devletin alışılageldik yönetim araçlarını elinden aldığını söylemek yanlış olmaz. Devletin uyguladığı destek fi-

yatları ve girdi sübvansiyonu politikaları, bunların kurumsal desteği olarak işlev gören tarım satış kooperatifleriyle birlikte, tam donanımlı bir iktidar altyapısı oluşturuyordu. ARIP'ın öngördüğü dönüşümde ise kuralları çok daha kesinleşmiş uygulamalar söz konusuydu: Fiyatlar ve ürün hacmi üzerinde sürekli pazarlık yapılmayacak, iktidarın tercihleri doğrultusunda yeni kararlar verilemeyecekti. Çiftçiler piyasa koşullarına göre üretim kararı alacak, doğrudan tüccarla muhatap olacak, ticari bankalardan kredi bulacaktı. Tarım ekonomisinin piyasa koşulları çerçevesinde özerkleşmesi fakat köylünün doğrudan gelir desteği alabilmesi öngörülüyordu. Devletin mikro düzeyde sürekli değişebilen müdahaleleri yerine politika alanının "anayasallaşması", yani önceden saptanmamış, kuralı belli olmayan müdahaleye kapatılması söz konusu olacaktı. Kısacası, neoliberal ilkeler doğrultusunda tasavvur edilen bu dönüşüm devlet/köylü bağlamında uzun bir geçmişe dayanan ilişkiyi radikal biçimde değiştirmeyi hedefliyordu.

Tahmin edileceği gibi reform projesi gerek devlet katında, özellikle de Tarım Bakanlığı nezdinde, gerekse de çiftçiler arasında pek rağbet görmedi. 2002 seçimleri öncesi bazı kurumsal değişikliklere gidildi, bunların en önemlileri şeker pancarı alımlarının özelleştirilen şeker fabrikalarına bırakılması ve tek tütün alıcısı olarak tütün üreten çifçiye destek fiyatı veren TEKEL'in kısmen özelleştirilmesi oldu. 2001'de çıkarılan tütün kanunuyla beraber tütün üreticisine verilmiş olan ayrıcalık (getirilen tüm tütünün devlet tarafından ve siyasi pazarlık sonucu belirlenen fiyattan satın alınması) sona eriyordu. Getirdiği düzenlemelerin sosyal maliyeti açısından da ARIP'ın yaptığı en büyük hasar tütün üreticileri üzerinde gözlenebilir. TEKEL'in bu piyasadan çekilmesi, çiftçilerin alıcı tüccarla doğrudan anlaşma yapma mecburiyeti, önceden anlaşma yapmayan çiftçinin tütün ekememesi gibi zo-

runluluklar birçok yörede üretimin sonu anlamına gelecekti. Genelde küçük köylü olan tütün üreticilerinin büyük bölümü bu üründen vazgeçme durumunda kaldı, yeni bir faaliyet kolu bulamadığından işsizlik ve kırdan göç olasılığı ortaya çıktı. 2000 ile 2010 arasında tütün ekicilerinin sayısı 500 binlerden 60 binlere indi; üretim yarı yarıya azalırken ekim alanı ise onyıl öncesinin üçte-birine düştü (TZOB, s. 179).

OECD'nin değerlendirmesine göre ARIP mali dengeleri iyileştirme konusunda yararlı oldu. Gübre ve tarım ilaçlarında sübvansiyon ve tarım kredilerinde faiz düşürme 2001-2002'de kaldırılmış, tarımdaki KİT ve ürün alıcı kurumlara mali kısıtlamalar getirilmişti. Bunların neticesinde 2004 yılı dahil olmak üzere bütçede dört yılda 10 milyar dolarlık bir "tasarruf" yapılabilmişti. Buna karşılık yeni politikanın tarımdaki gelir düzeyinde olumsuz bir etkisi oldu. 1999 ile 2002 arasında tarım sektörü için % 16'ya varan bir gelir kaybı söz konusuydu ve bu kaybın beşte-dördü sözü edilen tasarruf dolayısıyla, yani devletten gelen desteğin azalması nedeniyle ortaya çıkmıştı. Doğrudan gelir desteği ise kaybı karşılamakta yetersiz kalmıştı. Bir analize göre DGD daha çok Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde pozitif bir katkı yaratmıştı, çünkü bu bölgelerde önceki dönemin destek fiyatları ve sübvansiyon uygulamaları daha az etkili olduğundan, arazi büyüklüğüne dayanan DGD'nin katkısı görece daha fazla gerçekleşmişti (OECD, s. 91).

2002 seçimlerini kazanan AKP destek fiyatları gibi önemli bir politika aracını kaybetmekten hoşnut değildi. Nitekim 2004'teki yerel seçimlerde oylarını artırmak isteği ile destek alımlarını tekrar gündeme getirdi. Öte yandan gelir desteği uygulaması devam ediyor fakat bu yolla arzulanan düzeyde bir idari mekanizma oluşturulamıyordu. 2005'e gelindiğinde fiyat desteklerinin çoğu geri gelmiş, girdi sübvansiyonlarıyla çiftçinin ödediği mazot ve gübre fiyatları düşürül-

müş, köylünün bazı borçları ve birikmiş faizi silinmişti. Fındıkta ekim alanı ve üretim hâlâ artıyor, devlet üretimin çoğunu alıp stokluyordu. ARIP'ın kabulüyle vazgeçileceği vaadi verilmiş araçlar beş yıl içinde yeniden yürürlüğe girmişti. 2002-2005 arasında yukarıda sözünü ettiğimiz Toplam Destek Tahmini, GSMH'nin % 4,4'ü ile tekrar 1980 sonlarındaki düzeye çıktı.

2006 Nisan ayında yeni bir Tarım Kanunu çıkarıldı. Buradaki mantık mali dengeleri gözeterek destek harcamasından tasarruf etmek değil, tarımı ve kırsal nüfusu arzulanan yönde yönetebilmek idi. Yeni yasada tarımla ilgili yeni amaçlar ve kurumsal düzenlemelerden söz ediliyor, bu arada tarım politikasının nasıl sürdürüleceği belirleniyordu. Kanunun 19. maddesine göre çiftçiye çeşitli kategorilerde destek verilecekti: En başta ARIP'le taahhüt edilen doğrudan gelir desteği vardı, fakat bu ancak iki yıl daha sürdürülecek, 2008'de yürürlükten kaldırılacaktı. Zaten, DGD'nin tüm tarım destekleri içindeki payı 2008'e kadar % 3'e düşmüştü (OECD, s. 47). Yeni kanunun getirdiği politikalar bütününde tarımı çok daha yakından etkilemeye ve yönetmeye yönelik politika kategorileri belirtiliyordu:

> Fark ödemesi: Çiftçilere üretim maliyetleri ile iç ve dış fiyatlar dikkate alınarak fark ödemesi desteği verilir. Fark ödemesi desteği öncelikle arz açığı olan ürünleri kapsar. Her yıl, fark ödemesi kapsamına alınacak ürünler ile ödeme miktarları Kurul tarafından belirlenir.
>
> Telafi edici ödemeler: Üreticilerin arz fazlası olan ürünlerin üretiminden vazgeçerek alternatif ürünlere yönelmeleri teşvik edilir. Üreticilere, arazilerinde alternatif ürünleri yetiştirmelerinden dolayı karşılaşabilecekleri gelir kayıplarını önlemek üzere telafi edici ödeme yapılır... Telafi edici ödemelerin ürün kapsamı, ürünler bazında birim ödeme mik-

tarları, ödeme süreleri ve ek ödeme miktarları her yıl Kurulun teklifi üzerine Bakanlar Kurulu tarafından belirlenir.

Hayvancılık destekleri: Hayvancılık faaliyetlerinde ırk ıslahı, kaba yem üretiminin artırılması, verimliliğin artırılması, işletmelerin ihtisaslaşması, işletmelerde hijyen şartlarının sağlanması, hayvan sağlığı ve refahı, hayvan kimlik sisteminin teşviki, hayvansal ürünlerin işlenmesi ve pazarlanması ile bunlarla ilgili kontrol, takip ve standartların iyileştirilmesi ve şu ürünlerin desteklenmesi amacıyla destekleme tedbirleri alınır. Hayvancılık desteklemelerinde, bölge ve iller bazında farklı destekler uygulamaya ve ödeme miktarlarını belirlemeye, Kurulun teklifi üzerine Bakanlar Kurulu yetkilidir (5488 Sayılı Tarım Kanunu, Madde 19).

Görüleceği üzere bu yeni kanun "anayasallaşma" sürecine karşı "kurul" kararlarını, yani hükümetin siyasi tercihlerini öne çıkarıyordu. Özellikle de "fark ödemesi" kalemi ile üretime bağlı destek kategorisini resmen geri getiriyordu. ARIP tüm fiyat ve üretim destekleri yerine doğrudan gelir desteğini geçirmeyi hedeflemişti; oysa 2006 kanunu politika araçlarını çeşitlendiriyor, yönetime daha mikro temelde karar alabilme fırsatı veriyordu.

Tarım Kanunu'na göre "tarım politikalarının amaçları; tarımsal üretimin iç ve dış talebe uygun bir şekilde geliştirilmesi ... tarımsal piyasaların güçlendirilmesi, kırsal kalkınmanın sağlanması suretiyle tarım sektöründeki refah düzeyini yükseltmektir" (Madde 4). Yani, bu kanun çiftçiyi korumak ve gelir düzeyini desteklemekle kalmayacaktı. Bu kanunla eski araçlar kullanılarak yeni amaçlara ulaşılmaya çalışılacaktı. Başta çiftçinin piyasada kendi gücüyle ayakta kalabilmesine hizmet etmek olmak üzere, Madde 6'da tarım politikalarının amacı olarak şu iki hedef belirtiliyordu: "a) Tarımsal üretimde verimlilik, ürün çeşitliliği, kalite ve reka-

bet gücünün yükseltilmesi. b) Yeterli ve güvenilir gıda arzının sağlanması."

2008 yılında ARIP'ın ve doğrudan gelir desteği politikasının bittiği ilan edildi; girdi sübvansiyonu ve ürün bazında destek politikalarına hız verildi. Yağ tohumları, pamuk, tahıllar, pirinç, baklagiller ve çay üreticilerine "fark ödemesi" veya "prim", yani fiyat desteği verilecekti. Örneğin nohut, mercimek, fasulye ürünlerinde 2008'de destek başladı ve kiloda 10 kuruş olarak belirlendi. 2005'ten itibaren de mazot ve gübre desteği getirildi; bu destek 2005 ile 2011 arasında dönüm başına 2,40 TL'den 3,75'e, gübrede ise 1,60'dan 4,75 TL'ye çıktı (TZOB 2007-2011 Rapor, s. 171-172). Başka bir örnek olarak mısır üretiminde girdi fiyat destekleri mazot ve gübrede 2005-2011 arasında % 56 ve % 196 oranında artırılmıştı (TZOB, s. 154). Buna ek olarak yine mısırda korumacılık artmış, gümrük vergi oranları aynı yıllarda % 100 yükselmiş, 2011 yılı içinde de % 130'a çıkmıştı. Pirinçte ise dünya fiyatları Türkiye'deki üreticilerin aldıkları prime rağmen Türkiye'deki maliyetten daha düşük olduğundan DTÖ'ye % 45 gümrük vergisi uygulandığı beyan edilmişti. Yani pirinç üreticisinin ithal pirince karşı maliyet tutturabilmesi ancak % 45'lik bir korumayla mümkün olmaktaydı (s. 166).

2007-2009 rakamlarına göre üreticilere verilen desteğin % 87'si üretim hacmi bağlantılı, sadece % 3'ü (ARIP'ın öngördüğü şekilde) üretimden bağımsızdı. Oysa aynı dönemde AB ülkeleri ortalaması aynı kalemler için % 30 ve % 37'ydi (OECD, s. 105).

Kazananlar, kaybedenler...

Devletin köylüye yönelik politikasının toplam etkisini daha sayısal düzeyde değerlendirmek, farklı politika araçlarını ve bunların etkilerini toparlamayı gerektiriyor. Bu konuda

OECD'nin araştırmaları oldukça detaylı; bunlara bakarak tarım politikasının nasıl geliştiğini, hem zaman içinde hem de karşılaştırmalı bir perspektifle görmek mümkün. Aşağıdaki değerlendirme OECD'nin 2011 tarihli kapsamlı Türkiye raporuna dayanıyor. Devlet politikalarının tüketici ve vergi verenlerden tarıma toplam ne büyüklükte bir transfer içerdiğini hesaplamakta kullanılan, OECD'nin Toplam Destek Tahmini (Total Support Estimate -TSE) kavramı var. Başka bir deyişle, devlet politikaları aracılığıyla tarıma aktarılan kaynağın büyüklüğünü anlamaya çalışan TSE, fiyatların tamamiyle piyasa koşullarında belirlendiği, doğrudan veya dolaylı destek olmadığı varsayılan bir durumla mevcut durumu karşılaştırıyor.

OECD'ye göre Türkiye'de tarım sektörüne yapılan tüm transferin sadece % 5'i tarım sektörünün genel ihtiyaçlarını (yol, su elektrik gibi) karşılamaya ayrılıyor; yani, toplam desteğin % 95'i üreticilerin (çiftçilerin) bireysel hesaplarına yazılıyor. OECD ülkeleri ortalamasında üreticilere giden oran ise % 68. Yani, Türkiye'de toplam tarım harcamalarının genel anlamda tarım yatırımları olan kısmı % 5 iken, OECD ülkelerinde ortalama üçte-bir. Bu demek ki devlet politikaları tarımda genel bir iyileşme ve verimlilik artışından çok üreticileri hoş tutmak ve gelirlerini yükseltmek amacını güdüyor.

Daha önemli bir fark ise çiftçilere yapılan transferin kaynağı ile ilgili. OECD raporunda söylendiği gibi tarım politikaları çok farklı şekillerde ortaya çıkabiliyor. ABD ve AB'de doğrudan gelir desteği uygulamasından söz etmiştik. Japonya'da ise gümrük duvarları ürünün fiyatını yükseltiyor, böylece tüketici çiftçiyi dolaylı olarak desteklemiş oluyor. Türkiye'deki durum da böyle. Örnek olarak diyelim ki X ürününde Türkiye'deki çiftçilerin ortalama maliyeti 100, dünya fiyatları ise 50. Bu durumda devlet çiftçiye 50 destek verip,

aynı zamanda ithalatı serbest bırakırsa desteğin tümü vergilerden karşılanmış olur, yani tüketici açısından tarıma verilen desteğin (X ürününü pahalıya almak gibi) ayrıca bir maliyeti olmaz. Ama devlet topladığı vergileri çiftçiye destek vermek için harcamış olur. Buna alternatif bir politika ise, yine X ürünü için % 100 gümrük vergisi koymak yani ithal edilen ürünün fiyatını yapay olarak yükseltip yerli malın rekabet edebilmesini sağlamak olur. Yahut da, tüketici açısından aynı sonuca gelecek şekilde, X ürününün ithali tamamen yasaklanabilir. OECD hesaplarına göre Türkiye özelinde çiftçiye verilen toplam desteğin üçte-biri devletin bütçeden doğrudan, yani vergi gelirlerini harcayarak yaptığı aktarımlar. Desteğin üçte-ikisi ise dolaylı yoldan oluyor: Yani çiftçi tüketicinin ödemek zorunda kaldığı yüksek fiyatlar yoluyla desteklenmiş oluyor. Daha analitik bir ifade ile, tüketicilerden üreticilere bir transfer söz konusu. Politika üretenlerin böyle bir tercihi var (OECD, 2011, bölüm 5).

Türkiye özelinde bu transferin boyutu nedir diye sorarsak, yine OECD hesaplarına göre şöyle bir resim çıkıyor. 1990'larda TSE (toplam destek tahmini) GSMH'nin % 4-5'i arasında iken yukarıda tartıştığımız dönemde, 2001 yılında, % 3'e düşmüş, 2007'den itibaren yeniden yükselmeye başlamış; 2009'da GSMH'nin % 4'ü. Şu sıralarda % 4'ü aştığını tahmin edebiliriz; yani tarıma verilen desteğin boyutu açısından 1990'lara bir dönüş söz konusu. Bütün bu dönem boyunca OECD ülkelerinde TSE ortalaması % 1 etrafında oynuyor, 2000 yılından itibaren de sürekli olarak % 1'in altında. 2007-2009 ortalamasında Türkiye GSMH'nin % 3.7'si ile OECD içinde en yüksek destek veren ülke iken, ikinci G. Kore % 2.3, Avrupa Birliği ortalaması ve ABD ise % 1'in altında (OECD 2011, s. 77).

Çiftçinin eline geçen fiyatları dış ticaret üzerine konulan vergi ve kısıtlamalarla yüksek tutabilmek, tarıma devlet tara-

fından verilen desteğin üçte-ikisinin kaynağını sağlıyor. Devletin doğrudan destek politikaları, yani bütçe gelirlerinden tarım için harcanan kısım tüm desteğin üçte biri. Demek ki tarım üreticilerine desteğin büyük bölümü bildiğimiz korumacılık politikası ile, yani dış ticarette yasaklamalar ve gümrük duvarlarıyla başarılıyor. Küresel ticaret gerçekten serbest olsa, ithalat yasakları ve gümrük tarifeleri gibi tarımı dış ticaretten koruyan politikalar olmasa, içeride de her şey piyasaya bırakılsa tüketiciler daha düşük fiyata gıda ve hammade alabilecekleri için tarıma olan bu aktarım ortadan kalkacak.

Bu rakamların altında yatan esas olarak Türkiye'de tarım mallarının birçoğunu (dünya fiyatlarına nazaran) çok pahalıya yememiz. Hayvancılık kökenli mallar, yani et ve sütte bu çok belirgin. Örneğin kırmızı ette ithal izni verildiğinde dünya pazarından satın alınan canlı hayvan ve etin fiyatı genelde iç pazar fiyatlarının yarısı kadar (TZOB s. 396). Fakat, geniş bir ürün yelpazesinde de (şeker, pirinç, baklagiller, hatta buğday) aynı durum söz konusu. Bir hesaba göre Türkiye AB'ye girse (yani özel koruma uygulama şansı olmasa) buğday fiyatları şimdikine nazaran % 44 düşecek (OECD, s. 105). Örneğin çayda gümrük oranı % 145; yani çay üreticileri % 145'lik bir koruma duvarı arkasında üretim yapıyorlar (TZOB, s. 319). Çay üreticilerini bu düzeyde korumayı haklı göstermek için, fındıkta da olduğu gibi, üreticilerin farklı bir seçeneği olmadığı, o topraklarda başka bir ürüne geçme şansı olmadığı argümanı yapılıyor. Bu durumu şöyle özetlemek mümkün: Türkiye'deki çiftçilerin önemli bir kısmı toprağın agronomik özelliği, kullanılan teknoloji, işletme ölçeği, iklim gibi nedenlerden dolayı, üretkenlik konusunda dünya ile rekabet edemiyor. Yani sebze, meyve, fındık gibi coğrafi avantajların önemli olduğu sektörler dışında kendi başlarına piyasada kalmaları zor. Ayrıca tarım ürünleri zaten bütün dünyada şu veya bu düzeyde korunuyor; ders ki-

taplarında anlatılan, DTÖ'nün arzuladığı tür bir "serbest piyasa" zaten yok. Kırsal toplumun dengelerinin bozulması tüm ülkelerde bir risk olarak algılanıyor. Daha önce de belirttiğimiz, ve de özellikle son yıllarda yeniden gündeme gelen, gıda güvenliği endişesi de bu kararlarda sürekli rol oynuyor. Bu nedenlerle de 'normal' koşullar altında tarım üretimini bir düzeyde koruma politikası hep gündemde kalıyor. Karadeniz'de birkaç milyon kişi fındık ve çay üretimine bağımlı ise hiçbir hükümet toplumsal dengeleri bozma pahasına radikal bir piyasa mantığını savunamaz. Aynı koşullar Kore veya Japonya'da pirinç üreticileri için de geçerli. AB ve ABD'de farklı ürünleri eken çiftçiler için de. Bu nedenle hükümetler, gümrük duvarları, destek alımları, veya prim ödemek yoluyla, yahut da piyasayı fazla etkilemeden doğrudan gelir desteği vererek, mevcut durumu sürdürmeye çalışıyorlar. Yalnız şunu da unutmamak gerekiyor, bu köylüyü gözeten politikalar artık büyük çoğunluğu kentlerde oturan, yani tarımda üretici konumunda olmayan bir nüfusun aleyhine işliyor. Demek ki siyasi hesap, yani devletin seçtiği politikalar, sadece sayıların karşılaştırılmasına dayanmıyor. Aşağıda tartışacağımız gibi toplumsal dengelere ilişkin beklenti ve değerlendirmeler bu muhasebede daha büyük rol oynuyor.

2000'lerde tarımsal istihdam ve "mikro" politikalar

Dünya fiyatlarını tutturamayan ve yoksulluktan kaçan köylülerin kırsalı bırakıp kente göç etmeleri 1950'lerden beri süregelen bir olgu. Bilindiği gibi tarıma destek politikaları da aynı dönemde gündemde. Fakat, devletin tarım politikasının neoliberal bir çizgiye büründüğü ARIP yıllarında köylünün tarımı terkedip kente kaçması iyice hızlanmıştı. Herhalde AKP'nin kararlı bir şekilde politika değiştirmesinde

rol oynayan olgulardan biri de buydu, yani toplumsal dengelerdeki çözülmenin getirdiği riskler. Özellikle 2005'ten sonra köktenci neoliberalizmden çark edilince, hem fiyat desteği primleri, hem de girdi fiyat destekleri yeniden uygulanmaya konuldu. Yani, bütün mali krize, DTÖ'ye, ve AB'ye uyum sağlama çerçevesindeki piyasalaşma eğilimine rağmen AKP hükümeti piyasa köktenciliğinden taviz vermeyi seçti. OECD'nin hesaplarına göre 1986-88 döneminde çiftçinin eline geçen fiyatlar (ürünlerin ortalaması) dünya fiyatlarının % 21 üstünde idi, oysa 2007-2009'un ortalaması tarım lehine daha da fazla bir gelişme olduğunu gösteriyor. Bu yıllarda Türkiye'de tarım fiyatları dünya fiyatlarının % 38 üstüne çıkmış. 1986-88'den 2007-2009'a kadarki 20 yıl içinde, Türkiye'deki fiyatlarla dünya fiyatları farkı % 21'den % 38'e yükselirken OECD ortalaması % 28'den % 13'e düşmüş (OECD, *Evaluation*, s. 82). Zengin ABD ve AB ülkeleri son yirmi yılda tarım politikasında reform yaptılar ve mali kısıtların da etkisiyle kendi çiftçilerine verdikleri toplam desteği önemli ölçüde azalttılar. Yani, son 6-7 yılda Türkiye'de tarım politikası diğer OECD ülkelerinin tersi bir eğilim gösteriyor.

Esas üzerinde durmak istediğimiz nokta bu farklı çizgideki politikanın sonuçları. Eğer çiftçilere yüksek fiyat vermek tarımı bu yolla cazip kılarak köylü nüfusu kırsalda tutma amacını güdüyorsa, sözü geçen politika tam da hedefini vurmuş gözüküyor. Çünkü 2007 sonrası çok şaşırtıcı bir gelişme oldu: Tarımda istihdam yeniden artmaya başladı ve kentten köye geri dönmeler görüldü. 60 yıllık süreç içinde ilk defa tarımda çalışan sayısının kentten dönenlerden dolayı artması söz konusu oluyordu. Kitaptaki diğer makalelerde de sözünü ettiğimiz kırsalın daha yaşanabilir hale gelmesi ve tarımın, kısmi zamanlı da olsa, büyüyen bir nüfusa istihdam sağlaması aşağıdaki rakamlarda gözüküyor. Tablo 1'de TÜİK'in hanehalkı araştırma sonuçları verilmekte. Ra-

TABLO 1
Kırsalda Nüfus, İşgücü ve Tarım İstihdamı (000)

Yıllar	*15 yaş üstü nüfus*	*İşgücü*	*Toplam istihdam*	*Tarım istihdamı*	*İşgücüne katılım (%)*
2004	13.871	7.545	7.131	4.999	54,6
2005	14.220	7.408	6.940	4.457	52,1
2006	14.387	7.360	6.905	4.277	51,2
2007	14.719	7.479	6.973	4.269	50,8
2008	15.075	7.742	7.184	4.369	51,4
2009	15.849	8.163	7.438	4.651	52,7
2010	15.965	8.536	7.915	4.981	53,5
2011	16.620	9.131	8.603	5.360	54,9

Kaynak: TÜİK, turkstat.gov.tr, işgücü istatistikleri.

kamlar Türkiye genelinde kırsal alanda (20.000'den az nüfuslu yerleşimler) nüfusun işgücü ve istihdam durumunu ve tarımdaki istihdamın artışını gösteriyor.

Görüldüğü gibi 2006 yılından sonra kırsal alanda nüfus, işgücüne katılım oranı, istihdam ve özellikle de tarımda istihdam rakamlarının büyümesi söz konusu. Sözü edilen kategorilerde son 60 yıldır oransal küçülmeler oluyordu. 1980'lerden sonra ise kırsal nüfusta sadece oransal değil mutlak olarak da küçülme gözlendi. Son 5-6 yılda ise mutlak rakamların geriye dönüşünü gözlüyoruz. Tarımda istihdam 1996 yılından beri azalıyorken 2007'den sonra tabloda görüldüğü gibi tersine bir hareket var: 2007 sonrası beş yılda istihdam % 25 büyüyor! TÜİK'in son rakamlarına göre bu büyüme 2012'de de devam ediyor.

Sözü edilen geri dönüşün ve artan istihdam rakamının çeşitli belirleyicileri olduğu muhakkak: Örneğin siyasi durum, kentlerin göreli olarak pahalanması, tarım dışında iş bulmanın zorluğu gibi. Bütün bu koşullar kırsalın ve çiftçiliğin cazibesini yükseltiyor; bundan önceki makalelerde belirttiği-

miz demografik değişimi mümkün kılıyor. Tarımda gelirlerin artması, daha önemlisi politika beklentilerinin müspete dönmesi, bu nedenlerin içinde herhalde önemli olanı. Köylü nüfusun hızlı bir şekilde tarımdan kopması tarımda kişi başına üretim rakamlarını yükseltmişti. Bu yükselme tarım gelirlerinin cazibesini artırdı, fakat gelirlerin artmasını sağlayan ve beklentileri döndüren etmenlerden herhalde en önemlisi devlet politikalarının çiftçi lehine değiştiği algılaması oldu.

Tabii ki tarım politikaları tüm kırsal nüfusu veya bütün çiftçileri aynı şekilde etkilemiyor. Ürüne göre farklılıklar var, bunlar bölgesel farklılıkları ortaya çıkarıyor. Daha da önemlisi her politika aracının köylünün ölçeğine göre değişik etkide bulunması. Örneğin gübre, mazot ve tarım ilacını yoğunlukla kullanan bir büyük çiftçi ile daha küçük ölçekte daha az teknoloji ile çalışan köylünün sübvansiyonlu fiyatlardan değişik düzeylerde etkileneceği açık. Dolayısıyla destek politikasının tarımın tümünü etkilediği hipotezi bir düzeyde doğru olabilir, fakat daha mikro düzeyde araştırma yapılması, mekânsal ve sınıfsal farkların yol açtığı davranışların incelenmesi gereklidir. Aksi takdirde istatistiklerde gözlemlenen hareketin altında yatan dinamiği anlamaya imkân olmaz.

Tablo 2'deki rakamlar tarımdaki toplam istihdamı (yani kentlerde oturup tarımda istihdam edilenleri de) belirtiyor. Bu nedenle toplam istihdam rakamları Tablo 1'e nazaran daha yüksek. Burada da aynı yükselişten bahsedilebilir, fakat oranlar biraz farklı. Buradaki ek bilgi hangi bölgelerde tarımın daha fazla istihdam yarattığıyla alakalı. 2007-2011 dönemine, yani tarımda çalışan sayısının en aza indiği tarihten itibaren baktığımızda mutlak rakamlar olarak en büyük artışın Ege ve Akdeniz bölgelerinde olduğunu görüyoruz. Bu iki bölge (NUTS klasifikasyonuna göre – *nomenclature d'unités*

TABLO 2
Toplam ve Bölgelere Göre Tarım İstihdamı (000)

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
TOPLAM tarım istihdamı	5,713	5,154	4,907	4,867	5,016	5,240	5,683	6,143
İstanbul (TR1)	16	15	14	12	14	11	16	22
Batı Marmara (TR2)	434	384	373	376	321	348	354	351
Ege (TR3)	992	836	776	691	642	708	868	1,055
Doğu Marmara (TR4)	311	277	276	308	317	325	335	411
Batı Anadolu (TR5)	261	206	203	229	269	263	318	334
Akdeniz (TR6)	635	625	695	740	776	843	984	1,027
Orta Anadolu (TR7)	410	369	302	304	261	296	364	468
Batı Karadeniz (TR8)	738	723	743	740	819	836	720	806
Doğu Karadeniz (TR9)	680	621	552	510	547	587	567	555
Kuzeydoğu Anadolu (TRA)	467	432	347	327	396	383	377	350
Ortadoğu Anadolu (TRB)	318	330	372	339	262	300	368	403
Güneydoğu Anadolu (TRC)	451	336	255	291	393	341	412	363

Kaynak: TÜİK işgücü istatistikleri.

territoriales statistiques, AB istatistiklerine uyum için 2002 yılından itibaren kullanılan coğrafi birimler) İzmir, Aydın, Denizli, Muğla, Manisa, Antalya ve Adana gibi ihracata ve zenginleşmiş damak tadına hitap eden taze meyve ve sebze üretiminde, yani daha emek yoğun tarımda uzmanlaşan illeri de kapsıyor ve toplam tarım istihdamı artışının yarıdan fazlasını içeriyor. Artış oranlarına baktığımızda Ege ile beraber Orta Anadolu bölgesinde de % 50'yi aşan bir yükseliş görüyoruz; Karadeniz ve Kuzeydoğu Anadolu bölgelerinde

ise % 10'un altında bir istihdam artışı var. Ortadoğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde GAP projesinin kısmi etkisine bağlayabileceğimiz, Karadeniz'den daha yüksek fakat kıyı şeridi ve Orta Anadolu'dan daha düşük, % 20 civarında bir büyüme görüyoruz.

Görüldüğü gibi tarımın gelişmesi, istihdam yaratıp kırsal nüfusun artmasına yol açması bölgeler arası farklılık gösteren bir eğilim. Zaten, AKP hükümetinin de daha etkili, daha seçici bir politika değişikliği arayışı içinde olduğu görülüyor. Tarım Bakanlığı bazı ürünleri (tütün gibi) desteklemeyi bıraktı, bazı ürünleri ise özellikle desteklemeye devam ediyor. Mesela, 2009'dan itibaren bir türlü kontrol edilemeyen ve sürekli siyasi çekişmelere konu olan fındık üretimi dizginlenmek isteniyor. Buna göre artık devlet fazla ürünü satın almayacak, böylece marjinal topraklardan fındık üretiminin kalkması hedefleniyor (TZOB s. 271). Ama, yeni zeytin ağacı fidanları ekimini özendirecek teşvikler var. Yetiştirilen ürünlerin piyasaya ve özellikle de dış talebe uygunluğu da önemli bir kaygı. Bu nedenle ürünün cinsi kontrol altına alınıyor, belli türlerin üretilmesi tohum kontrolü ile yapılıyor; belli cins tohumlar veya fidanlar daha çok teşvik alıyor.

Bu tür "mikro" politikaların bir devamı olarak 2010'da "havza" temelinde destek politikaları gündeme geldi. Bu yeni politikaya göre ülke çapında, ve agronomik özelliklerine göre, 30 adet havza tespit ediliyor. Seçilen 16 ürün çerçevesinde her havzada hangi ürünlerin destekleneceği belirleniyor, ve her türlü ürün temelli politika, alt yapı harcamaları gibi üretimi artırıcı yatırımlar da söz konusu havzada yetiştirilmesi öngörülen ürüne göre belirleniyor. Böylece bir "üretim haritası" çıkarılıyor, üretimin artması istenilen ürünlerde verimi ve verimliliği yükseltmek icin coğrafi temelde politikalar tasarlanıyor.

Neoliberalizmin hücuma geçtiği dönemde tarıma yönelik geleneksel kaygılar yerine ideolojik piyasa köktenciliği gündemdeydi. Tarım ürünleri ticaretinde engeller azaltıldı, finans sektörünün tarım ürünleri üzerinde spekülasyon yapmasına izin verildi, destek politikaları kaldırılsın istendi, ve tüm üretim kararlarını ve çiftçi davranışını piyasanın yönetmesi tercih edildi. Şu anda içinde bulunduğumuz dönemde ise bu aşırı ideolojinin çeşitli boyutlarından vazgeçildiğini görüyoruz. Fakat yine de liberal inancın yani son kertede piyasa mantığının doğru olduğu itikadının kaybolduğunu düşünmek yanlış olur.

Son dönemin tarım politikaları hükümetin giderek daha detaylı, daha kontrollü, mikro düzeyde etkin olabilen bir çizgide hareket etmeyi hedeflediğinin göstergesi. Bu amaçlanan hedefleri gerçekleştirmek için yeni enstrümanlar geliştiriliyor. Bunun altında yatan esas güdü herhalde tarımın giderek önem kazanma ihtimali olan bir ekonomik kaynak olması. Özellikle dünya ekonomisinin istikrarsız bir döneme girmiş olması hükümeti daha "merkantilist" bir tutumla küresel ticaret imkânları peşinde politika üretmeye yöneltmiş durumda. Bu nedenle de gerek iç tüketim için ihtiyaç duyulan ürünlerin üretiminde gerekse de ihracat pazarları arayışında proaktif bir tutum gözlemlemek mümkün. Burada altını çizmemiz gereken nokta şu: Tarımın lehine döndüğünü söylediğimiz politikalar bütünü eski dönemin popülizminden çok farklı sonuçlar veriyor. Yeni politikalar, Tarım Kanunu'nda da söylendiği gibi, "tarımsal üretimde verimlilik, ürün çeşitliliği, kalite ve rekabet gücünün yükseltilmesi" amacıyla yapılıyor. Bu amaca göre popülist dönemde olduğu gibi çiftçiye gelir aktarma niyeti ön planda değil; sonunda çifçi daha çok kazanıyorsa bu (devlet politikalarının şekillendirdiği) piyasaya uyum sağlamış olmasının ödülü. Devletin hedefi ve kullandığı araçlar daha sofis-

tike, teknik akılcılığa daha uygun ve piyasayı merkeze alarak işe koyuluyorlar. İşte bu da neoliberal dönemin kalıcı mirası: Devlet artık piyasaya alternatif bir aklı temsil etmiyor, hatta piyasanın hasarını dengelemek de değil amacı; ama üreticilerin piyasada etkin olabilmesinin yolunu açmak için seferber oluyor.

Sonuç

Makalenin başında belirttiğimiz, neoliberal ilkelerin dönüşümlere rağmen geçerliliğini sürdürdüğü tezi, son bölümde anlatılan kıra ve tarıma geri dönüş hikayesiyle çakışıyor. Bu geri dönüş tüm güney ülkelerinde gözlemlenen bir olguya paralel. Literatürde "re-peasantization", yani yeniden köylüleşmek olarak anlatılan gelişme özellikle Latin Amerika ve Afrika'nın belli ülkelerinde belirgin bir toplumsal hareket. Olayın esas belirleyicisi tabii ki kalkınmacılık döneminin iyimser beklentilerinin inandırıcılıklarını yitirmesi. Yukarıdaki makalelerde de değindiğimiz gibi kalkınma ve modernleşmenin kırsaldan kentlere göçle gerçekleşeceği yaygın olarak beklenen bir gelişme idi. Kalkınmanın kentlerdeki istihdamı arzulanan düzeyde artırmadığı ortaya çıkınca işsizlik, enformelleşme, marjinalleşme, toplumsal dışlanma veya yeni yoksulluk olarak adlandırılan, kent nüfusunun önemli bir kısmının güvensiz, belirsiz, risklerle dolu ve yoksulluk içinde bir yaşam sürdürmesi olgusu, azgelişmiz ülkelerin en dolaysız gözlemlenebilen gerçekliği olarak belirlendi. Neoliberal dönemin getirdiği çalkantıların bu istihdam sorununu ve geçim koşullarını daha da zorlaştırdığını söylemek yanlış olmaz. Nitekim, sözünü ettiğimiz kırsala geri dönüş özellikle 2007 sonrası kriz koşulları altında cereyan ediyor. Fakat burada bir parantez açıp Türkiye'deki koşulların farklılığını yeniden vurgulamak gerekiyor. Yukarıda tartıştığımız gibi,

kırdan göçün ve kentleşmenin belirleyicilerinden biri toprak mülkiyetinin özgül biçimidir. Türkiye'de toprak mülkiyetinde küçük işletmelerin yaygınlığının kente göç eden nüfusun bir ayağının köyde kalmasına izin verdiğini söylemiştik. Ayrıca, yine önceki bölümlerde savunduğumuz bir nokta da, özellikle kıyı bölgelerinde tarımla birlikte farklı gelir ve istihdam olanaklarının varolduğu idi. Bu olguların Türkiye'de yeniden köylüleşmeye belli bir kolaylık sağladığını söylemek mümkün. Brezilya gibi ülkelerde mülksüz marjinal nüfusun toprağa geri dönüşü ancak dönenlere yeni toprak sağlama sonucunda mümkün olurken, burada varolan mülkiyetin veya talep edilmesi caiz olan bir hakkın kullanılması söz konusu. Bu genel çerçeve Türkiye'de tarımın, kent/kır dengelerinin, kente göçün, artık bildiğimiz süreçlerin dışına çıktığını savunduğumuz bu kitapta zaten tanımlanıyor.

Krizin kentlerdeki yaşamı zorlaştırması, özellikle eğitimsiz ve becerileri az nüfusun istihdam olanaklarının azalması, kentlerle kırsal arasında geçimlik ve konut maliyetindeki büyük fark önemli boyutlarda. Ayrıca köyle kent arasındaki toplumsal ve maddi yaşam koşullarındaki uçurumun nispeten kapanması da yadsınamayacak bir olgu. Fakat, bu makalede belirtilen yeniden köylüleşme olgusu yine de üzerinde daha çok durulması gereken bir "puzzle". Belirttiğimiz genel koşullar yeni değil, oysa yeniden köylüleşmenin 5-6 yıllık bir tarihi var. Devlet politikalarında tarımın lehine olan gelişme herhalde cevabın bir parçası. Yalnız şunu da unutmamalı: özellikle politika değişiminin yeniden köylüleşme ile zamanlama açısında tam çakışması, yanıltıcı olma ihtimali yüksek bir korelasyon önermesini çağrıyor. Mikro düzeyde, etnografik araştırmalara dayanmadan bu konularda sonuca varmanın riskli olduğunu söylemek gerekir. Ayrıca gözlediğimiz geriye göçün ne kadar istikrarlı bir eğilim olduğunu şimdiden görmek imkansız. Yalnız, dünyanın diğer ülkele-

rinde aynı gelişmelerin olduğunun tespit edilmesi, eğilimini ciddiye almamız gerektiği noktasında bizi uyarıyor.

Bu eğilimin tam ne anlama geldiğini şimdiden söylemek çok zor. Bu makaleyi bir dizi soruyla sonlandırmak doğru olacak. Devlet politikalarının tarıma yeni bir önem verdiği doğru; fakat bu önem devletin güttüğü neo-merkantilist ve piyasaya yönelik bir "gıda hükümranlığı" amacından mı besleniyor, yoksa kentleşmenin toplumsal dengeleri tehdit etmesinden yola çıkan kent paryalarının daha güvenli bir yaşam ortamı aramasından mı? Piyasanın, çok uluslu şirketlerin, finans kurumlarının tüm ataklarına rağmen, kırsaldaki hayat kentteki belirsizlikten kaçanlara, piyasanın girdabı ile devlet politikaları arasında kalan köylüye, üzerine basacak sağlam bir toprak parçası sağlıyor mu? Tarım devlet politikalarının şekillendirdiği, sonunda piyasa mantığına tabi bir sektör mü; yoksa aynı zamanda bir geri çekilme –hatta sisteme, yani hem piyasaya hem de piyasa mantığını dayatan devlete karşı– bir direnme alanı olabilir mi?

KAYNAKÇA

Açıkgöz, Nazimi, Canan Abay ve Nevin Açıkgöz, (2002), "Progresses in the Turkish Seed Industry", (der.) N. P. Louwaars *Seed, Policy, Legislation and Law: Widening a Narrow Focus* içinde, 155-162. Food Products Press, Binghamton, NY.

Akkaya, Fatma, Raif Yalçın ve Burhan Özkan, (2006), "Good Agricultural Practices and Its Implementation in Turkey", 1st International Symposium on Improving the Performance of Supply Chains in the Transitional Economies, *Acta Horticulturae*, 699: 47-52.

Akram-Lodhi A. H., Kay C., (2010), "Surveying the Agrarian Question (Part 1): Unearthing Foundations, Exploring Diversity", *Journal of Peasant Studies*, cilt 37 (1), 177-202.

Akram-Lodhi A. H., Kay C., (2010), "Surveying the Agrarian Question (Part 2): Current Debates and Beyond", *Journal of Peasant Studies*, cilt 37 (2), 177-202.

Aksoy, Zühre, (2005), "Biodiversity and Biotechnology in the Agriculture Sector", (der.) Fikret Adaman ve Murat Arsel, *Environmentalism in Turkey: Between Democracy and Development?* içinde, 235-248. Ashgate Publishing, Burlington, VT.

Akşit, Bahattin, (1985), *Köy, Kasaba ve Kentlerde Toplumsal Değişme*. Turhan Kitabevi, Ankara.

Akşit, B., (1988), "Kırsal dönüşüm ve köy araştırmaları", Ş. Pamuk ve Z. Toprak (der.), *Türkiye'de Tarımsal Yapılar* (179-196), Yurt Yayınları, Ankara.

Akşit, B., Mutlu, K., Nalbantoğlu, U., Akçay, A. ve Şen, M., (1996), "Population movements in Southeastern Anatolia: some findings of an empirical research in 1993", *New Perspectives on Turkey*, Spring 14, 53-75.

Altan, M., (2001), *Köylü'ler Ne Zaman Manşet Olur?* Zaman Kitapları, İstanbul.

Altun, S., (1974), *Marketing Activities of Meat by the Meat and the Fish Corporation*, Master Tezi. Boğaziçi Üniversitesi, Istanbul.

Arı, Aylan, (2006), "Türkiye'de Tarımın Ekonomideki Yeri ve Güncel Sorunlar", *Çalışma ve Toplum*, 9: 61-81.

Arrighi, Giovanni and Saul, John (1968), "Socialism and Economic Development in Tropical Africa", *Journal of Modern African Studies*, vol. 6, n. 2, August, 141-169.

Arrighi, Giovanni, (1970), "Labor Supplies in Historical Perspective: A Study of the Proletarianization of the African Peasantry in Rhodesia", *Journal of Development Studies* 6 (3): 197-234.

Arrighi, Giovanni, Piselli, Fortunata (1987), "Capitalist Development in Hostile Environments: Feuds, Class Struggles, and Migarions in a Peripheral Region of Southern Italy", *Review* 10 (4), 649-751.

Arrighi, Giovanni, (1994), *The Long Twentieth Century: Money, Power, and the Origins of Our Times*, Verso, New York.

Arrighi, Giovanni/Aschoff, Nicole/Scully, Ben (2010), "Accumulation by Dispossession and Its Limits: The Southern Africa Paradigm Revisited", *Studies in Comparative International Development*.

Aydın, Zülküf, (1980), "Aspects of rural underdevelopment in South Eastern Anatolia", Doktora Tezi, Durham University.

Aydın, Zülküf, (1993), "The World Bank and transformation of Turkish agricultüre", B. Yeşilada vd. (der.), *Political and Socioeconomic Transformation of Turkey since 1980* içinde, s. 111-134, Preager Publishers, New York.

Aydın, Zülküf, (2001), "Yapısal Uyum Politikaları ve Kırsal Alanda Beka Stratejilerinin Özelleştirilmesi: Söke'nin Tuzburgazı ve Sivrihisar'ın Kınık Köyleri Örneği", *Toplum ve Bilim*, Bahar, 88: 11-32.

Aydın, Zülküf, (2010), "Neo-liberal Transformation of Turkish Agriculture", *Journal of Agrarian Change*, 10 (2): 149-187.

Aykaç, Aslıhan, (2007), "Labor Transformation through the Prism of the Household: Evidence from the Turkish Tourism Industry", *New Perspectives on Turkey*, Fall, 37: 87-114.

Bairoch, P., (1988), *Cities and Economic Development: From the dawn of history to the present*, University of Chicago Press, Chicago.

Balabanlı, Cahit, Sebahattin Albayrak, Mevlüt Türk ve Osman Yüksel, (2006), "4342 Sayılı Mera Kanunu Uygulamasında Karşılaşılan Sorunlar ve Çözüm Yolları", *Süleyman Demirel Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, 1: 75-81.

Barkin, D., Batt, R. ve DeWalt, B., (1990), *Food Crops vs. Feed Crops: Global Substitution of Grains in Production*, Lynne Rienner Co., Boulder.

Becker, C. M., Hamer, A. M. ve Morrison, A. R., (1994), *Beyond Urban Bias in Africa: Urbanization in an Era of Structural Adjustment*, Heinemann, Portsmouth, NH.

Becker, C. M. ve Morrison, A. R., (1999). "Urbanization in transforming economies", P. Cheshire ve E. S. Mills (der.), *Handbook on Applied Urban Economics* (ss. 1673-1790), Oxford University Press, New York.

Belik, W., (1994), *The Food Industry in Brazil. Towards a Restructuring?* University of London, Institute of Latin American Studies.

Bernstein, Henry, (1988), *Review of African Political Economy*, 10 (77), 60-72.

Bernstein, Henry, (2004), "Changing Before Our Very Eyes: Agrarian Questions and the Politics of Land in Capitalism Today", *Journal of Agrarian Change*, 4 (1-2): 190-225.

Bernstein, Henry, (2006), "Is There an Agrarian Question in the 21st Century?", *Journal of Agrarian Change*, Keynote address, CASID Congress, Toronto, Haziran 1-3.

Biles, James, K. Brehm, A. Enrico, C. Kiendl, E. Morgan, A. Teachout ve K. Vasquez, (2007), "Globalization of Food Retailing and Transformation of Supply Networks: Consequences for Small-scale Agricultural Producers in Southeastern Mexico", *Journal of Latin American Geography*, 6 (2): 55-75.

Block F., (2008), "Polanyi's Double Movement and the Reconstruction of Critical Theory." *Revue Interventions économiques* [Internet], 38 | 2008, URL: http://interventionseconomiques.revues.org/274

Bonanno, A., L. Busch, W. Friedland, L. Gouandia, ve E. Mingione (der.), (1994), *From Columbus to ConAgra: The Globalization of Agriculture and Food* içinde, University Press of Kansas, Lawrence.

Boratav, Korkut, (1995), *İstanbul ve Anadolu'dan Sınıf Profilleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Boratav, Korkut ve Şen, M., (1998), "Türkiye tarımında sosyal tabakalaşma ve emek kullanım biçimleri: Bazı köy hane halkı araştırmalarındaki bulgular üzerine bir değerlendirme", Tuncer Bulutay (der.), *Türkiye'de Tarımsal Yapı ve İstihdam* içinde (s. 449-489), Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

Boratav, Korkut, Erinç Yeldan ve Ahmet Köse (2000), "Globalization, Distribution and Social Policy: Turkey, 1980-1998", *Working Paper Series*, CEPA, Center for Economic Policy Analysis.

Borras S. M., P. McMichael, Ian Scoones, (2011), "Editors' introduction." S. M. Borras, P. McMichael ve Ian Scoones (der.), *The politics of biofuels, land and agrarian change* içinde. London and New York: Routledge.

Brenner, Neil, Jamie Peck ve Nik Theodore, "Variegated neoliberalization: geographies, modalities, pathways," *Global Networks*, c. 10, n. 2, ss. 182-222, Nisan, 2010.

Brockerhoff, M. ve Brennan, E., (1998), "The poverty of cities in developing regions", *Population and Development Review*, 24 (1), 75-114.

Brockerhoff, M., (1999), "Urban growth in developing countries", *Population and Development Review*, 25 (4), 757-778.

Bryceson, Deborah Fahy, (2000), "Disappearing Peasantries? Rural Labour Redundancy in the Neo-liberal Era and Beyond", (der.) Deborah Bryceson, Christobal Kay ve Jos Mooij *Disappearing Peasantries? Rural Labour in Africa, Asia and Latin America* içinde, 299-326, Intermediate Technology Publications, Londra.

Bryceson, Deborah Fahy, (2002), "The Scramble in Africa: Reorienting Rural Livelihoods", *World Development*, 30 (5): 725-739.

Buğra, Ayşe (1998), "The Immoral Economy of Housing in Turkey", *The International Journal of Urban and Regional Research* (22), 303-317.

Buğra, Ayşe ve Çağlar Keyder, (2006), "The Turkish Welfare Regime Transformation", *Journal of European Social Policy*, 16 (3): 211-228.

Bulutay, T., (1998), Giriş. T. Bulutay (der.), *Türkiye'de Tarımsal Yapı and İstihdam* içinde (s. IX-3), Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

Burbach, R. ve P. Flynn, (1978), "Agribusiness targets Latin America", *NACLA Report on the Americas*, XII, 1: 2-35.

Buttel, Frederick, Larson, O. ve Gillespie, G., (1990), *The Sociology of Agriculture*, Greenwood Press, New York.

Buttel, Frederick, (1991), "Biotechnology and Agricultural Development in the Third World", H. Bernstein vd. (der.), *The Food Question: Profits vs. People*, NY: Monthly Review Press.

Buttel, F., (1996), "Theoretical Issues in Global Agro-food Restructuring", B. David, R. E. Rickson ve G. Lawrence, (der.), *Globalization and Agro-food Restructuring: Perspectives from the Australia Region* içinde, Avebury, Vermont.

Byres, Terence J., 2005. "Neoliberalism and Primitive Accumulation in Less Developed Countries", *Neoliberalism: A Critical Reader* içinde (der.) Alfredo Saad-Filho and Deborah Johnston, 83-90. London: Pluto Press.

Capital, (1993), "Tadına doyulmayan sektör", 11: 42-45.

Comaroff, Jean ve John Comaroff, (2000), "Millennial Capitalism: First Thoughts on a Second Coming", *Public Culture*, 12 (2): 291-343.

Cronon, William, (1991), *Nature's Metropolis: Chicago and the Great West*, Norton, New York.

Çakmak, Erol, (2004), "Structural change and market opening in agriculture: Turkey towards EU accession", *ERC Working Papers in Economics*, 04/10.

Çakmak, Erol ve Haluk Kasnakoğlu, (2002), "Assessment of Agricultural Policies and the Impact of EU Membership on Agriculture in Turkey", Yayımlanmamış elyazması.

Çelebi, Erkan, (2008), "105 Milyon YTLılik Konservede Kuru-közlenmiş Sebze Canlılığı", *Hürriyet*, 27 Nisan.

Çimen, Zeynep Aktaş, (2001), "Antalya İli Kumluca İlçesindeki Sera Üreticilerinin Pazarlama Sorunları", *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*, 1: 1-14.

Danielson, Michael N./ Ruşan Keleş (1980), "Urbanization and Income Distribution in Turkey", Ergun Özbudun/Aydın Ulusan (der.), *The Political Economy*

of Income Distribution in Turkey içinde, New York: Holmes and Meier Publishers, 269-309.

Daviron, Benoit, (2002), "Small Farm Production and the Standardization of Tropical Products", *Journal of Agrarian Change*, 2 (2): 162-184.

De Janvry, A., Sadoulet, E. ve Young, L. W., (1989), "Land and labour in Latin American agriculture from the 1950s to the 1980s", *Journal of Peasant Studies*, 16 (3), 396-424.

DİE (Devlet İstatistik Enstitüsü), (1995), *Türkiye Nüfusu, 1923-1994, Nüfus Yapısı ve Gelişim*, Ankara.

DİE (Devlet İstatistik Enstitüsü), (1996), İstatistiki Göstergeler, Devlet İstatistik Yayınları, Ankara.

DİE (Devlet İstatistik Enstitüsü), (2001), http//: www.die.gov.tr

Djurfeldt, G., (1982), "Classical discussions of capital and peasantry: A critique", J. Harris (der.), *Rural Development: Theories of Peasant Economy and Agrarian Change* (139-160), Hutchinson University Library, Londra.

DPT (Devlet Planlama Teşkilatı), (1997), *Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1950-1997)*, Ankara.

Dünya, (1995), "Nestle, Mis Süt'ün %25'ini aldı", Mart 3: 8.

Dünya, (1996), "Sektöre ithal ürünler hâkim", Nisan 4: 2.

Ekonomist, (1997), "Doğal sebze meyvede büyük gelecek var", Nisan (20) 14-20.

Eberhard, Wolfram (1953a), "Types of Settlement in Southeast Turkey", *Sociologus*, vol. 3, pp. 49-64.

Eberhard, Wolfram (1953b), "Nomads and Farmers in Southeastern Turkey: Problems of Settlement", *Oriens, Milletlerarası Şark Tetkikleri Cemiyeti Mecmuası*, vol. 6, pp. 32-49.

Echanove, Flavia ve Cristina Steffen, (2005), "Agribusiness and Farmers in Mexico: the Importance of Contractual Relations", *The Geographical Journal*, 171 (2): 166-176.

Erder, Sema (1999), "Where do you hail from? Localism and networks in Istanbul", Keyder, Çağlar (der.), *Istanbul: Between the Global and the Local* içinde. Lanham, Md.: Rowman and Littlefield Publishers, Inc., 161-171.

Ertürk, Y., (1998), "Kırsal Türkiye'de cemaat, gelenek ve değişme eğilimleri", T. Bulutay (der.), *Türkiye'de Tarımsal Yapı ve İstihdam* içinde (95-123), Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

Erzik, S., (1966), *Cold Storage Problem of Fish Marketing in Istanbul Area*, Master Tezi, Robert Kolej, İstanbul.

Escobar, Arturo, (1995), *Encountering Development: The Making and Unmaking of the Third World*, Princeton University Press.

FAO, 2000, http//: www.faostat.org.

Fieldhouse, D. K., (1978), *Unileandr Oandrseas: The Anatomy of a Multinational, 1895-1965*, Croom Helm, Londra.

Forum, (2001), "Hipermarketlerde Tahkim Zamanı", Ocak.

Foster J. B., (1999). "Marx's Theory of Metabolic Rift: Classical Foundations of Environmental Sociology", *American Journal of Sociology*. 105 (2), 366-405.

Friedland, W., (1994), "The new globalization: The case of fresh produce", A. Bonanno vd. (der.) *From Columbus to ConAgra: The Globalization of Agriculture and Food* içinde, University Press of Kansas, Lawrence.

Friedmann, H., (1980), "Household production and the national economy: Concept for the analysis of agrarian formations", *Journal of Peasant Studies*, 7(2), 158-184.

Friedmann, H., (1991), "Changes in the international division of labor", W. Friedland, Lawrence Busch, Frederick H. Buttel ve Alan Rudy (der.), *Towards a New Political Economy of Agriculture* içinde (65-93), Westview Press, Boulder.

Gereffi, Gary, (1994), "The Organization of Buyer-Driven Global Commodity Chains: How U.S. Retailers Shape Oandrseas Production Networks", (der.) Gary Gereffi ve Miguel Korzeniewicz, *Commodity Chains and Global Capitalism* içinde, (95-122), Praeger, Londra.

Gıda Teknolojisi, (1997), "En buyûk rakibimiz sokak sütü", 2 (2) Şubat.

Gisselquist, David, John Nash ve Carl Pray, (2002), "Deregulating the Transfer of Agricultural Technology: Lessons from Bangladesh, India, Turkey, and Zimbabwe", *The World Bank Research Observer*, Güz, 17 (2): 237-265.

Goodman, D. (1991), "Some recent tendencies in the industrial reorganization of the agri-food system", W. Friedland vd. (der.) *Towards a New Political Economy of Agriculture* içinde, Westview Press, Oxford, Boulder, San Francisco.

Goodman, D. ve Redclift, M., (1991), *Refashioning Nature, Food, Ecology and Culture*, Routledge, Londra ve New York.

Goodman, D. ve Watts, M., (der.), (1997), *Globalising Food: Agrarian Questions and Global Restructuring*, Routledge, Londra ve New York.

Göymen, Koray, (2000), "Tourism and Governance in Turkey", *Annals of Tourism Research*, 27 (4): 1025-1048.

Günaydın, Gökhan, (2008), *Türkiye Tarımı ve Değişme Eğilimleri*. TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası. Internette mevcut rapor, June 30.

Gürbüz, M., (1993), *Türkiye Tarımı 1993: Yapı Gelişim Sorunlar Çözümler*, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Ankara.

Güven, Ali Burak, (2009), *Peasants, Bankers and the State: Forging Institutions in Neoliberal Turkey*, Doktora Tezi, University of Toronto.

Güven, Ali Burak, (2009), "Reforming Sticky Institutions: Persistence and Change Turkish Agriculture", *Studies in Comparative International Development*, June, 44 (2): 162-187.

Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, (2006), *Türkiye Göç ve Yerinden Olmuş Nüfus Araştırması*, Ankara: Ismat Matbaacılık Yayıncılık.

Hagen, James M., (1998), "Foreign production by U.S. food processing firms: A transaction cost approach", Daniel Pick, D. R. Henderson, J.D. Kinsey ve I. M.

Sheldon, (der.), *Global Markets for Processed Foods: Theoretical and Practical Issue* içinde, Westview Press, Boulder.

Handy, C. ve D. Henderson, (1994), "Assessing the role of foreign direct inandstment in the food manufacturing industry", M. E. Bredahl, P. C. Abbott ve M. R. Reed. (der.), *Competitiveness in International Food Markets* içinde, Westview Press, Boulder.

Hann, C., (1990), *Tea and the Domestication of the Turkish State*, Eoten, Huntingdon, UK.

Harandy, David, (1989), *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*, Blackwell, Oxford.

Harrison, M., (1982), "Chayanov's theory of peasant economy", J. Harriss (der.), *Rural Development: Theories of Peasant Economy and Agrarian Change* içinde, (246-258), Hutchinson University Library, Londra.

Harriss, J., (der.), (1982), *Rural Development: Theories of Peasant Economy and Agrarian Change*, Hutchinson University Library, Londra.

Hart, Keith, (1974), "Migration and the Opportunity Structure", Amin, Samir (der.): *Modern Migrations in Western Africa* içinde. London: Oxford University Press for the International African Institute, 321-9.

Harvey, David, 2005. *A Brief History of Neo-liberalism*. Oxford University Press.

Hatanaka, Maki, Carmen Bain ve Lawrence Busch, (2005), "Third-party Certification in the Global Agrifood System", *Food Policy*, 30: 354-369.

Hatanaka, Maki, Carmen Bain ve Lawrence Busch, (2006), "Differentiated Standardization, Standardized Differentiation: The Complexity of the Global Agrifood System", In *Between the Local and the Global: Confronting Complexity in the Contemporary Agri-food Sector. Research in Rural Sociology and Development*, 12: 39-68.

Hatanaka, Maki ve Lawrence Busch, (2008), "Third-Party Certification in the Global Agrifood System: An Objective or Socially Mediated Governance Mechanism?" *Sociologia Ruralis*, 48 (1): 73-91.

HDTM (Hazine and Dış Ticaret Müsteşarlığı), (1999), *Yabancı Sermaye Raporları*, Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı, Ankara.

HDTM (Hazine and Dış Ticaret Müsteşarlığı), (1998), *Yabancı Sermaye Raporları*, Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı, Ankara.

HDTM (Hazine and Dış Ticaret Müsteşarlığı), (1992), *Aylık Dış Ticaret Bülteni 1992*, Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı, Ankara.

Henderson, D. R., Peter R. V. ve J. G. Hirschberg, (1996), "Industrial determinants of international trade and foreign investment by food and beandrage manufacturing firms", I. M. Sheldon ve P. C. Abbott, (der.), *Industrial Organization and Trade in the Food Industries* içinde, Westview Press, Boulder.

Holston, James (1999), "Spaces of Insurgent Citizenship", Holston, James (der.): *Cities and Citizenship* içinde. Durham: Duke University Press, 155-173.

Işık, Oğuz/ Pınarcıoğlu, Melih (2001), *Nöbetleşe Yoksulluk, Gecekondulaşma ve Kent Yoksulları: Sultanbeyli Örneği*, İstanbul: İletişim Yayınları.

İçduygu, Ahmet/Sirkeci, İbrahim (1999), "Cumhuriyet Dönemi Türkiye'sinde Göç Hareketleri", Köymen, Oya (der.): *75 Yılda Köylerden Şehirlere* içinde. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

İMKB (İstanbul Menkul Kıymetler Borsası), (1996), *Sektör Araştırmaları Serisi: Gıda Sektörü*, İstanbul.

İnan, Halilibrahim ve Tahsin Yomralıoğlu, (2006), "Türkiye'de Tarım Reformu Uygulamalarının Konumsal Veri ve Bilgi İhtiyacı Açısından İrdelenmesi: Trabzon Örneği", *Tarım Bilimleri Dergisi*, 12 (4): 313-322.

İncekara, A., (1987), "Türkiye ekonomisinde gıda sanayiinin yeri ve gelişmeler", *Gıda Sanayii*, 3: 7-9.

Janszen, Eric, (2008), "The next bubble: Priming the Markets for Tomorrow's Big Crash". *Harper's Magazine*, February.

Kahn, J., (1982), "From peasants to commodity production in Southeast Asia", *Bulletin of Concerned Asian Scholars*, 14, 3-16.

Karaçay, Baki, (2002), *Antalya Tarım Master Planı*, Antalya Tarım İl Müdürlüğü, Antalya.

Karpat, Kemal (1976), *The Gecekondu: Rural Migration and Urbanization*, Cambridge: Cambridge University Press.

Kasnakoğlu, H., (1992), "Producer and consumer subsidies in agriculture: The case of Turkey in relation to OECD countries", *METU Studies in Development*, 19 (3): 317-336.

Kasnakoğlu, H., Çakmak, E. ve Akder, H., (1999), *Tarım Politikalarında Yeni Denge Arayışları ve* Türkiye, TÜSİAD, İstanbul.

Kay, Cristobal, (2006), "Rural Poverty and Development Strategies in Latin America", *Journal of Agrarian Change*, 6 (4): 455-508.

Kazgan, G., (1999), "1980'lerde Türk tarımında yapısal değişme", *75 Yılda Köylerden Şehirlere* içinde, İş Bankası Kültür Yayınları ve Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul.

Kazgan, Gülten, (2003), *Tarım ve Gelişme*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Kelley, A. C. ve Williamson, J., (1984), "Population growth, industrial revolutions and the urban transition", *Population and Development Review*, 10(3), 419-441.

Keyder, Çağlar, (1981), *The Definition of a Peripheral Economy*, Cambridge University Press.

Keyder, Çağlar, (1983), "Paths of Rural Transformation in Turkey", *Journal of Peasant Studies*, 11 (1): 34-49.

Keyder, Çağlar, (1983), "Small peasant ownership in Turkey: Historical formation and present structure", Review 7(1), 53-107.

Keyder, Çağlar, (1988), "Türk tarımında küçük meta üretiminin yerleşmesi (1946-1960)" Ş. Pamuk ve Z. Toprak, (der.), *Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)* içinde, Yurt Yayınları, Ankara.

Keyder, Çağlar/Tabak, Faruk (der.) (1991), *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East*, Albany: State University of New York Press.

Kirişçi, Kemal, (1998), "Turkey", *Internally Displaced People: A Global Survey* içinde, Earthscan Publications, Londra.

Kocaman, T., (1998), "Türkiye'de iç göçler-İller arası kır-kent göçleri and göç edenlerin nitelikleri (1965-1990)", T. Bulutay, (der.), *Türkiye'de Tarımsal Yapı ve İstihdam* içinde (45-95), Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

Köstepen, Enis, (2005), *Greenhouses and Palaces of Kundu-Antalya: A Case of Economic Territorialization in Rural Turkey*, Master Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul.

Köymen, O., (1999), "Cumhuriyet döneminde tarımsal yapı ve tarım politikaları", *75 Yılda Köylerden Şehirlere* içinde, İş Bankası Kültür Yayınları ve Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul.

Kritzinger, Andrienetta, Stephanie Barrientos ve Hester Rossouw, (2004), "Global Production and Flexible Employment in South African Horticulture: Experiences of Contract Workers in Fruit Exports", *Sociologia Ruralis*, 44 (1): 17-39.

Kumcu, E. ve Ercan K., (1987), "Determinants of food retailing in developing economies: The case of Turkey", *Journal of Macromarketing*, cilt 7, Fall, s. 26-40.

Lewis, W. Arthur (1954), "Economic Development with Unlimited Supplies of Labor", *Manchester School of Economic and Social Studies*, Vol. 22, 139-91.

Lipton, M., (1976), *Why Poor People Stay Poor: Urban Bias in World Development*, Harvard University Press, Cambridge MA.

Little, P. ve Watts, M., (1994), "Introduction", P. Little ve M. Watts, (der.), *Living Under Contract: Contract Farming and Agrarian Transformations in Sub-Saharan Africa* içinde (3-20), The University of Wisconsin Press.

Llambi, Louis, (1988), "Small modern farmers: neither peasants nor fully fledged capitalists", *Journal of Peasant Studies*, 15(3), 350-372.

Llambi, Louis, (1989), "Emergence of Capitalized Family Farms in Latin America", *Comparative Studies in Society and History*, 31 (4): 745-774.

Llambi, Louis, (1994), "Opening economies and closing markets: Latin American agriculture's difficult search for a place in the emerging global order", A. Bonanno vd. (der.), *From Columbus to ConAgra: The Globalization of Agriculture and Food* içinde, University Press of Kansas, Lawrence.

Lyson, T. ve Charles G., (1992), "Toward a second agricultural divide: The restructuring of American agriculture", *Sociologia Ruralis*, 22 (2/3): 248-263.

MacKenzie, Donald, (2008), "End-of-the-World Trade", *London Review of Books*, May 8.

Malanoski, M., C. Handy, N. Siegle ve D. Henderson, (1996), "International strategies in the global market", D. Henderson, C. Handy ve S. Neff, (der.), *Globalization of the Processed Food Market* içinde, U.S. Department of Agriculture, Economic Research Service, Agricultural Economics Report, No. 742.

Maljers, F., (1994), "Inside Unilever: The evolving transnational company", *Global Strategies: Insides from The World's Leading Thinkers* içinde, Harvard Business Review Press, Boston.

Mann, S. A. ve Dickinson, J. M., (1978), "Obstacles to the development of a capitalist agriculture", *Journal of Peasant Studies*, 5(4), 466-481.

Marcus, G., (1995), "Ethnography in/of the World System: The Emergence of Multi-sited Ethnography", *Annual Review of Anthropology*, 24: 95-117.

Marsden, Terry, (1992), "Exploring a rural sociology for the Fordist transition, incorporating social relations into economic restructuring", *Sociologia Ruralis*, 32 (2-3): 209-30.

Marsden, Terry, J. Murdoch, P. Lowe, R. Munton ve A. Flynn, (1993), *Constructing the Countryside*, Westview Press, Boulder.

McMichael Philip, ve D. Myhre, (1991), "Global regulation vs. the nation-state: Agro-food systems and the new politics of capital", *Capital and Class*, 43, 83-105.

McMichael, Philip, (1992), "Tensions between national and international control of the world food order: Contours of a new food regime", *Sociological Perspectives*, 35(2), 343-365.

McMichael, Philip, (der.), (1994), *The Global Restructuring of Agro-food Systems*, Cornell University Press, Ithaca ve Londra.

McMichael, Philip. ve L. Reynolds, (1994), "Capitalism, agriculture and world economy", L. Sklair (der.), *Capitalism and Development* içinde, Routledge, Londra.

McMichael, Philip, (2006), "Peasant Prospects in the Neoliberal Age", *New Political Economy*, 11 (3): 407-418.

Miran, Bülent, (2005), "Tarımsal Yapı ve Üretim", (der.) Fahri Yavuz, *Türkiye'de Tarım* içinde, 9-42, Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı, Ankara.

Moore J. W. (2011), "Transcending the Metabolic Rift: A Theory of Crises in the Capitalist World-Ecology", *Journal of Peasant Studies* Vol 38 (1), 1-46.

Nizam, Derya, (2009), *Protection of Geographical Indication: A Study of the 'Aegean Cotton Mark'*, Master Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul.

OECD, (1983), *Foreign Investment in Turkey: Changing Conditions under the New Economic Programme*, Organisation for Economic Co-operation and Development, Paris.

OECD, (2000), http//: www.oecd.org

OECD, (2011), *Evaluation of Agricultural Policy Reforms in Turkey*, OECD Publishing. *http://dx.doi.org/10.1787/9789264113220-en*

Olhan, Emine, (2006), "The Impact of the Reforms: Impoverished Turkish Agriculture", *Agricultural Journal*, 1 (2): 41-47.

Oman, C., (1993), "New forms of investment in developing countries", Sanjaya Lall (der.) *Transnational Corporations and Economic Development* içinde, Routledge, Londra.

Oyan, Oğuz, (2001), "Tarımda Yapısal Uyarlama ve Türkiye'nin Çıkarları", *İktisat* dergisi, 412: 28-40.

Oyan, Oğuz, (2002), "From Agricultural Policies to an Agriculture without Policies", (der.) Neşecan Balkan ve Sungur Savran, *The Ravages of Neo-liberalism: Economy, Society and Gender in Turkey* içinde, 55-72. NY: Nova Science Publishers.

Öniş, Ziya (2000), "Neoliberal Globalization and the Democracy Paradox: The Turkish General Elections of 1999", *Journal of International Affairs*, 54 (1), 283-306.

Örnek, Cangül, (2004), *Tobacco Law: Transition from State Regulation to Market Regulation*. Master Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul.

Özalp, Ramazan, (2005), "Ülkemizde Sebze Tohumculuğunun Genel Değerlendirmesi", *Türkiye II. Tohumculuk Kongresi*, Çukurova Üniversitesi Yayınları, Adana, 15-23.

Özbay, F. ve Yücel, B., (2001), "Türkiye'de göç hareketleri, devlet politikaları ve demografik yapı", *Nüfus ve Kalkınma* içinde, Hacettepe Nüfus Etüdleri Enstitüsü, Ankara.

Özkaya, Tayfun, (2008), "Küreselleşme ve Tarım Politikaları", *Konferans Tutanakları, Tarım Sektörünün Gelişimi, Sorunları ve Tarım Politikaları*, Yıldız Teknik Üniversitesi.

Özmucur, Süleyman (1976), "İstanbul İli Gelir Tahminleri, 1950-1974", *Boğaziçi Üniversitesi Ekonomi Dergisi*, 4-5, 51-65.

Öztürk, Şinasi, Fethi Nas, Volkan Gülolu ve Gaye Gökalp, (2008), *1980 Sonrası Değişen Tarım Politikalarının Sosyolojik Etkileri: Muğla Köyleri Örneği, TÜBİTAK Araştırma Raporu*, Proje No: 106K322

Paramatik, (1997), "Borsaya meyveci geliyor", Ağustos, 24: 48-49.

Radikal, (2007), "Kuraklık bankalara tarım kredileri için kara liste hazırlattı", Ağustos 12.

Radikal, (2010), "5 bin çiftçi iyi tarım yapmak için anlaştı", January 23, İnternetten ulaşım: Ocak 25, 2010.

Rama, R., (1998), "Productive inertia and technological flows in food and drink processing", *International Journal of Technology Management*, 16 (7): 689-694.

Rangnekar, Dwijen, (2004), *The Socio-economics of Geographical Indications: A Review of Empirical Evidence from Europe*, UNCTAD/ICTSD Capacity Building Project on Intellectual Property Rights and Sustainable Development, Yayın Makalesi, No: 8.

Raynolds, L., (1994), "The restructuring of export agriculture in the Dominican Republic: Changing agrarian relations and the state", P. McMichael, (der.), *The Global Restructuring of Agro-food Systems* içinde, Cornell University Press, Ithaca, NY.

Reardon, Thomas, Julio Berdegue ve German Escobar, (2001), "Rural Nonfarm Employment and Incomes in Latin America: Overview and Policy Implications", *World Development*, 29 (3): 395-409.

Referans, (2007), "Zeytine farklı teşvik sahte fidan satışını başlattı", 6 Eylül.

Rehber, Erkan, (2004), "Vertical Integration in the Food Industry and Contract Farming: The Case of Turkey", *Outlook on Agriculture*, June, 33 (2): 85-91.

Rigg, Jonathan, (2006), "Land, Farming, Livelihoods, and Poverty: Rethinking the Links in the Rural South", *World Development*, 34 (1): 180-202.

Sanderson, S., (1986), *The Transformation of Mexican Agriculture: International Structure and the Politics of Rural Change*, Princeton University Press, Princeton.

Satterwarthe, D., (1996), *The Scale and Nature of Urban Change in the South*, International Institute for Environment and Development, Londra.

Schiffer, R. L., (1989), *The Exploding City: An Unforgettable Journey through Nine Great Cities*, St. Martin's Press, New York.

Schneider M. ve McMichael P. (2010), "Deepening and Repairing the Metabolic Rift", *Journal of Peasant Studies*. Vol 37 (3), 461-484.

Seekings, Jeremy (2008), "A Comparative Analysis of Welfare Regimes in the South: The Social Origins of Social Assistance Outside of the Established Democracies", Shapiro, Ian/Peter Swenson/Daniella Donno (der.), *Divide and Deal: The Politics of Distribution in Democracies* içinde. New York: NYU Press.

Shanin, Teodor, (1971), "Introduction: Peasantry as a Concept", (der.) T. Shanin, *Peasants and Peasant Societies* içinde, 1-11, Penguin, Middlesex.

Shanin, Teodor, (der.), (1987), *Peasants and Peasant Societies*, Basic Blackwell, Oxford.

Shorter, Frederic/Tekçe, Belgin (1974), 3The Demographic Determinants of Urbanization in Turkey", P. Benedict/E. Tümertekin/Fatma Mansur (der.), *Turkey, Geographic and Social Perspectives* içinde. Leiden: E.J. Brill, 281-294.

Shorter, C. F., (1995), "The crisis of population knowledge in Turkey", *New Perspectives on Turkey*, Spring 12, 1-31.

Sirman-Eralp, N., (1987), "Pamuk üretiminde aile işletmeleri", Ş. Pamuk ve Z. Toprak, (der.), *Türkiye'de Tarımsal Yapılar* içinde (209-232), Yurt Yayınları, Ankara.

Sirman, Nükhet, (2001), "Sosyal bilimlerde gelişmecilik ve köy çalışmaları", *Toplum ve Bilim*, Bahar 88, 251-255.

Sorj, B. ve J. Wilkinson, (1994), "Biotechnologies, multinationals, and the agrofood systems of developing countries", Bonanno, Alessandro vd. (der.), *From Columbus to ConAgra: The Globalization of Agriculture and Food* içinde, University Press of Kansas, Lawrence.

Sönmez, Abdülkerim, (2001), "Doğu Karadeniz Bölgesi Fındık Üretim Kuşağında Toprak Ağalığı, Köylülük ve Kırsal Dönüşüm", *Toplum ve Bilim*, İlkbahar, 88: 69-105.

Sönmez, Abdülkerim, (2008), "The Effects of Violence and Internal Displacement on Rural-Agrarian Change in Turkey", *Rural Sociology*, 73 (3): 370-413.

STB (Sanayi ve Ticaret Bakanlığı), 1987. *Gıda Sanayii Özet Raporu*. Ankara.

Strange, Susan, (1998), *Mad Money: When Markets Outgrow Governments*, The University of Michigan Press, Ann Arbor.

Şen, Mustafa (2002), "Kökene Dayalı Dayanışma-Yardımlaşma: Zor İş", Erdoğan, Necmi (der.), *Yoksulluk Halleri: Türkiye'de Kent Yoksulluğunun Toplumsal Görünümleri* içinde, İstanbul: İletişim Yayınları, 249-92.

Tabak, Faruk (1996), "The Structure of the World Labor Force, 1945-1990", Wallerstein, Immanuel/Hopkins, Terence K. (der.): *The Age of Transition: Trajectory of the World System* içinde, 1945-2025. London: Zed Press, 87-116.

Tahsin, Emine, (2001), "Tarım Reformu ve Uluslararası Antlaşmalar", *İktisat* dergisi, April: 75-78.

Tanrıvermiş, Harun, (2003), "Agricultural Land Use Change and Sustainable Use of Land Resources in the Mediterranean Region of Turkey", *Journal of Arid Environments*, 54: 553-564.

Tekeli, İlhan/Gülöksüz, Yiğit/Okyay, Tarık (1976), *Gecekondulu, Dolmuşlu, İşportalı Şehir*, İstanbul: Cem Yayınevi.

Temel, Tuğrul, (2005), "The Institutional Framework of Turkey and Turkish Agriculture", (der.) Alison Burrell ve A. J. Oskam, *Turkey in the European Union: Implications for Agriculture, Food and Structural Policy* içinde, 27-55, CABI Publishing, Cambridge, MA.

TKB, *Tarım ve Köyişleri Bakanlığı*, (2006), *Tarım Stratejisi 2006-2010*, Ankara.

Tokatlı, N. ve Gül B. Özcan, (1998), "The state and the corporate private sector in the recent restructuring of Turkish retailing", *New Perspectives on Turkey*, Spring, no. 18: 79-113.

Tozanlı, S., (1998), "Capital concentration among the food multinational enterprises and the development of the world's agro-food system", *International Journal of Technology Management*, 16(7), 695-710.

Tökin, İsmail Hüsrev, (1934), *Türkiye'de Köy İktisadiyatı*, Ankara.

TÜİK, çeşitli yıllar işgücü, nüfus ve ticaret istatistikleri. İnternet erişim: http://www.tuik.gov.tr/

Türkiye Ziraat Odaları Birliği (2011), *Zirai ve İktisadi Rapor, 2007-2010*, Ankara. http://www.tzob.org.tr/Detail.aspx?pages=ZiraiIktisadiRpr.htm

Tüzel, Yüksel, (2003), "Protected Cultivation in Turkey", *Conference proceeding for the 5th FAO Regional Working Group Meeting on 'Greenhouse Crop Production in the Mediterranean Region'* November 10-13, Nicosia, Cyprus.

Unilever, (1997), *Sardunyalar Anlatsın*, Unilever, İstanbul.

Usumi, S., (1999), *Yağma Tütün ve Sigara Pazarlarımızda Vurgun Yağma*, Çağdaş Yayınları, İstanbul.

Ülgüray, D., (1987), "Planlı dönemde gıda sanayii", *Gıda Sanayii*, 2: 8-10.

Vergopoulos, K., (1978), "Capitalism and peasant productivity", *Journal of Peasant Studies*, 5(4), 446-465.

Wallerstein, Immanuel, (2009), "Crisis of the Capitalist System: Where Do We Go from Here?" *Monthly Review* website (MR Zine): http://mrzine.monthlyreview.org/2009/wallerstein121109.html

Walter Marketing, (1987), *The Food Industry in Turkey*, İstanbul.

Watts, Michael, (1994), "Life Under Contract: Contract Farming, Agrarian Restructuring and Flexible Accumulation", (der.) Peter D. Little ve Michael J. Watts

Living under contract: contract farming and agrarian transformation in Sub-Saharan Africa içinde, 21-77. The University of Wisconsin Press.

White, Jenny B. (1994), *Money Makes Us Relatives: Women's Labor in Urban Turkey*, Austin, TX: University of Texas Press.

Wilkinson, J., (1998), "The R&D priorities of leading food firms and long term innovation in the agro-food system", *International Journal of Technology Management*, 16(7): 711-720.

William H. ve H. Constance, (1994), "Transnational corporations and the globalization of the food system", A. Bonanno vd. (der.), *From Columbus to ConAgra: The Globalization of Agriculture and Food* içinde, University Press of Kansas, Lawrence.

Wright, E. W., (1985), "Food dependency and malnutrition in Andnezuela, 1958-1974", J. C. Superve T. C. Wright, (der.), *Food, Politics and Society in Latin America* içinde, University of Nebraska Press, Lincoln.

Yalman, Nur, (1971), "On Land Disputes in Eastern Turkey", Tikko, G.L. (der.), *Islam and its Cultural Divergence* içinde, University of Illinois Press, 180-218.

Yenal, Deniz ve Zafer Yenal, 1993, "The Changing World Food Order: The Case of Turkey", *New Perspectives on Turkey*, Fall, 9: 19-46.

Yenal, Zafer, (1999), "Food TNCs, intellectual property investments and post-Fordist consumption: The case of Unilever and Nestle in Turkey", *International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, 8, 21-35.

Yercan, Murat ve Emin Işıklı, (2006), "International Competitiveness of Turkish Agriculture: A Case for Horticultural Products", *The 98th EAAE Seminar Konferansında sunulmuş makale, Marketing Dynamics within the Global Trading System: New Perspectives*, Crete, 29 June-2 July.

Yetkin, İbrahim, (2001), "Tarımın yeniden yapılanması ustüne", *İktisat* dergisi, Nisan, sayı 412, 27.

Yıldırım, Ali Ekber, (2007), "Birlikler yolun sonuna geldi mi?" *Tarım Dünyası*, Haziran.

Yıldırım, Ali Ekber. 2012. "Düşük Faizli Krediler," *Tarım Dünyasından* (websitesi, www.tarımdünyası.net/?p=2618

Yıldız, Zafer, (2011), "Turizm Sektörünün Gelişimi ve İstihdam Üzerindeki Etkisi", *SDÜ Vizyoner* dergisi, 3, 5.

Yücel, Faruk, (2001), *Anlatamadım*, Ankara.

Yükseker, Deniz (2009), "Neoliberal Restructuring and Social Exclusion in Turkey", Ziya Öniş/Fikret Şenses (der.), *Turkish Economy in the Post-Crisis Era: the New Phase of Neo-Liberal Restructuring and Integration to the Global Economy* içinde. London: Routledge, 262-280.

ZET-Nielsen, (1995), *Survey on Away Consumption Channels*, İstanbul.

DIZIN

Tarım sorunu (*die Agrarfrage*), 20. yüzyılın başından itibaren siyasetin ve sosyal bilimlerin en önemli tartışma alanlarından biriydi. 1980'lerin düşünce ikliminde ivme kaybedip şekil değiştirdi ve daha çok "hormonlu sebzeler", "doğal beslenme", "permakültür" gibi "kentli" başlıklar altında bambaşka bir tartışmaya dönüştü; üretim ve üreticiler yerine gıda ve tüketimle ilgili meseleler gündemin baş köşesine oturdu. Küçük üreticiliğin sorunları, "kumarhane kapitalizmi"nin kırdaki yansımaları, köyün değişen toplumsal yapısı, proleterleşme biçimleri ve tarımın uluslararasılaşması bu "kentli" tartışmalar içinde yer bulamadı.

Bildiğimiz Tarımın Sonu, küresel iktidar rejimlerini üreten iktisadi süreçlerle beraber tarım sorununu "yeniden" ele alıyor. 10 yılı aşan bir ortak çalışmanın ürünü olan bu eserde Çağlar Keyder ve Zafer Yenal, tarım sorununu ve kırsal yapıların dönüşümünü, metalaşma, köylünün mülksüzleşmesi ve siyaset bağlamında tartışmaya açıyor.

Dünyada da Türkiye'de de yoksulluk, bölgesel eşitsizlikler, çevre, sosyal politikalar ve toplumsal hareketler gibi birçok önemli meseleyi anlamlı bir şekilde konuşabilmek için tarımda ve kırda olup bitenleri hesaba katmamak imkânsız. *Bildiğimiz Tarımın Sonu*, organik pazar romantizmine ya da köy nostaljisine hapsolmadan, tarım sorununu düşünmenin ve tartışmanın bereketini anlatıyor.

iletişim